

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 12 (26)*

Засновано в 1995 році

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 12 (26)

Founded in 1995

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Асоціація політичних психологів України

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України №886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 13/22 від 22.12.2022 р.)

Кризь вимір ідентичності досліджується такі аспекти соціально-політичної реальності, як екологічна свідомість, соціальна резиліентність, успішність освітньої та безпекової політики. Обговорюються соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму, проблеми особистісного вибору громадянина в умовах європейської інтеграції України, особливості атрибуції провини різним суб'єктам політичного процесу. Представлено методологічні та методичні засади трансформації медіаосвіти в напрямі застосування травмаінформованих практик і деміфологізації медіапростору. Особливу увагу автори приділяють ролі здорового способу життя у захисті та відновленні психологічного благополуччя громадян під час війни, питанням ризику і безпеки в професійній діяльності фахівців екстремального профілю. Актуалізовано низку проблем освітньої діяльності під час війни, зокрема створення безпечного освітнього середовища. Представлено технологію забезпечення підтримки освітньої реформи «КІТ-ПРО», методика використання символічних зображень як засобу альтернативної та додаткової комунікації у дітей з вираженими мовленнєвими порушеннями.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
С. Д. Максименко (м. Київ), *Н. В. Хазратова* (м. Львів),
Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);
Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);
І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;
О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, *О. Молчанова* – д-р психіатрії та психотерапії, *Е. Фраделос* (Греція), *А. Васкес-Ехеверрія* (Уругвай) – доктори філософії в галузі психології; *В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуніхіна* – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2022
© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2022

UDC 32:159.9 (062.552)

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine
Association of Political Psychologists of Ukraine

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Minutes No. 13/22 dd. 22.12.2022)

Through the dimension of identity, such aspects of socio-political reality as environmental consciousness, social resilience, the success of educational policy, and security policy are studied. Social and psychological determinants of totalitarianism formation, problems of personal choice of a citizen in the conditions of European integration of Ukraine, peculiarities of attribution of guilt to different subjects of the political process are discussed. The methodological and methodological principles of media education transformation towards the application of trauma-informed practices and demythologization of media space are presented. The authors pay special attention to the role of a healthy lifestyle in the protection and restoration of the psychological well-being of citizens during the war, to the issues of risk and safety in the professional activities of extreme professionals. A number of problems of educational activities during the war are actualized, in particular the creation of a safe educational environment. The technology of providing support for the educational reform «KIT-PRO», the method of using symbolic images as a means of alternative and additional communication in children with severe speech disorders is presented.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskyi (Head, Kyiv),
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv),
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,
Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,
Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vósquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,
Viktor I. Vus, *Yurii I. Huliy*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD in
Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv, 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2022

© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2022

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Слюсаревський М. М. Соціально-психологічна проблематика дитинства в умовах війни: виклики і відповіді	9
Довгань Н. О. Надзвичайні ситуації і психологічне благополуччя: індикатори стану	31
Дроздов О. Ю. Вітчизняна академічна психологічна спільнота: соціодемографічні та соціально-психологічні характеристики.....	45
Жовтянська В. В. Соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму	60
Кухарук О. Ю. Ідентичнісний вимір соціальної резильєнтності: визначення, підходи, можливості прогнозування.....	77
Сіверс З. Ф. Ризик і безпека в професійній діяльності фахівців екстремального профілю.....	91
Суська О. О. «Інтерпретативні спільноти» та їхня роль у деміфологізації медіапростору	107
Суший О. В. Методологічні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування.....	123

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Вінков В. Ю. Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни.....	138
Гундєртайло Ю. Д. Практики психогігієни як частина здорового способу життя особистості під час війни	151
Лазоренко Б. П. Стратегії здорового способу життя комбатантів і волонтерів в умовах війни	162
Найдьонова Л. А. Медіапсихологія війни як основа концептуальних трансформацій медіаосвіти: від медіатравми до травмаінформованих практик.....	173
Палагнюк О. В. Соціальна солідарність в умовах війни: етномовний вимір Буковини.....	198

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОЇ І ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Васютинський В. О. Провини етнополітичних суб'єктів в оцінках українських студентів	216
Гриценко Л. І. «КІТ-ПРО» як соціально-психологічна технологія забезпечення підтримки освітньої реформи	227
Дишлевий І. О. Психологія особистісного вибору в умовах європейської інтеграції України	251
Духневич В. М. Створення безпечного освітнього середовища: «шість кроків до безпеки»	266
Жадан І. В. Політична ідентифікація регіональних молодіжних спільнот як чинник освітньої політики	279
Стрільчук О. В. Особливості екологічної свідомості громадян на різних рівнях територіальної ідентифікації в Україні в умовах децентралізації.....	291
Чайка М. С., Усатенко Г. В. Використання символічних зображень як засобу альтернативної та додаткової комунікації у дітей з вираженими мовленнєвими порушеннями.....	305

РЕЦЕНЗІЇ

Вус В. І. Фільманаліз у роботі психолога в часи війни: рецензія на практичний посібник Юлії Чаплінської «Фільманаліз у роботі психолога»	325
---	-----

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Slyusarevskyy M. M. Social and psychological problems of childhood in the war conditions: challenges and responses.....	9
Dovgan N. O. Emergency situations and mental distress: indicators for stress states.....	31
Drozdov O. Yu. Domestic academic psychological community: socio-demographic and socio-psychological characteristics.....	45
Zhovtianska V. V. Social and psychological determinants of the formation of totalitarianism.....	60
Kukharuk O. Yu. Identity dimension of social resilience: definitions, approaches, forecasting possibilities.....	77
Sivers Z. F. Risk and safety in the professional activities of extreme profile specialists.....	91
Susska O. O. «Interpretative communities» and their role in the demifologization of media space.....	107
Sushyi O. V. Methodological bases of psychological contribution to social forecasting.....	123

NEW TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AGGRESSION

Vinkov V. Yu. Safety aspects of identity development in conditions of war.....	138
Hundertailo Yu. D. Psychohygiene practices as part of the healthy lifestyle of the personality during the war.....	151
Lazorenko B. P. Healthy lifestyle strategies combatants and volunteers in war conditions.....	162
Naydonova L. A. Media psychology of war as the basis of conceptual transformations of media education: from media trauma to trauma-informed practices.....	173
Palahnyuk O. V. Social solidarity in the conditions of war: the ethno-linguistic dimension of Bukovyna.....	198

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF PERSONALITY SOCIALIZATION AND EDUCATION IN THE CONDITIONS OF WAR AND POST-WAR TRANSFORMATION OF SOCIETY

Vasiutynskyi V. O. Ethno-political agents' guilts in ukrainian students' assessments	216
Grytsenok L. I. «CIT-SER» as a social-psychological technology for ensuring support for educational reform.....	227
Dyshlevyi I. O. Psychology of personal choice in the conditions of European integration of Ukraine	251
Dukhnevych V. M. Creating a safe educational environment: "Six steps to safety"	266
Zhadan I. V. Political identification of regional youth communities as a factor of educational policy	279
Strilchuk O. V. Environmental awareness of citizens at different levels of territorial identification in Ukraine under decentralization conditions	291
Chaika M. S., Usatenko H. V. Usage of Symbolic images as a mean of alternative and augmentative communication in children with severe speech disorders	305

REVIEWS

Vus V. Film analysis in the psychological practice during the wartime: a review of Yulia Chaplinska's practical guide	325
--	-----

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК [159.922](#)

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-119>

Слюсаревський Микола Миколайович,

кандидат психологічних наук,

член-кореспондент НАПН України,

директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4038-5668

info@ispp.org.ua

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ДИТИНСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ: ВИКЛИКИ І ВІДПОВІДІ

Актуальність статті зумовлена гостротою викликів соціально-психологічному станові українського суспільства, які потягло за собою повномасштабне російське вторгнення. Найбільш вразливою до ризиків воєнного часу суспільною групою при цьому є діти. Тому виклики їхньому психологічному благополуччю та розвитку потребують спеціальних заходів реагування з боку психологічного співтовариства, органів управління освітою та освітянської спільноти в цілому. Саме на цьому наголошувалось у резонансному виступі автора на серпневій (2022 року) конференції Національної академії педагогічних наук України “Учені НАПН України – українським учителям”, який покладено в основу статті.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі класифікації викликів психологічному благополуччю та розвитку дитини, породжених повномасштабним російським вторгненням, запропонувати комплекс заходів психологічної підтримки українських дітей в умовах війни та повоєнного відновлення країни.

Методологія. Емпіричний базис статті склали дані наукових досліджень, зокрема репрезентативних усеукраїнських опитувань, проведених Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України від початку російсько-української війни та в період пандемії COVID-19. Здійснено вторинний аналіз та узагальнення цих даних під кутом зору сформульованої вище мети.

Результати. Виокремлено первинні і вторинні виклики психологічному благополуччю та розвитку дитини в умовах повномасштабного вторгнення. Як первинні трактуються виклики, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни або сприйняттям її інформаційного образу, як вторинні – ті, що мають переважно соціальне походження, спричинюються розривом та/або деформацією комунікативного поля дитини, порушенням ustalених умов функціонування і

соціальне походження, спричинюються розривом та/або деформацією комунікативного поля дитини, порушенням ustalених умов функціонування і розвитку. Показано, що вторинні виклики, які накладаються на первинні або додаються до них, можуть справляти на дитину не менший, а часом і більший дестабілізуючий вплив.

Практична значущість статті вбачається в запропонованому комплексі психологічно обґрунтованих заходів загального і спеціального плану, що розглядаються як відповідь на породжені війною психологічні виклики дитинству. Заходи загального плану передбачають підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків, адаптацію освітніх програм і методик до можливих когнітивних та психоемоційних наслідків травми і посттравми у дітей різного віку, кардинальне збільшення частки синхронних форм навчання в межах дистанційної освіти тощо. Під спеціальними заходами мається на увазі побудова професійної вертикалі для надання українським дітям психологічної підтримки. Описано запроповану організаційну структуру і функції Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України.

Ключові слова: психологічні виклики війни; психологічне благополуччя і розвиток дитини; первинні і вторинні виклики; психоемоційні та поведінкові розлади у дітей; психологічна дестабілізація значущих дорослих; організація психологічної підтримки дітей.

Mykola M. Sliusarevskyi

PhD in Psychology,
Corresponding Member of NAES of Ukraine,
Director of the Institute for Social and Political
Psychology
of NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-4038-5668
info@ispp.org.ua

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF CHILDHOOD IN THE WAR CONDITIONS: CHALLENGES AND RESPONSES

The article's **relevance** is determined by the severity of the challenges to the socio-psychological state of Ukrainian society, which the full-scale Russian invasion entailed. Children are the social group most vulnerable to wartime risks. Therefore, their psychological well-being and development challenges require special response measures from the psychological community, education management bodies, and the educational community.

The **purpose** of the article is to propose a set of psychological support measures for Ukrainian children in the conditions of war and post-war reconstruction of the

country, based on the classification of challenges to the psychological well-being and development of the child generated by the full-scale Russian invasion.

Methodology. The empirical basis of the article is the data of scientific research, in particular, representative surveys conducted by the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine since the beginning of the Russian-Ukrainian war, as well as during the COVID-19 pandemic. Secondary analysis and generalization of these data were carried out from the point of view of the goal formulated above.

Results. The primary and secondary challenges to the child's psychological well-being and development in the conditions of a full-scale invasion are singled out. The challenges caused by the direct physical impact of the war or the perception of its informational image are interpreted as primary and as secondary - those that are mainly of social origin, caused by the rupture and/or deformation of the child's communicative field, violation of the established conditions of functioning and development. It is shown that secondary challenges, which are superimposed on the primary ones or added to them, can have a destabilizing effect on the child no less and sometimes even more.

The **practical significance** of the article can be seen in the proposed complex of psychologically based measures of the general and special plan, which are considered as a response to the psychological challenges to childhood caused by the war. General plan measures include raising the level of psychological competence of teachers and parents, adapting educational programs and methods to the possible cognitive and psychoemotional consequences of trauma and post-trauma in children of various ages, dramatically increasing the share of synchronous forms of learning within distance education, etc. Special measures mean the construction of a professional vertical to provide Ukrainian children with psychological support. The proposed organizational structure and functions of the National System of Psychological Support for Children in the conditions of war and post-war reconstruction of Ukraine are described.

Keywords: psychological challenges of war; psychological well-being and development of the child; primary and secondary challenges; psychoemotional and behavioral disorders in children; psychological destabilization of significant adults; organization of psychological support for children.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення військ Російської Федерації в Україну потягло за собою низку гострих викликів соціально-психологічному станові українського суспільства. Абрис проблеми воістину вражаючий: достатньо сказати, що, за попередніми розрахунками ВООЗ, важкі психічні розлади внаслідок війни можуть проявитися в кожного п'ятого українця, а її певні негативні наслідки, з огляду на дані міжнародних досліджень, можуть позначитися тією чи іншою мірою на психоемоційному стані 50-70 % населення (Murthy, & Lakshminarayana, 2006).

Серед психологічних викликів війни окреме місце посідають виклики психологічному благополуччю і розвитку дитини. Трагічні і жахливі події, якими переповнена війна, стають потужним стресовим

чинником і для дорослих людей, а незрілій дитячій психіці вони можуть завдати іноді незворотної шкоди. Саме тому правомірно говорити про виклики не лише психологічному благополуччю, а й розвитку дитини. І саме тому дітей слід розглядати як суспільну групу, що є найбільш вразливою до ризиків війни (Слюсаревський, 2022).

Проте, з іншого боку, відомо, що під час війни та в інших екстремальних ситуаціях діти нерідко демонструють надзвичайну стійкість, гнучкість та здатність розвиватися відповідно до своїх природних можливостей або й перевищуючи їх. Тому важко погодитися з колегами, які заявляють, що сьогодні всі діти (або й усе суспільство) нібито перебувають у стані гострого стресу й обов'язково матимуть посттравматичні стресові розлади.

Насправді психологічний ландшафт перебування дитини в умовах війни значно складніший, позначений індивідуально і соціально зумовленими відмінностями. Хтось із дітей, безперечно, є носієм психотравми, але хтось, навпаки, виявляє вражаючу стійкість і здатність до розвитку та прискороеного дорослішання, можливо й передчасного. А може бути й так, що в одній і тій самій дитині поєднується і перше, і друге (клінічну картину такого поєднання демонструє, приміром, кінофільм А. Тарковського “Іванове дитинство”). Отже, завдання полягає в тому, щоб, з одного боку, не прогледіти в дітей психотравму, своєчасно її купірувати, а з другого – не культивувати її, тим паче, не провокувати цю травму. А для цього слід докладніше розібратися з тими викликами психологічному благополуччю і розвитку дитини, які породжує нинішня війна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У дотичних до теми зарубіжних публікаціях спричинені війною психологічні виклики дитинству осмислюються дослідниками за кількома ключовими напрямками, що охоплюють комплекс клінічних, соціальних, соціально-психологічних наслідків у короткотривалій і довготривалій (протягом усього життя) перспективах. Наголошується на потребі вивчати не лише безпосередній вплив трагічних чи жахливих подій на психіку дитини, а й опосередковані ефекти, які виникають унаслідок віддзеркалення травматичного досвіду батьків або інших близьких дорослих. Констатується, що здобутий на війні травматичний досвід вражає здатність дорослого виконувати свої батьківські обов'язки (Smith, 2001; Santa Barbara, 2006). Показано, зокрема, що діти ветеранів війни з діагностованою клінічною картиною ПТСР мають більш виражені психологічні та поведінкові проблеми порівняно з дітьми ветеранів без ПТСР. У хлопчиків спостерігається більше проявів поведінкових

проблем, межових або інших особистісних розладів, ніж у дівчаток. Для дітей молодшого віку вищим є ризик розвитку гіперактивності (Krešić Čorić et al., 2016). Досвід неналежного батьківського поводження в умовах надмірного стресу, пов'язаного з війною, дискредитує здатність дитини довіряти людям чи розраховувати на їхню допомогу, загострює відчуття небезпечності світу, безнадії та безпорадності. Цей досвід уражує не лише здоров'я дитини, а й саму її особистість (Calder, 2022). Дослідження засвідчують наявність ризику передавання дитині травматичного досвіду, якого зазнає матір у період вагітності. Наводяться докази, що це впливає на здатність дитини до навчання навіть дужче, ніж безпосереднє переживання дитиною досвіду насильства в більш пізньому віці (Keller, 2011).

Значна увага приділяється ризикам для психологічного благополуччя дітей, пов'язаним з міграцією і біженством. Емпіричні дані свідчать про загострення у дітей-біженців або вимушено переміщених дітей проблем з поведінкою, вживанням психоактивних речовин, розладів емоційної саморегуляції, депресивних станів. Такі проблеми виникають унаслідок комбінованого впливу психологічних (наслідки надмірного стресу, ускладненої адаптації) та соціальних (бідність, дискримінація) чинників (Lee et al., 2018). Ураженням війною громадам може бути досить складно забезпечити належні умови для когнітивного та соціального розвитку дітей – як місцевих, так і переміщених (Smith, 2001). Психологічно небезпечними для дитини можуть бути прояви дискримінації чи стигматизації. Через схильність сприймати себе як жертву обставин чи неналежного соціального поводження у дітей може сформуватися звичка до насильства або патологічна покірність. Нормалізація насильства є ще одним загрозливим наслідком впливу війни на психологічне благополуччя і життєву траєкторію дитини, що переживає травматичний досвід (Smith, 2001; Building Hope..., 2015).

Українські дослідники зосереджуються на проблематиці психологічної підтримки дітей в рамках освітнього процесу (Губеладзе, 2022; Романовська, 2022); їхньої адаптації у приймальних громадах (Титаренко, Злобіна, & Дворник, 2021); психологічної допомоги сім'ям військовослужбовців (Журавльова, 2015; Умеренкова, 2021); особливостей діагностування посттравматичних розладів у дітей (Лугова, 2022; Найдьонова, 2022); психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами (Кобченко, 2022). Описується досвід терапевтичної роботи психологів з травмованими війною дітьми (Найдьонова, Вознесенська, & Савінов, 2018; Краснокутський, & Овсяннікова, 2018; Кабанцева, & Селіванова, 2022).

Однак публікацій, у яких робились би спроби класифікації та цілісного аналізу психологічних викликів дитинству в умовах російсько-української війни, наскільки нам відомо, поки немає. Гадаємо, саме це унеможливило й пропозиції щодо комплексу заходів, які потрібно запровадити на загальнонаціональному рівні для належного реагування на згадані виклики. Тож вважаємо за доцільне покласти початок напрацюванню таких пропозицій.

Мету статті вбачаємо в тому, щоб на основі класифікації викликів психологічному благополуччю та розвитку дитини, породжених повномасштабним російським вторгненням, запропонувати комплекс заходів психологічної підтримки українських дітей в умовах війни та повоєнного відновлення країни.

Виклад основного матеріалу. Проведений аналіз породжених повномасштабним російським вторгненням психологічних викликів дитинству дає підстави виокремити два їх основні види – первинні і вторинні (рис. 1).

Рис. 1. Класифікація породжених повномасштабною війною викликів психологічному благополуччю та розвитку дитини

Первинні – це виклики мілітарного походження, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни (перебуванням під обстрілами, поневіряннями в бомбосховищах, під час окупації чи евакуації тощо), а також інформаційним образом воєнних дій і подій, так званою медіатравматизацією (Найдьонова, 2022). А вторинними є виклики соціального походження. Їх спричинюють розрив та/або деформація комунікативного поля дитини, порушення усталених умов її функціонування та розвитку.

До первинних викликів належать передусім гостре реагування дітей на стресогенні події війни, поширення в дитячому середовищі психоемоційних та поведінкових розладів. Серед найтипівіших розладів – депресія, панічні та інші тривожні розлади, розлади сну, страхи, скутість та сором'язливість або, навпаки, синдром гіперактивності, так зване чіпляння за дорослих, девіантна та адиктивна поведінка, болі психосоматичної природи. У дітей підліткового та юнацького віку можуть розвиватися глибокі депресивні стани, спостерігаються підвищений рівень агресії і різних фізіологічних скарг, деструктивне почуття провини і навіть самоушкодження.

Ілюстрацією стану психотравмованої війною дитини може бути дитячий малюнок, отриманий у процесі роботи психолога влітку 2022 р. з групами дітей із найбільш постраждалих на той час від російської агресії українських міст (Буча, Ірпінь, Северодонецьк, Суми, Харків). Хирляві дерева у травмованій дитячій уяві відображають цілковиту беззахисність природного середовища людського існування перед яскравою, зловісною могутністю ракетного обстрілу (рис. 2).

У багатьох із цих дітей віком 7–16 років на етапі вхідної діагностики було зафіксовано істотне перевищення допустимих рівнів тривожності. Панічний розлад (з вираженими соматичними симптомами тривоги) мали 42,3 % дітей; генералізований тривожний розлад – 45,6 %; сепараційну тривогу – 46,3 %; соціальну фобію – 13,6 %; шкільну фобію – 15 %. Підсумковий (загальний) показник тривожного розладу виявився підвищеним у близько 52 % дітей.

У процесі роботи за програмою “Діти і війна: навчання технік зцілення”, яку проводила доктор психологічних наук Ірина Губеладзе, цей показник вдалося знизити до 15 %, тобто фактично до того рівня, який спостерігається в дитячій популяції і в мирний час (Губеладзе, 2022). Такий результат дає підстави для оптимістичних висновків щодо можливості подолання наслідків дитячої психотравматизації, якщо, звичайно, психокорекційна робота проводиться своєчасно і на належному рівні.

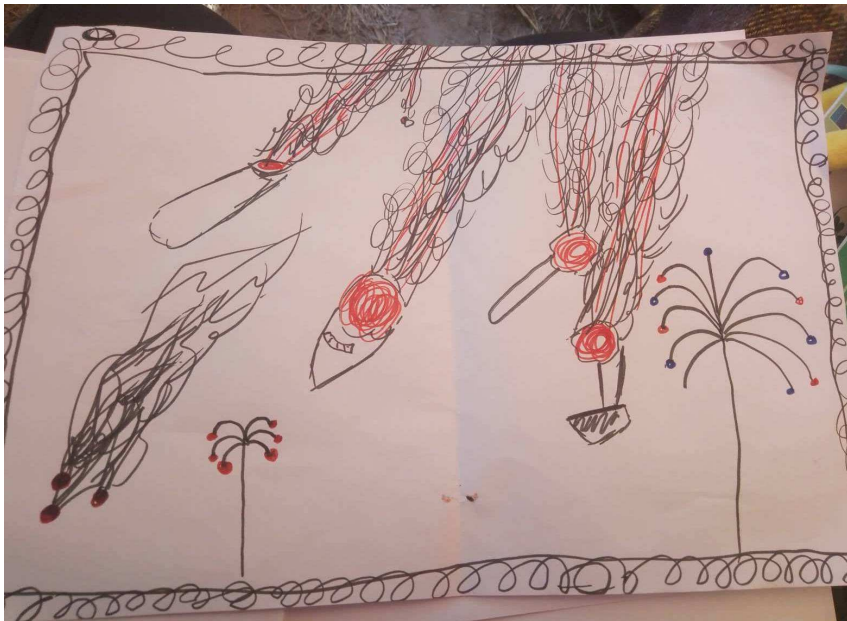

Рис. 2. Дитячий малюнок, отриманий у процесі психокорекційної роботи, яку проводила доктор психологічних наук Ірина Губеладзе

Проте це ще не всі виклики, які можна віднести до первинних. У багатьох дітей спостерігається й когнітивне зниження – погіршення пам'яті, пізнавальної активності, розсіяна увага, розлади мотиваційно-вольової сфери. Такі наслідки травмування, уповільнюючи інтелектуальний та фізичний розвиток, істотно ускладнюють залучення дитини до навчання.

Ми поки що не маємо репрезентативних досліджень, які підтверджували б цю тезу на сьогоднішній день. Але певне уявлення про те, що така проблема є, дають результати моніторингу, який ще на початку російсько-української війни, у далеких уже 2014–2015 рр., здійснював наш Інститут на звільнених територіях Донбасу (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Чи здатні, на Вашу думку, школярі належним чином вчитися в тій ситуації, що склалася на тепер у регіоні?” (у %)

	Працівники освіти		Учні 10–11-х класів	
	грудень 2014 р.	грудень 2015 р.	грудень 2014 р.	грудень 2015 р.
Так (однозначно так + скоріше так)	55,9	73,5	51,3	62,9
Ні (скоріше ні + однозначно ні)	36,8	20,2	36,9	21,3
Важко відповісти	7,4	6,2	11,7	15,9

Примітка. За даними моніторингу психоемоційного стану учасників освітнього процесу, який здійснював Інститут соціальної та політичної психології НАПН України на звільнених територіях Донецької та Луганської областей.

У грудні 2014 р. близько 37 % як педагогічних працівників, так і учнів старших класів Донеччини і Луганщини зазначали, що в тій ситуації, яка склалася тоді в регіоні, школярі навряд чи здатні належним чином навчатися. Через рік, у міру призупинення активних бойових дій, частка таких відповідей зменшилася, але все одно залишалася доволі значною – понад 20 %. На жаль, на ці дані в ті роки ніхто не звернув уваги, та й моніторинг захлинувся (через деструктивну позицію тодішнього освітянського керівництва Донецької області, яке категорично не бажало, як йому здавалося, “виносити сміття з хати”). А даремно, бо результати моніторингу вказували на проблему, яка сьогодні, ймовірно, постане вже у всеукраїнському масштабі, – на потребу певної адаптації освітнього контенту до можливих когнітивних і психоемоційних наслідків спричиненого війною дитячого травмування.

Маємо торкнутися, бодай побіжно, також тих викликів війни психологічному благополуччю та розвитку дитини, які можна визначити як вторинні, такі, що накладаються на первинні або додаються до них. Хоча ці виклики зовні менш помітні, вони можуть справляти на дитину не менший, а часом і більший дестабілізуючий вплив, ніж первинні. З-поміж цих викликів виокремимо найактуальніші в контексті реалізації освітнього процесу. Такими викликами видаються насамперед психологічна дестабілізація значущих для дитини дорослих, у першу

чергу батьків; руйнування або докорінна зміна життєвого та освітнього середовища; сукупність проблем дистанційної освіти.

Здатність дитини до оволодіння ефективними стратегіями долання труднощів, її психічна стійкість до подій та наслідків війни істотно залежать від якості сімейних стосунків, спроможності значущих дорослих надавати дитині підтримку і турботу в необхідному обсязі. Але іноді дорослі самі є дестабілізованими і не можуть належним чином турбуватися про потреби дитини, а в гіршому випадку переносять на неї власні деструктивні психоемоційні стани і навіть відреагують їх через дитину. Тоді дитина потрапляє під подвійний дестабілізуючий тиск – батьки не надають їй ані нормальної зовнішньої підтримки, ані належних зразків ефективного долання власного деструктивного стану, зразків, які можна було би використовувати для саморегуляції і самопідтримки.

Під цим кутом зору можна дещо по-іншому поглянути і на тривожні розлади тих дітей, з якими працювала психолог у рамках програми “Діти і війна: навчання технік зцілення”. Необхідно зазначити, що всі діти, яких було залучено до програми, на думку їхніх батьків, мали труднощі в проживанні подій війни. Однак на етапі вхідної діагностики у 48 % із них, тобто майже у половини, підвищеного рівня тривожності не було виявлено. Тож можна припустити, що на ці 48 % батьки неправомірно екстраполювали власні переживання. Закономірно постає й інше запитання: чи не зробили батьки, самі того не бажаючи, певний внесок у тривожні розлади і тих 52 % дітей, котрі таки мали підвищений рівень тривожності?

Але, хоч як би там було, фактом залишається те, що сьогодні величезна кількість або й переважна більшість сімей з дітьми, а отже і дітей, потерпають від викликів війни. І ці виклики значною мірою пов’язані з руйнуванням або суттєвою чи й докорінною зміною життєвого та освітнього середовища. Це труднощі адаптації на новому місці сімей біженців та внутрішньо переміщених осіб, складнощі входження в новий соціокультурний простір, налагодження стосунків у приймальних громадах, численні обмеження побутово-дозвілєвого характеру. Докладніше такі чинники описано нами у (Слюсаревський, & Блинова, 2018).

У цих умовах винятково важливими є зусилля Міністерства освіти і науки України в напрямку повноцінного поновлення національного освітнього простору. Це й постійне вдосконалення Всеукраїнської школи онлайн, і курс на організацію освітнього процесу у 2022/2023 навчальному році переважно в очному режимі, і багато інших заходів. Проте на шляху їх реалізації часто постають нездоланні перепони. Як відомо, через відсутність бомбосховищ більшість шкіл усе ж не

перейшли на очний режим. Не можуть очно навчатися за українськими освітніми програмами, зрозуміло, й діти, що перебувають за кордоном, та ще деякі категорії учнів. Тому актуальним викликом залишається сукупність проблем дистанційної освіти.

Досвід загальнонаціональних локдаунів 2020–2021 рр. дав змогу істотно розвинути систему дистанційного навчання, забезпечити її як технологічно, так і методично. Проте далеко не всі проблеми вдалося вирішити. І йдеться не лише про місцевості з низьким рівнем інтернет-проникнення та малозабезпечені сім'ї. Як засвідчили всеукраїнські репрезентативні опитування, переважна більшість батьків та інших близьких родичів (майже 58%) тією чи іншою мірою негативно оцінювали навчання дітей у дистанційному форматі в період квідних карантинів. І частка таких відповідей не мала тенденції до зменшення (табл. 2). Не зменшувалась і навіть зростала й кількість тих респондентів, на думку яких дистанційне навчання руйнує психіку і соціальні навички дітей, а тому має бути повністю заборонене (Інститут соціальної..., 2021).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Як Ви оцінюєте результати навчання учнів та/чи студентів в онлайн-режимі в період карантину, спричиненого пандемією COVID-19?” (у %)

	Респонденти, у родинях яких були учні закладів загальної середньої освіти	
	вересень 2020 р.	вересень 2021 р.
Позитивно (цілком позитивно + скоріше позитивно)	25,6	32,3
Негативно (скоріше негативно + зовсім негативно)	57,9	57,8
Важко відповісти	15,7	9,7
Мені це байдуже	0,8	0,2

Нині батьки здебільшого дотримуються діаметрально протилежної позиції – ратують за дистанційне навчання. Але треба розуміти, що роблять вони це, як правило, лише з міркувань безпеки дитини, а їхній скепсис щодо дистанційного навчання як такого навряд чи зменшився. І помилкою було б пояснювати це лише відсталістю батьків, їхньою упередженістю щодо технічного прогресу в освіті. Треба визнати, що організація дистанційного навчання все ще має чимало ганджів, не кажучи вже про те, що воно об'єктивно збіднює освітній процес у психологічному сенсі, особливо якщо здійснюється у так званому

асинхронному форматі, коли діти просто заслуховують урок бодай і талановитого педагога, не маючи зворотного зв'язку з ним у режимі реального часу (Слюсаревський, Чуніхіна, & Найдьонова, 2022). Тому нині одне з найважливіших завдань – забезпечити рішуче домінування синхронних форм дистанційної освіти, які постають доконечною передумовою як успішного навчання, так і психоемоційної стабілізації дітей в умовах війни.

Необхідними заходами також є:

- підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків;
- адаптація освітніх програм і методик до можливих когнітивних і психоемоційних наслідків травми та посттравми у дітей різного віку;
- наповнення змісту освіти навчальним матеріалом, спрямованим на розвиток соціоемоційної, комунікативної та медійної компетентності дітей, формування навичок управління конфліктами і медіаграмотності.

Окрім того, у відповідь на окреслені психологічні виклики можна рекомендувати:

– *розширення когнітивного фрейму війни*. Ідеться про доповнення її образу позитивними смислами, тлумаченням як, безумовно, трагічної події, але яка водночас оздоровлює людські стосунки, єднає людей, збагачує їх морально і духовно, спонукає до посттравматичного особистісного зростання. На цьому особливо наголошує харківський психолог Тамара Хомуленко (Інститут соціальної..., 2022);

– *практикування діяльнісних форм колективного реагування дітей на події і потреби воєнного часу*. Мається на увазі проведення дітьми культурно-мистецьких заходів зі збору коштів на підтримку армії, виготовлення певних зразків військового спорядження та озброєння, допомога сім'ям загиблих і поранених тощо. Усе це діти роблять уже, як відомо, й самі. Тож такі ініціативи слід усіляко підтримувати й поширювати, що, до речі, може певною мірою компенсувати і психологічні втрати дистанційного навчання;

– *прилучення дітей до психологічно обґрунтованих ритуалів меморіалізації полеглих героїв війни*. Участь у цих заходах може справляти потужний психотерапевтичний вплив, якщо їх здійснювати з обов'язковим дотриманням певних умов. Ритуали пам'яті мають бути позбавлені ризиків, з одного боку, збудення, з другого – психотравматизації і ретравматизації.

Проте перелічене вище є заходами, так би мовити, загального плану. До них має долучатися (звісно, за сприяння психологів) уся

освітнянська спільнота – починаючи з органів управління освітою, педагогів-підручникотворців, методистів і закінчуючи кожним учителем. Разом з тим вважаємо за потрібне порушити питання і про заходи спеціального плану, що передбачають побудову вертикалі професійної психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України.

На сьогоднішній день психологічна підтримка дітям надається на інституційно впорядкованій основі лише шкільною психологічною службою, яка, не скрізь маючи достатньо кваліфіковані кадри, довантажена нині безліччю додаткових функцій (участь у професійному відборі щойно мобілізованих громадян, психологічна допомога постраждалим від ворожих обстрілів, переселенням тощо). Природно, впоратися з усім обсягом нормативно визначених і нових завдань шкільній психологічній службі не під силу. Окрім неї, дітьми опікуються в ініціативному порядку окремі фахівці та фахові групи психологів. Але працюють вони (на засадах як волонтерства, так і приватного підприємництва) під егідою нічим між собою не пов'язаних, більше того, конкуруючих організацій. При цьому єдиного соціального замовлення на психологічну підтримку дітей і сімей з дітьми ніхто не формулює і не відстежує ступеня задоволення наявних потреб. Такий стан речей призводить до парадоксальної ситуації, коли має місце, з одного боку, брак кваліфікованих психологічних кадрів для роботи з дітьми, а з другого – часткова або й цілковита незатребуваність значної частини професійно підготовлених психологів. Унеможлиблюється також необхідний перерозподіл та перекваліфікація наявного в країні кадрового ресурсу фахівців психологічного профілю і суміжних спеціальностей.

Ми пропонували вирішити цю проблему (і не лише в аспекті роботи з дітьми) на системній основі, шляхом утворення на державному рівні єдиного координаційного центру. Це пропонувалося ще у квітні 2022 р. – у науково-аналітичній доповіді, яку було схвалено на засіданні Президії НАПН України і потім розіслано центральним органам державної влади (Слюсаревський, 2022).

Відтоді в цьому напрямку відбулися певні зрушення. Так, 7 травня Кабінет Міністрів України утворив на чолі з віцепрем'єркою Іриною Верещук та Міністром охорони здоров'я Віктором Ляшком Міжвідомчу координаційну раду з питань охорони психічного здоров'я та надання психологічної допомоги особам, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Але, по-перше, особливої активності з боку цієї ради поки не видно, а по-друге, звертає на себе увагу те, що в її складі, де переважно функціонери на рівні заступників міністрів, немає жодного психолога. Зокрема, в черговий раз

проігноровано Національну академію педагогічних наук України, у якій, подобається це комусь чи ні, традиційно зосереджено головний кадровий потенціал високопрофесійних психологів України. Такий підхід – вирішувати проблему психологічної допомоги без психологів, розглядаючи їх лише як безголосих виконавців бюрократичних рішень, – не вважаємо продуктивним.

Тому, не на протигагу згаданій раді, а навпаки, у річищі покладених на неї завдань, пропонуємо утворити при МОН України і НАПН України Національний штаб з питань психолого-психотерапевтичної підтримки дітей та сімей з дітьми, а також відповідні регіональні штаби (там, де є об'єктивні передумови для їх утворення). Це стало б основою організаційної структури Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України (рис. 3).

Національний штаб разом з регіональними штабами має перш за все запровадити Національний реєстр організацій та фахівців (психологів, психотерапевтів, соціальних педагогів, соціальних працівників), що мають відповідну кваліфікацію і готові надавати психологічну допомогу дітям і сім'ям з дітьми. Далі належить:

- налагодити координацію та контроль діяльності включених до Національного реєстру організацій і фахівців;

- організувати додаткову підготовку і перепідготовку потенційно спроможних і вмотивованих до роботи з дітьми фахівців, які по тому теж будуть включені до Національного реєстру;

- створити й забезпечити роботу мобільних спеціалізованих ланок (однієї-двох на регіон) з кризової та екстреної психологічної допомоги дітям і сім'ям з дітьми.

Як керівний орган Національного штабу пропонуємо утворити його Раду. До її складу доцільно ввести представників шкільної психологічної служби, а також усіх інших організацій, включених до Національного реєстру. Це дасть змогу ухвалювати конструктивні колективні рішення, не допускаючи домінування корпоративних інтересів, особистих амбіцій та нездорової конкурентної боротьби за отримання й використання спонсорських коштів.

Що ж до поточного управління пропонованою системою психологічної підтримки, то його має здійснювати на постійній основі виконавча дирекція Національного штабу. Для цього достатньо бодай двох-трьох штатних працівників.

Рис. 3. Пропонована організаційна структура і головні функції Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України

На наш погляд, лише за умов такої чи подібної організаційної структури проблеми професійної психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України матимуть перспективу позитивного вирішення.

Висновки. Правомірно виокремити первинні і вторинні виклики психологічному благополуччю та розвитку дитини, породжені повномасштабним російським вторгненням в Україну. Первинними є виклики мілітарного походження, зумовлені безпосереднім фізичним впливом війни або сприйняттям її інформаційного образу, вторинними – виклики, що мають переважно соціальне походження, спричинюються розривом та/або деформацією комунікативного поля дитини, порушенням усталених умов її функціонування й розвитку.

До первинних викликів належать передусім гостре реагування дітей на стресогенні події війни, поширення в дитячому середовищі психоемоційних та поведінкових розладів, а також ексцеси когнітивного зниження, що істотно ускладнюють навчання дитини. З-поміж вторинних викликів найактуальнішими в контексті реалізації освітнього процесу є психологічна дестабілізація значущих для дитини дорослих, передусім батьків, руйнування або докорінна зміна життєвого та освітнього середовища, сукупність проблем дистанційної освіти.

У відповідь на породжені війною виклики дитинству має здійснюватися комплекс психологічно обґрунтованих заходів загального і спеціального плану.

Заходи загального плану передбачають підвищення рівня психологічної компетентності педагогів і батьків, кардинальне збільшення частки синхронних форм навчання у межах дистанційної освіти, адаптацію освітніх програм і методик до можливих когнітивних та психоемоційних наслідків травми і посттравми у дітей різного віку, наповнення змісту освіти навчальним матеріалом, спрямованим на розвиток соціоемоційної, комунікативної та медійної компетентності дітей, а також розширення когнітивного фрейму війни (доповнення її образу позитивними смислами), практикування діяльнісних форм колективного реагування дітей на події і потреби воєнного часу, прилучення їх до психологічно виважених ритуалів меморіалізації полеглих героїв війни, що мають бути позбавлені ризиків як збудення, так і психотравматизації і ретравматизації.

Під спеціальними заходами мається на увазі побудова вертикалі професійної психологічної підтримки дітей. Доцільно утворити при МОН України і НАПН України Національний штаб із цих питань, а також відповідні регіональні штаби. Це має стати основою організаційної

структури Національної системи психологічної підтримки дітей в умовах війни та повоєнного відновлення України.

Список використаних джерел

Губеладзе, І. Г. (2022). Психологічна підтримка дітей в умовах війни: техніки зцілення. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи»* (КНУ імені Тараса Шевченка, 23-24 вересня 2022 р.) (с. 41–44). Київ.

Журавльова, Н. Ю. (2015). Особливості психологічної допомоги сім'ям демобілізованих військовослужбовців. *Актуальні проблеми психології. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія*, 11, 95–117.

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2021). *Понад половину громадян вважають, що дистанційне навчання руйнує психіку і соціальні навички дітей: пресреліз за результатами опитування*. Взято з <https://ispp.org.ua/2021/10/28/pres-reliz-ponad-polovinu-gromadyan-vvzhayut-shho-distancijne-navchannya-rujnuje-psixiku-i-socialni-navichki-ditej/>

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (2022). *Круглий стіл «Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд» 7 квітня 2022 р.: постреліз*. Взято з <https://ispp.org.ua/2022/05/10/post-reliz-kruglij-stil-psixologiya-rosijsko-ukraїнskoiї-vijni-vnutrishnij-poglyad-7-kvitnya-2022-r/>

Кабанцева, А. В., & Селіванова, К. Г. (2022). Інтерактивні методи медико-психологічної реабілітації дітей, які зазнали впливу воєнних дій. *IV Міжнародна науково-практична конференція «Інформаційні системи та технології в медицині» (ІСМ–2021) (Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т»)*, Збірник наукових праць (с. 84–85). Харків.

Кобченко, С. Р. (2022). Труднощі комунікації дітей з інтелектуальними порушеннями в період воєнного часу. В Ю. Д. Бойчук (Ред.), *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти* (с. 64–70). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди.

Краснокутський, М. І., & Овсяннікова, Я. О. (2018). Психотравмуючий досвід дітей: основні етапи надання психологічної допомоги. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 2(1), 56–61.

Лугова, М. С. (2022). Війна очима дітей дошкільного віку: шляхи збереження психічного здоров'я в умовах стресу. В Ю. Д. Бойчук (Ред.), *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язбережувальної освіти*, Збірник наукових праць [матеріалів круглого столу, Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 20 жовтня 2022 р.] (с. 111–114). Харків.

Медведєва, О. В. (2022). Особливості первинної психологічної допомоги дітям під час воєнних дій. *Проблеми сучасної поліцейстики*, Тези доповідей науково-практичної конференції (м. Харків, 20 квітня 2022 р.) (с. 196–200). Харків.

Найдьонова, Л. (2022). Медіапсихологія війни як основа концептуальних трансформацій медіаосвіти: від медіатравми до травмаінформованих практик. *Проблеми політичної психології*, 12 (26). Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109>

Найдьонова, Л. А., Вознесенська, О. Л., & Савінов, В. В. (Ред.) (2018). *Робота з травмами війни: український досвід*, Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28–31 березня 2018 р.). Київ: Золоті ворота.

Романовська, Д. Д. (2022). Психологічна допомога у закладах освіти в період війни: запити, методики, алгоритми дій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (1), 148–152.

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді: Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). Взято з <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

Слюсаревський, М. М., Блинова, О. Є. (2018). *Психологія міграції*. (Видання друге, перероб. і доп.). Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М., Чуніхіна, С. Л., & Найдьонова, Л. А. (Ред.) (2022). *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд*, Матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року). Київ. Взято з <https://ispp.org.ua/2022/10/12/materiali-vseukra%20d1%20nskogo-kruglogo-stolu-psihologiya-rosijsko-ukra%20d1%20nskogo%20d1%20vijni-vnutrishnij-poglyad/>

Титаренко, Т. М., Злобіна, О. Г., & Дворник, М. С. (Ред.) (2021). *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти*, Матеріали міждисциплінарного наукового семінару (ІС НАН України, ІСПП НАПН України, м. Київ, 25 березня 2021 р.). Київ.

Умеренкова, Н. Ф. (2021). Соціально-психологічний супровід членів сімей військовослужбовців в Україні: наближення до стандартів НАТО. В *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи*, Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (с. 144–149). Київ.

Яцина, О. Ф. (2022). Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*, 7 (25), 554–567.

Building Hope: Refugee Learner Narratives Manitoba Education and Advanced Learning (2015). Retrieved from https://www.edu.gov.mb.ca/k12/docs/support/building_hope/building_hope_print.pdf

Calder, M. (2022) Five surprising ways war can harm children. Retrieved from <https://www.wvi.org/opinion/view/five-surprising-ways-war-can-harm-children>

Keller, C. (2011). The Impact of Emotional and Physical Violence During Pregnancy on Maternal and Child Health at One Year Post-partum by Sarah McMahan, Chien-Chung Huang, Paul Boxer, Judy L. Postmus. *Embryo Project Encyclopedia* (2020-06-30). Retrieved from <http://embryo.asu.edu/handle/10776/13157>.

Krešić Ćorić, M., Klarić, M., Petrov, B., & Mihić, N. (2016). Psychological and behavioral problems in children of war veterans with Post Traumatic Stress Disorder. *The European Journal of Psychiatry*, 30(3), 219–230. Retrieved from http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0213-61632016000300006&lng=es&tlng=en.

Lee, C., Nguyen, A. J., Russell, T. et al. (2018). Mental health and psychosocial problems among conflict-affected children in Kachin State, Myanmar: a qualitative study. *Confl Health*, 12, 39. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s13031-018-0175-8>

Murthy, R. S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5 (1), 25–30.

Santa Barbara, J. (2006). Impact of war on children and imperative to end war. *Croatian medical journal*, 47(6), 891–894.

Smith, D. (2001, September 1). Children in the heat of war. *Monitor on Psychology*, 32(8). Retrieved from <https://www.apa.org/monitor/sep01/childwar>

References

Building Hope: Refugee Learner Narratives Manitoba Education and Advanced Learning (2015) Retrieved from https://www.edu.gov.mb.ca/k12/docs/support/building_hope/building_hope_print.pdf (in English)

Calder, M. (2022). Five surprising ways war can harm children. Retrieved from <https://www.wvi.org/opinion/view/five-surprising-ways-war-can-harm-children> (in English)

Hubeladze, I. H. (2022). Psykholohichna pidtrymka ditei v umovakh viiny: tekhniky ztsilennia [Children psychology assistance in war condition: healing techniques]. *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy: materialy VII Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy» (23-24 veresnia, 2022 r.)* (pp. 41–44). Kyiv: Taras Shevchenko Kyiv National University. (in Ukrainian)

Institute for social and political psychology NAES Ukraine (2021). *Ponad polovynu hromadian vvezhaiut, shcho dystantsiine navchannia ruiniie psikhiku i sotzialni navychky ditei: presreliz za rezultatamy opytuvannia* [More than half of citizens believe that distance learning destroys the psyche and social skills of children: press release based on the results of the survey]. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2021/10/28/pres-reliz-ponad-polovinu-gromadyan-vvazhayut-shhodistancijne-navchannya-rujnuye-psixiku-i-socialni-navichki-ditej/> (in Ukrainian)

Institute for social and political psychology NAES Ukraine (2022). *Kruhlyi stil «Psykholohiia rosiysko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad» 7 kvitnia 2022 r.: postreliz* [Round table "Psychology of the Russian-Ukrainian war: an inside view" April 7, 2022: post-release]. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2022/05/10/post-reliz-kruglij-stil-psixologiya-rosiysko-ukrainskoi-vijni-vnutrishnij-poglyad-7-krvitnya-2022-r/> (in Ukrainian)

Kabantseva, A. V., & Selivanova, K. H. (2022). Interaktyvni metody medyko-psykholohichnoi reabilitatsii ditei, yaki zaznaly vplyvu voiennykh dii [Interactive methods of medical and psychological rehabilitation of children affected by war]. *IV Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Informatsiini systemy ta tekhnologii v medytsyni» (ISM–2021) (Natsionalnyi aerokosmichnyi universytet imeni M. Ye. Zhukovskoho «Kharkivskiy aviatsiyniy instytut»)* (pp. 84–85). Kharkiv. (in Ukrainian)

Keller, C. (2011). The Impact of Emotional and Physical Violence During Pregnancy on Maternal and Child Health at One Year Post-partum by Sarah McMahon, Chien-Chung Huang, Paul Boxer, Judy L. Postmus. *Embryo Project Encyclopedia* (2020-06-30). Retrieved from <http://embryo.asu.edu/handle/10776/13157> (in English)

Kobchenko, S. R. (2022). Trudnoshchi komunikatsii ditei z intelektualnymy porushenniamy v period voiennoho chasu [Communication difficulties of children with intellectual disabilities during wartime] In Yu. D. Boichuk (Ed.), *Aktualni pytannia spetsialnoi, inkliuzyvnoi i zdoroviazberezhuvanoi osvity* (pp. 64–70). Kharkiv. (in Ukrainian)

Krasnokutskyyi, M. I., & Ovsianikova, Ya. O. (2018). Psykotravmuyuchy dosvid ditei: osnovni etapy nadannia psykholohichnoi dopomohy [Children psychotraumatic experiences: the main stages of providing psychological assistance]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Psykholohichni nauky»*, 2(1), 56–61. (in Ukrainian)

Krešić Ćorić, M., Klarić, M., Petrov, B., & Mihić, N. (2016). Psychological and behavioral problems in children of war veterans with Post Traumatic Stress Disorder. *The European Journal of Psychiatry*, 30(3), 219–230. Retrieved from http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0213-61632016000300006&lng=es&tlng=en (in English)

Lee, C., Nguyen, A. J., Russell, T. et al. (2018). Mental health and psychosocial problems among conflict-affected children in Kachin State, Myanmar: a qualitative study. *Confl Health*, 12, 39. Retrieved from <https://doi.org/10.1186/s13031-018-0175-8> (in English)

Luhova, M. S. (2022). Viina ochyma ditei doshkilnoho viku: shliakhy zberezhenia psykhnogo zdorovia v umovakh stresu [War through the eyes of preschool children: ways to preserve mental health in stressful conditions]. In Yu. D. Boichuk (Ed.), *Aktualni pytannia spetsialnoi, inkliuzyvnoi i zdoroviazberezhuvanoi osvity* (pp. 111–114). Kharkiv. (in Ukrainian)

Medvedieva, O. V. (2022). Osoblyvosti pervynnoi psykholohichnoi dopomohy ditiam pid chas voiennykh dii [Peculiarities of primary children psychological assistance during hostilities]. *Problemy suchasnoi politseistyky: tezy dopovidi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kharkiv, 20 kvitnia 2022 r.) (pp. 196–200). Kharkiv. (in Ukrainian)

Murthy, R. S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World psychiatry: official journal of the World Psychiatric Association (WPA)*, 5 (1), 25–30. (in English)

Naidonova, L. A. (2022). Mediapsykhologia viiny yak osnova kontseptualnykh transformatsii mediaosvity: vid mediatravmy do travmainformovanykh praktyk [Media psychology of war as the basis of media education conceptual transformations: from media trauma to trauma-informed practices]. *Problems of Political Psychology*, 12 (26). Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109> (in Ukrainian)

Naidonova, L. A., Voznesenska, O. L., & Savinov, V. V. (Eds.) (2018). *Robota z travmamy viiny* [Work with war traumas: Ukrainian experience]. *Ukrainskyi dosvid: materialy Pershoi vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (Kyiv, 28-31 bereznia 2018 r.). Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Romanovska, D. D. (2022). Psykholohichna dopomoha u zakladakh osvity v period viiny: zapyty, metodyky, alhorytmy dii [Psychological assistance in educational institutions during the war: requests, methods, action algorithms]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia*, (1), 148–152. (in Ukrainian)

Santa Barbara, J. (2006). Impact of war on children and imperative to end war. *Croatian medical journal*, 47(6), 891–894. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (2022). Sotsialno-psykholohichniy stan ukrayinskoho suspilstva v umovakh povnomashtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: nahalni vyklyky i vidpovidi. Naukova dopovid na zasidanni Prezydii NAPN Ukrainy 21 kvitnia 2022 r. [The socio-psychological state of Ukrainian society in the conditions of a full-scale Russian invasion: urgent challenges and responses. Scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine on April 21, 2022]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 4 (1). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124> (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., & Blynova, O. Ye. (2018). *Psykhologhiia mihratsii* [Psychology of migration]. (The second edition, revised and supplemented). Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Chunikhina, S. L., & Naidonova, L. A. (Eds.) (2022). *Psykhologia rosiisko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad: materialy Vseukrainskoho kruhloho stolu (7 kvitnia 2022 r.)* [The psychology of the Russian-Ukrainian war: an internal view: materials of the All-Ukrainian round table on April 7, 2022]. Kyiv. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2022/10/12/materiali-vseukra% d1% 97naskogo-kruhlogo-stolu-psixologiya-rosijsko-ukra% d1% 97nsko% d1% 97-vijni-vnutrishnij-poglyad/> (in Ukrainian)

Smith, D. (2001, September 1). Children in the heat of war. *Monitor on Psychology*, 32(8). Retrieved from <https://www.apa.org/monitor/sep01/childwar> (in English)

Tytarenko, T. M., Zlobina, O. G., & Dvornyk, M. S. (Eds.) (2021). *Porodzeni viinoiu spilnoty yak sotsialni donory i retsypienty* [War-born communities as social donors and recipients], *Materialy mizhdystsyplinarnoho naukovo seminaru (IS NAN Ukrainy, ISPP NAPN Ukrainy, Kyiv, 25 bereznia 2021 r.)*. Kyiv. (in Ukrainian)

Umerenkova, N. F. (2021). Sotsialno-psykholohichniy suprovid chleniv simei viiskovosluzhbovtziv v Ukraini: nablyzhennia do standartiv NATO [Socio-

psychological support of family members of military in Ukraine: approximation to NATO standards]. *Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid perspektyvy: materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 144–149). Kyiv. (in Ukrainian)

Yatsyna, O. F. (2022). Vplyv viiny na psykichne zdorovia: oznaky travmatyzatsii psykhyki ditei ta pidlitkiv [The impact of war on mental health: signs of children and adolescents psychological traumatization]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriiia «Pedahohika», Seriiia «Psykholohia», Seriiia «Medytsyna»)*, 7 (25), 554–567. (in Ukrainian)

Zhuravliova, N. Yu. (2015). Osoblyvosti psykholohichnoi dopomohy simiam demobilizovanykh viiskovosluzhbovtiv [Peculiarities of psychological assistance to families of demobilized military]. *Aktualni problemy psykholohii. Vol 3: Konsultatyvna psykholohiia i psykhoterapiia*, 11, 95–117. (in Ukrainian)

УДК 159.96

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-116>

Довгань Наталія Олександрівна,

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6150-5211

151Indovgan@gmail.com

НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ І ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ: ІНДИКАТОРИ СТАНУ

Актуальність. Збереження психологічного благополуччя громадян та суспільних груп у надзвичайних ситуаціях вимагає комплексних дій від фахівців сфери охорони здоров'я. Використання надійних індикаторів у діагностуванні психічного стану допомагає психологам, психотерапевтам, психіатрам в узгодженні плану допомоги особам, які пережили надзвичайну ситуацію.

Мета статті – систематизувати і проілюструвати індикатори психічного неблагополуччя (посттравматичного стресового розладу, комплексного посттравматичного стресового розладу, гострої стресової реакції) постраждалих у надзвичайних ситуаціях відповідно до еталонних документів ВООЗ.

Результати. Представлено стислий огляд індикаторів стресових розладів згідно з Міжнародною статистичною класифікацією хвороб та проблем (ICD-11), пов'язаних зі здоров'ям, і згідно з Діагностичним та статистичним посібником із психічних розладів (DSM-5). З'ясовано, що ухвалення рішення щодо оптимальних шляхів допомоги здійснюється на основі результатів детального аналізу патологічних процесів, які можуть розгортатися через надзвичайну ситуацію. Для зручності використання матеріалів класифікаційних систем у діагностичній роботі з постраждалими в надзвичайних ситуаціях пропонуються бланки індикаторів психологічних і психічних проблем. У бланках відображається змістове наповнення підгрупи розладів, які пов'язують зі стресом (Disorders specifically associated with stress) 06 блоку ICD-11, що узгоджені з критеріями розладів, які пов'язують із травмою чи стресом у DSM-5. (Ідеться про посттравматичний стресовий розлад, комплексний посттравматичний стресовий розлад, гостру стресову реакцію.)

Перспективи подальших досліджень. У подальшому одним із наших завдань буде проілюструвати індикатори психічного неблагополуччя постраждалих у надзвичайних ситуаціях відповідно до груп розладів, пов'язаних із дистресом, розладів настрою, розладів, зумовлених тривогою або страхом.

Ключові слова: надзвичайні ситуації; психологічне благополуччя, індикатори стану; синдром; симптом; критерії.

Nataliia O. Dovgan,

DSc. in Psychological Sciences, leading researcher

Laboratory of Psychology of Political and Legal Relations,

Institute of Social and Political Psychology of the National Educational Academy of Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID orcid.org/0000-0001-6150-5211

1511ndovgan@gmail.com

EMERGENCY SITUATIONS AND MENTAL DISTRESS: INDICATORS FOR STRESS STATES

Relevance. Comprehensive actions of health care specialists are necessary in order to preserve the psychological well-being of citizens and social groups in emergency situations. The reliable indicators diagnosing mental states can facilitate the coordination of care for people survived an emergency situation.

The article purpose is to systematize and illustrate the indicators of victims' mental distress in emergency situations according to the WHO reference documents (Post traumatic stress disorder, Complex post traumatic stress disorder, Acute stress reaction).

The results. A brief review of stress disorder indicators according to the International Classification of Diseases -11 and Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders, fifth edition is presented. It is noted that decision-making regarding the optimal ways of assistance is based on a detailed analysis of pathological processes unfolding because of an emergency situation. A checklist to fill indicators revealing psychological and mental problems are offered to use easier the materials of classification systems in diagnostic work with emergency victims. The proposed checklist reflects the disorders specifically associated with stress, chapter 06 of the International Classification of Diseases -11, which are consistent with the diagnostic criteria existing in the Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders, fifth edition for disorders associated with trauma or stress: post-traumatic stress disorder, complex post-traumatic stress disorder, acute stress reactions.

Prospects for further research: to illustrate indicators of emergency victims' mental distress according to the groups of distress-related disorders, mood disorders, anxiety-related disorders, or fear-related disorders.

Keywords: emergency situations; psychological well-being; indicators for stress states; syndrome; symptom; criteria; disorders.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У надзвичайних ситуаціях суттєві психологічні проблеми виникають не у всіх потерпілих, адже психологічно резистентна частина населення здатна до подолання тяжких випробувань, як психічних, так і фізичних, і події, що травмують, навпаки, можуть стати стимулом для переоцінки життєвих цінностей й

розгортання оновленого плану побудови життя. Водночас люди, чутливі до зовнішнього впливу, наражаються на підвищений ризик погіршення психічного і фізичного здоров'я (зміна поведінки, розвиток захворювань) і потребують комплексної допомоги в подоланні стресу і складних життєвих обставин. Це говорить про те, що питання збереження здоров'я громадян та суспільних груп у надзвичайних ситуаціях потребує, з одного боку, детального вивчення та координування дій систем психосоціальної підтримки і збереження працездатності громадян; з другого боку, у наданні психологічної допомоги важливо реалізовувати комплексний підхід, одним з елементів якого є діагностика стану психологічного благополуччя за допомогою надійних індикаторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Щоб подолати неузгодженість щодо конкретизації психопатології і стану психологічної норми, у міжнародній сфері охорони здоров'я постійно триває пошук зон перетину діагностичних позицій психолога і психіатра. З огляду на стійку традицію оновлення знань з урахуванням наукових розробок фахівці систематично переглядають міжнародні еталонні документи. Так, Міжнародна статистична класифікація хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям, – International Classification of Diseases (далі – ICD) – використовується як статистичний інструмент Всесвітньої організації охорони здоров'я, якість якого забезпечується єдністю сучасних методичних підходів і зіставленням даних щодо захворювань і смерті (ICD-11, 2022). Одночасно з ICD-11 у сфері охорони здоров'я використовують Діагностичний та статистичний посібник із психічних розладів – Diagnostic and Statistical Manual of mental disorders, fifth edition (далі – DSM) – практичне, функціональне й гнучке керівництво з організації інформації щодо діагностики і лікування психічних розладів, інструмент комплексного аналізу випадків у сфері психічного здоров'я (DSM-5, 2013).

У результаті багаторічних досліджень і перемовин щодо гармонізації результатів діагностування осіб із ризиком розгортання психологічного неблагополуччя у зміст та організацію ICD і DSM вносили зміни. А саме: в оновленому варіанті ICD-11 у запропонованій лінійній структурі об'єднано класифікацію «органічних» і «неорганічних» аспектів станів, змінено умовні позначення кодів розладів, додано електронний дизайн, нову термінологію тощо. Розширення кодування сприяло уточненню інформації, що відображає зміни в стані людини (після надання екстреної чи планової медичної, соціальної і психологічної допомоги, оцінювання потреб тощо). Онтогенетичний принцип діагностики в новій редакції набув утілення в

описі психопатологічних проявів розладів для різних вікових груп. Для досягнення максимальної відповідності в зіставленні ICD і DSM термінологію та класифікацію оновлених кодів вибудовували згідно з міжнародними стандартами діагностики і логікою розгортання станів. Водночас, незважаючи на використання в сучасному психологічному просторі джерел ICD і DSM, дефіцит систематизованої інформації у формі бланків, таблиць і т. ін., що відображає прийняті на міжнародному рівні індикатори (не) благополуччя постраждалих у надзвичайних ситуаціях, не викликає сумнівів.

Мета статті – систематизувати і проілюструвати індикатори психічного неблагополуччя (посттравматичного стресового розладу, комплексного посттравматичного стресового розладу, гострої стресової реакції) постраждалих у надзвичайних ситуаціях відповідно до еталонних документів ВООЗ.

Виклад основного матеріалу дослідження. На цей час робота міжнародних експертів у сфері охорони здоров'я з гармонізації наявного інструментарію результувалася впровадженням з 1 січня 2022 року у країнах, що є членами ВООЗ, одинадцятої версії ICD, яка відповідає нозологічній системі DSM-5 (нагадаємо, що Україна є членом ВООЗ з 1948 року). В оновлених версіях ICD і DSM психічні розлади об'єднуються в групи відповідно до їхніх визначальних симптомів, при цьому показниками їх компонування є причини розвитку розладів, а критеріями відповідності – конкретні категорії, в яких трапляються певні індикатори неблагополуччя. Коли йдеться про діагностування постраждалих, то індикаторами психічного здоров'я є їхня емоційна і поведінкова адаптивність, здатність до утримання рівноваги між контекстуальними вимогами середовища і можливостями організму, їхня спрямованість на життєзбереження і конструктивну поведінку в складних умовах. Тобто стан психічного здоров'я є виміром психічного благополуччя, здатністю людини протистояти стресовому навантаженню й ефективно функціонувати в різних сферах життєдіяльності. У разі погіршення стану внаслідок негативного впливу стресових ситуацій виникає потреба в допомозі фахівців, здатних розрізнити причини і симптоми руйнування психічного здоров'я; конкретизувати, які симптоми є результатом травматичних подій; що є реакцією, яка минає, а що – маніфестом психічного розладу. Адже психічний розлад – це вже синдром, що характеризується клінічно значущим порушенням когнітивних функцій, регуляції емоцій або поведінки індивіда. Психічний розлад відображає дисфункцію психологічних, біологічних процесів або процесів розвитку, що лежать в основі психічного функціонування (DSM-5, 2013, р. 19-20). Саме тому для комплексного обстеження здоров'я та

індивідуальних особливостей реагування на стресори використовують апробовані інструменти згідно з міжнародними системами класифікації захворювань й систематизованою номенклатурою в галузях медицини і психології.

Так, у DSM-5 формулювання конкретного випадку реалізується за результатами збирання анамнезу й стислого викладення соціальних, психологічних і біологічних руйнівних/ресурсних факторів. Безпосередньо діагностика стану організму людини у сфері психічного здоров'я проводиться відповідно до прояву патологічних процесів, притаманних більшості психічних розладів.

В ICD-11 як *індикатори стану психічного неблагополуччя* використовують симптоми, які складаються в синдроми. Розлади характеризуються клінічно значущими порушеннями когнітивної діяльності, емоційної регуляції або поведінки, відображають дисфункцію психологічних, біологічних процесів або процесів розвитку, що лежать в основі психічного та поведінкового функціонування. Зазвичай розлади розрізняють за змістом і тривалістю симптомів, які виникають у відповідь на стресові події разом із пов'язаними функціональними порушеннями. Вважають, що стан людини розгортається як у результаті впливу конкретного фактору – «стресового досвіду» буденного життя (розлучення, соціально-економічних проблем, втрати близької людини), так і в результаті переживання стресора надзвичайно загрозливого або жахливого характеру (потенційно травматичні події, надзвичайні ситуації тощо).

Отже, у разі потрапляння людини в надзвичайну ситуацію, щоб запобігти погіршенню її благополуччя, вивчають індикатори блоку 06 Психічні, поведінкові або нервові розлади – Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders ICD-11. Ідеться про *розлади, пов'язані з дистресом*: розлади настрою; розлади, пов'язані з тривогою або страхом; розлади, що мають зв'язок зі стресом; розлади харчування або харчової поведінки; розлади тілесного дистресу або тілесного досвіду. Під час діагностування осіб, що пережили *стресову чи надзвичайну ситуацію*, враховують індикатори *розладів настрою*: депресивні розлади; порушення контролю за імпульсами; розлади поведінки або дисоціальні розлади; фактичні розлади; нейрокогнітивні розлади (ICD-11, 2022).

У разі потреби більш детально аналізують індикатори *розладів, пов'язаних із тривогою або страхом*: генералізований тривожний розлад; панічний розлад; агорафобія; специфічна фобія; соціальний тривожний розлад; тривожний розлад розлуки; вибірковий мутизм; інші уточнені розлади, що мають зв'язок із тривогою або страхом (ICD-11, Anxiety..., 2022). Індикаторами групи є серйозні порушення, викликані страхом і тривогою в особистих, сімейних, соціальних, освітніх, професійних або

інших важливих сферах функціонування. Основою для констатації цієї групи розладів є, по-перше, фокус побоювань – стимули/ситуації, які викликають страх або тривогу, та наявність факторів, що дестабілізують психічний стан. Страх розглядають як реакцію на уявну неминучу загрозу в сьогоденні, тоді як тривогу вважають показником зорієнтованості людини на майбутню, очікувану загрозу. По-друге, клінічні прояви неблагополуччя – специфічні асоціації, які фахівці використовують для уточнення фокусу побоювань. Окремо звернемо увагу на те, що в контексті розладів, пов'язаних із тривогою і страхом, *панічні атаки* є лише епізодами сильного страху, що супроводжується швидким розгортанням характерних симптомів, серед яких: прискорене серцебиття, пітливість, тремтіння, відчуття задишки, задухи, біль у грудях, нудота або біль у животі, відчуття запаморочення, озноб або припливи, поколювання або втрата чутливості в кінцівках (тобто парестезії), деперсоналізація або дереалізація, страх втратити контроль або збожеволіти та страх неминучої смерті. Водночас *панічні атаки* як симптом, згідно з ICD-11, належить до групи Психічних або поведінкових симптомів, ознак або клінічних даних, підгрупи MB23 Симптомів або ознак, пов'язаних із зовнішнім виглядом і поведінкою (ICD-11, Symptoms or signs..., 2022).

У разі переживання *стресу, складної/надзвичайної ситуації, травматичної події* детально аналізують індикатори підгрупи *розладів, пов'язаних зі стресом* – Disorders specifically associated with stress, які свідчать про посттравматичний стресовий розлад, комплексний посттравматичний стресовий розлад, розлад тривалого горя, розлад адаптації, реактивний розлад прихильності, розлад соціальної активності тощо (ICD-11, Disorders specifically..., 2022). Фактори, що опосередковують виникнення симптомів цієї групи, можуть перебувати в межах життєвого досвіду і травматичних ситуацій, подій. Оскільки у відповідь на пережиті події не у всіх осіб проявляється психологічне неблагополуччя і в багатьох потерпілих стан здоров'я швидко стабілізується, як виняток, у групі представлено *гостру стресову реакцію* (QE84), для якої характерні скороминущі емоційні, соматичні, когнітивні або поведінкові симптоми (ICD-11, Problems associated..., 2022).

Під час роботи з постраждалими в надзвичайних ситуаціях обов'язково враховують синдроми та симптоми *розладів, пов'язаних із травмою чи стресом*, – Trauma and Stressor-Related Disorders – згідно з DSM-5: реактивний розлад уподобання, розлад розгальмованої соціальної активності, посттравматичний стресовий розлад, гострий стресовий розлад, розлади адаптації (DSM-5, 2013, pp. 265-291). Зазвичай проводять

ідентифікацію загроз здоров'ю, вивчають історії розгортання захворювання, біологічні, екологічні фактори ризику та клінічний перебіг.

Зазначимо, що безпосередньо *посттравматичний стресовий розлад* констатують за симптомами А, В, С, D, E, F, G, H:

А. Загроза фактичної смерті або можливої смерті, серйозних травм або сексуального насильства;

В. Наявність однієї (або кількох) асоціацій, пов'язаних з травматичними подіями;

С. Стійке уникнення стимулів, пов'язаних із травматичною подією;

D. Зміни настрою та пізнавальної активності, які почалися чи посилилися після травматичної події;

Е. Помітні зміни в збудженні чи реактивності, які почалися чи посилилися після травматичної події;

F. Тривалість порушень (критерії В, С, D і E) перевищує один місяць;

G. Порушення, які викликають клінічно значущий дистрес або порушення соціальної, професійної чи інших важливих сфер життя;

H. Порушення, не пов'язане з фізіологічними впливами речовин (наприклад, лікарськими засобами, алкоголем) або іншим захворюванням.

Також зважають на те, що посттравматичний стресовий розлад, по-перше, може виникнути в будь-якому віці; по-друге, його прояв може бути «відтермінований у часі» (більше ніж на рік), але не менше трьох місяців від моменту стресового травмування; по-третє, у маніфесті – реакції на травму – може відповідати критеріям гострого стресового розладу, а проте всі симптоми не оформляються одночасно і з часом можуть змінюватися; по-четверте, одужання стає можливим за три місяці, але в ускладнених випадках нормалізація стану здоров'я відбувається не раніше ніж через рік або й пізніше.

Згідно з DSM-5 констатація гострого стресового розладу, на відміну від посттравматичного стресового розладу, залежить від часу прояву симптомів – від трьох днів до одного місяця після впливу травматичної події. Його діагностують за такими критеріями:

А. Схильність до фактичної смерті або загрози смерті, серйозної травми або сексуального насильства;

В. Наявність симптомів будь-якої з п'яти категорій – вторгнення, поганого настрою, дисоціації, уникнення та збудження. Симптоми з'являються або посилюються після травматичної події (подій);

С. Тривалість порушення (прояву симптомів критерію В) становить від трьох днів до одного місяця після травми. Слід зважати на

те, що симптоми зазвичай виникають відразу після травми, але відповідають критеріям розладу, якщо зберігаються від трьох днів до одного місяця;

Д. Порушення викликає клінічно значущий дистрес або порушення в соціальній, професійній чи інших важливих сферах життєдіяльності;

Е. Порушення не пов'язане із фізіологічними реакціями на дію ліків, алкоголю та ін., проявами захворювань (наприклад, легкою черепно-мозковою травмою) і не пояснюється короточасним психотичним розладом.

Симптоматично гострий стресовий розлад найчастіше проявляється надмірною тривогою, розладами сну, нездатністю до виконання завдань, розбалансуванням енергії тощо.

Отже, посттравматичний стресовий розлад, на відміну від гострого стресового розладу, діагностують за симптомами, які зберігаються протягом місяця і більше після травматичних подій та відповідають зазначеним критеріям, а проте з часом діагноз «гострий стресовий розлад» може змінитися на діагноз «посттравматичний стресовий розлад».

Завершуючи стислий огляд індикаторів стресових розладів, представлених у міжнародних еталонних документах, зазначимо, що ухвалення рішення щодо конструювання шляхів допомоги вибудовується на основі результатів детального аналізу патологічних процесів, які можуть розгортатися через надзвичайну ситуацію. Для того щоб було зручно використовувати класифікаційні системи і щоб полегшити формування звітності й проведення порівняльного аналізу результатів, отриманих із різних джерел, розроблено бланки індикаторів психологічних і психічних проблем для діагностичної роботи психологів, соціальних працівників, психіатричних медичних сестер та інших фахівців, які беруть участь у наданні первинної допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій. У бланках відображається зміст підгрупи Розладів, пов'язаних зі стресом, – Disorders specifically associated with stress 06 блоку ICD-11, що узгоджуються з критеріями розладів, пов'язаних із травмою чи стресом у DSM-5: посттравматичного стресового розладу, комплексного посттравматичного стресового розладу, гострої стресової реакції (табл. 1-3) (ICD-11, Disorders specifically..., 2022).

Таблиця 1

**Бланк симптомів посттравматичного стресового розладу
(Post traumatic stress disorder)**

<p>Посттравматичний стресовий розлад: симптоми <i>Важливо:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) може розвинутися після впливу надзвичайно загрозової або жахливої події чи серії подій; – Симптоми зберігаються принаймні кілька тижнів і викликають значне порушення в особистих, сімейних, соціальних, освітніх, професійних або інших важливих сферах функціонування; – Порушення призводить до значного погіршення функціонування особистості, сімейної, соціальної, освітньої, професійної та інших важливих сфер, яке підтримується тільки завдяки значним зусиллям 	<p>Загальна кількість проявлених симптомів:</p>
<p>Основні (обов'язкові) симптоми (для ПТСР характерні всі перелічені нижче обов'язкові симптоми):</p>	
<ul style="list-style-type: none"> – Повторне переживання травматичної події або подій у теперішньому часі у формі яскравих нав'язливих спогадів або кошмарів. Повторне переживання може відбуватися за допомогою однієї або кількох сенсорних модальностей і зазвичай супроводжується сильними або непереборними емоціями, зокрема страхом або відчуттям жаху, фізичними відчуттями 	
<ul style="list-style-type: none"> – Уникнення думок і спогадів про подію або події, уникнення дій, ситуацій або людей, які нагадують подію (події) 	
<ul style="list-style-type: none"> – Постійне відчуття підвищеної поточної загрози, про що свідчить надмірна настороженість або посилена реакція страху на подразники, несподівані звуки 	
<p>Додаткові клінічні характеристики:</p>	
<ul style="list-style-type: none"> – Загальна дисфорія; дисоціативні симптоми; соматичні скарги; суїцидальні думки та поведінка; соціальна відстороненість; надмірне вживання алкоголю чи наркотиків, щоб уникнути повторного переживання минулого або щоб «керувати емоційними реакціями»; симптоми тривоги, включно з панікою; нав'язливі ідеї або компульсії у відповідь на спогади або нагадування про травму 	
<ul style="list-style-type: none"> – Емоційний досвід може проявлятися через гнів, сором, смуток, приниження або провини, зокрема провини жертви 	
<p><i>Примітки:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Подія чи ситуація надзвичайно загрозової чи жахливої характеру в анамнезі сама по собі не свідчить про наявність посттравматичного стресового розладу. Багато людей відчувають сильні стреси, але у них не розвивається розлад. – Маніфестація хвороби повинна відповідати всім діагностичним вимогам розладу 	

Таблиця 2

Бланк симптомів комплексного посттравматичного стресового розладу (Complex post traumatic stress disorder)

<p>Комплексний посттравматичний стресовий розлад: симптоми <i>Важливо:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Виконуються всі діагностичні вимоги щодо ПТСР; – Комплексний посттравматичний стресовий розлад може розвинутися після впливу події або серії подій надзвичайно загрозливого або жахливого характеру, найчастіше після тривалих, або подій, що повторюються, від яких важко або неможливо втекти (наприклад, катування, рабство, геноцид, тривале домашнє насильство, неодноразове сексуальне або фізичне насильство в дитинстві тощо); – Порушення призводить до значного погіршення функціонування особою, сімейної, соціальної, освітньої, професійної та інших важливих сфер, яке підтримується тільки завдяки значним зусиллям 	<p>Загальна кількість проявлених симптомів:</p>
<p>Виражені симптоми (для КПТСР характерні виразні та стійкі симптоми, описані нижче):</p>	
<ul style="list-style-type: none"> – Після травматичної події розвиваються всі три основні елементи посттравматичного стресового розладу, які залишаються стійкими принаймні кілька тижнів: – Повторне переживання травматичної події або подій у теперішньому часі у формі яскравих нав'язливих спогадів, спогадів або кошмарів; – Уникнення думок і спогадів про подію або подій або уникнення дій, ситуацій або людей, які нагадують про подію (події); – Постійне відчуття підвищеної поточної загрози, про що свідчить надмірна настороженість або посилена реакція страху на подразники, несподівані звуки 	
<ul style="list-style-type: none"> – Виникають афективні проблеми (підвищена емоційна реакція на незначні стресори, спалахи насильства, нерозважлива або самодеструктивна поведінка, дисоціативні симптоми під час стресу та емоційне заціпеніння, нездатність відчувати задоволення чи позитивні емоції) 	
<ul style="list-style-type: none"> – Відчуття себе приниженим, переможеним або нікчемним, що супроводжується почуттям сорому, провини або невдачі, пов'язаної з травматичною подією (людина може відчувати провину через те, що не втекла від несприятливих обставин або піддалася їм, або не змогла запобігти стражданням інших) 	
<ul style="list-style-type: none"> – Труднощі в підтриманні стосунків і у відчутті близькості з іншими (уникання стосунків і соціальної активності загалом, висміювання їх або зниження зацікавленості ними, нездатність підтримувати тривалі стосунки) 	

Додаткові клінічні характеристики:	
– Можуть з'являтися суїцидальні думки та проявлятися суїцидальна поведінка, зловживання психоактивними речовинами, симптоми депресії, психотичні симптоми та соматичні розлади	
<i>Примітки:</i>	
– Подія чи ситуація надзвичайно загрозового чи жахливого характеру в анамнезі сама по собі не свідчить про наявність комплексного посттравматичного стресового розладу. Багато людей відчувають сильні стреси, але у них не розвивається розлад.	
– Маніфестація хвороби повинна відповідати всім діагностичним вимогам розладу	

Таблиця 3

**Бланк симптомів гострої стресової реакції
(Acute stress reaction)**

<p>Гостра стресова реакція: симптоми</p> <p><i>Умови виникнення:</i></p> <p>– Гостра стресова реакція виникає в результаті впливу події чи ситуації загрозового характеру, переживання природних або спричинених людиною катастроф, бойових дій, серйозних нещасних випадків, тортур, сексуального насильства, тероризму; якщо людина отримує стресову інформацію, стає свідком серйозного поранення, раптової, несподіваної або насильницької смерті інших людей</p> <p><i>Важливо:</i></p> <p>– Гостра стресова реакція – це розвиток минулих емоційних, соматичних, когнітивних або поведінкових симптомів у результаті короточасного чи тривалого впливу події чи ситуації загрозового характеру;</p> <p>– Гостра стресова реакція тримається перші години або дні події, починає слабшати протягом кількох днів чи зменшується протягом одного тижня після зникнення загрози / припинення дії стресового фактору. Протягом приблизно одного місяця реакція значно послаблюється (якщо людина адаптується до ситуації). Якщо дія стресора триває або усунути її неможливо, симптоми можуть зберігатися;</p> <p>– Якщо інтенсивність симптомів не зменшується протягом одного тижня після припинення дії стресового фактору, є імовірність постановки іншого діагнозу (наприклад, розлад адаптації або посттравматичний стресовий розлад)</p>	<p>Загальна кількість проявлених симптомів:</p>
---	---

Виражені симптоми:	
<ul style="list-style-type: none"> – Виникнення гострого захворювання, що загрожує життю (наприклад, серцевий напад); – Прояв тимчасових емоційних, соматичних, когнітивних чи поведінкових симптомів, таких як ошелешеність, розгубленість, смуток, тривога, гнів, відчай, надмірна активність, бездіяльність, соціальна замкнутість, амнезія, деперсоналізація, дереалізація або ступор; – Прояв вегетативних ознак тривоги (тахікардія, пітливість, почервоніння тощо) 	
Додаткові клінічні характеристики:	
Гостра стресова реакція може супроводжуватися значними стражданнями та/або порушеннями особистого функціонування	

Практична/соціальна значущість дослідження полягає в забезпеченні зручності користування індикаторами розгортання посттравматичного стресового розладу, комплексного посттравматичного стресового розладу, гострої стресової реакції згідно з 06 блоком ICD-11 у діагностичній роботі з постраждалими в надзвичайних ситуаціях.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наразі загальноприйняті у світовій практиці комплекси діагностичних критеріїв психічних порушень не охоплюють увесь спектр змін у когнітивній, емоційній, поведінковій сфері людини. Адже очікувані чи культурно схвалювані реакції на поширений стресор чи втрату, наявність певних симптомів, по-перше, є лише частиною емоційних реакцій на складну ситуацію, по-друге, не обов'язково свідчать про порушення нормального функціонування організму – вихід за межі норми фізичних ознак та симптомів; по-третє, можуть, навпаки, говорити про необхідність лікування, хоча картина симптомів певних психічних розладів буде неповною. Саме тому необхідно (1) детально описувати випадок – це сприяє узгодженню подальшого плану роботи психологів із постраждалими, стан яких не можна вважати маніфестом психічного розладу; (2) ухвалювати рішення щодо направлення людей, які мають ознаки погіршення психічного здоров'я, до фахівців у галузі психіатрії на основі результатів, отриманих за допомогою надійних критеріїв.

Перспективи подальших досліджень. Проілюструвати індикатори психічного неблагополуччя постраждалих у надзвичайних ситуаціях згідно з групами розладів, пов'язаних із дистресом; розладів настрою; розладів, пов'язаних з тривогою або страхом.

Подяка. Авторка висловлює подяку співробітникам лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та

політичної психології НАПН України й завідувачу лабораторії В. Духневичу за організацію і проведення комплексного дослідження психологічної готовності громадян до надзвичайних ситуацій та можливість апробувати підготовлені бланки як елемент діагностування постраждалих у складних життєвих і надзвичайних ситуаціях.

Список використаних джерел

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, Text Revision (DSM-5-TR). (2013). Edited by: American Psychiatric Association. Retrieved from http://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20%28%20PDFDrive.com%20%29.pdf

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Retrieved from <https://icd.who.int/en>

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Anxiety or fear-related disorders. Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1336943699>

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Disorders specifically associated with stress. Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f991786158>

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). Problems associated with harmful or traumatic events. QE84 Acute stress reaction. Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2ficd%2fentity%2f505909942>

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. MB23 Symptoms or signs involving appearance or behaviour. Panic attack (MB23.H). Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1707067746>

References

Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, Text Revision (DSM-5-TR). (2013). Edited by: American Psychiatric Association. Retrieved from http://repository.poltekkes-kaltim.ac.id/657/1/Diagnostic%20and%20statistical%20manual%20of%20mental%20disorders%20_%20DSM-5%20%28%20PDFDrive.com%20%29.pdf (in English)

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Retrieved from <https://icd.who.int/en> (in English)

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Anxiety or fear-related disorders.

Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1336943699> (in English)

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. Disorders specifically associated with stress. Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2f%2fentity%2f991786158> (in English)

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). Problems associated with harmful or traumatic events. QE84 Acute stress reaction. Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http%3a%2f%2fid.who.int%2f%2fentity%2f505909942> (in English)

ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics (Version: 02/2022). 06 Mental, behavioural or neurodevelopmental disorders. MB23 Symptoms or signs involving appearance or behaviour. Panic attack (MB23.H). Retrieved from: <https://icd.who.int/browse11/l-m/en#/http://id.who.int/icd/entity/1707067746> (in English)

УДК 159.9 : 314 : 316.3 : 316.6 – 057.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-104>

Дроздов Олександр Юрійович,

доктор психологічних наук, доцент,

завідувач кафедри загальної, вікової

та соціальної психології імені М. А. Скока,

Національний університет «Чернігівський колегіум»

імені Т. Г. Шевченка,

м. Чернігів, Україна

ORCID ID: 0000-0002-6682-9108

dalmar@ukr.net

ВІТЧИЗНЯНА АКАДЕМІЧНА ПСИХОЛОГІЧНА СПІЛЬНОТА: СОЦІОДЕМОГРАФІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім рівнем вивчення соціодемографічних та соціально-психологічних характеристик сучасних українських психологів, зокрема рівня і факторів їхнього психологічного благополуччя (що є вагомим чинником ефективності професійної діяльності).

Мета статті полягає у вивченні соціодемографічних та соціально-психологічних параметрів представників вітчизняної академічної психологічної спільноти, зокрема рівня і чинників їхнього особистісного та професійного благополуччя.

Метод і методологія. Шляхом онлайн-опитування досліджено 287 психологів – викладачів закладів вищої освіти та співробітників науководослідних інститутів психологічного профілю з різних регіонів України. Досліджуваним пропонувалися: 1) авторська анкета, котра містила питання щодо їхніх соціодемографічних та професійних характеристик, а також завдання з елементами суб'єктивного шкалювання щодо рівня та чинників професійного благополуччя; 2) шкала суб'єктивного благополуччя Е. Діннера (SWLS).

Основні результати та висновки. Здійснено реконструкцію соціодемографічного та соціально-психологічного «профілю» середньостатистичного академічного психолога України. Це жінка 47-48 років, яка близько 20 років викладає психологію в державному закладі вищої освіти (працює на повну ставку); психологією зацікавилася ще в юнацькому віці (навчалася за цією ж спеціальністю); вона кандидат наук (дисертація, найімовірніше, була з педагогічної та вікової психології), доцент; часто має сертифікат (диплом) про додаткову психологічну підготовку в галузі практичної психології, що дозволяє їй іноді надавати психологічну допомогу іншим на волонтерських засадах; рівень свого суб'єктивного благополуччя оцінює як середній; у професії їй подобаються: можливість спілкування з іншими людьми, зручний графік та інтелектуальна

спрямованість роботи, відчуття її соціальної значущості; вона не задоволена рівнем своєї заробітної плати, через що часом виникають думки про зміну місця роботи. Структура «референтної групи» вітчизняних академічних психологів відображає певну поляризованість та строкатість їхньої професійної свідомості (яка перебуває «десь між» західними, вітчизняними та радянськими парадигмами і, відповідно, авторитетами).

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні інших демографічних та соціально-психологічних особливостей представників вітчизняної академічної (а також практичної) психології, які, зокрема, пов'язані з ефективністю професійної діяльності.

Ключові слова: психологи; психологічна спільнота; академічні психологи; профіль; особистісне благополуччя; професійне благополуччя.

Oleksandr Yu. Drozdov,

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,

Chief of M. A. Skok Department of General,

Developmental and Social Psychology,

T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»,
Chernihiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-6682-9108

dalmar@ukr.net

DOMESTIC ACADEMIC PSYCHOLOGICAL COMMUNITY: SOCIO-DEMOGRAPHIC AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS

Relevance. There is a poor study of modern Ukrainian psychologists' socio-demographic and socio-psychological characteristics, particularly the level and factors of their psychological well-being (which is a significant factor in the effectiveness of professional activity).

The purpose of the article is to study the socio-demographic and socio-psychological parameters of the representatives of the domestic academic psychological community, particularly the level and factors of their personal and professional well-being.

Method and methodology. Through an online survey, 287 psychologists - teachers of higher education institutions and employees of research institutes of the psychological profile from different regions of Ukraine were investigated. The subjects were offered: 1) the author's questionnaire, which contained questions about their socio-demographic and professional characteristics, as well as tasks with elements of subjective scaling regarding the level and factors of professional well-being; 2) E. Dinner's subjective well-being scale (SWLS).

Results and conclusions. Reconstruction of the socio-demographic and socio-psychological «profile» of the average academic psychologist of Ukraine was carried out. She is a 47-48-year-old woman who has been working as a psychology teacher at a

state institution of higher education (full-time) for about 20 years; she became interested in psychology at a young age (she studied the same specialty); she is a candidate of sciences (dissertation, rather, was on pedagogical and age psychology), associate professor; probably has a certificate (diploma) of additional psychological training in the field of practical psychology, which allows her sometimes to provide consultant services on a volunteer basis; assesses the level of his subjective well-being as average; she likes in the profession: the opportunity to communicate with other people, a convenient schedule and the intellectual orientation of the work, a sense of its social significance; she is not satisfied with the level of her salary, which is why she sometimes thinks about changing her place of work. The structure of the «reference group» for domestic academic psychologists reflects a certain polarization and variety of their professional consciousness (which is «somewhere between» Western, domestic and Soviet paradigms and, accordingly, authorities).

Prospects for further research are seen in the study of other demographic and socio-psychological characteristics of representatives of domestic academic (as well as practical) psychology, which, in particular, are related to the effectiveness of the professional activity.

Keywords: psychologists; psychological community; academic psychologists; profile; personal well-being; professional well-being.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Відомо, що будь-яка наука (психологія зокрема), крім «когнітивного виміру» (наукові теорії, концепції тощо), має не менш важливий вимір – «соціальний». Це люди, які, власне, є творцями першого виміру, авторами наукових праць, ініціаторами наукових досліджень, засновниками та послідовниками наукових напрямків. Відповідно, розвиток науки вимагає врахування цього «людського фактору», який відображається в соціодемографічних та психологічних характеристиках представників академічної спільноти. Вивчення останніх можна порівняти зі своєрідною колективною саморефлексією, спробою «поглянути в дзеркало» для того, щоб дати відповіді на питання «Хто ми є?», «Які ми?», «Які наші сильні/слабкі сторони?», «Що з нами відбувається?» тощо. Особливої актуальності такі дослідження набувають у «перехідних» суспільствах, що характеризуються поступовим злом одних і формуванням інших цінностей, норм, парадигм, орієнтирів тощо. Без сумніву, усе це стосується й українського суспільства і, відповідно, його академічної психологічної спільноти як однієї з важливих частин вітчизняної інтелігенції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На Заході, зокрема в США, є традиція різних моніторинрів серед професійних спільнот (зокрема психологів), які часто мають суто практичний (комерційно-економічний) сенс. Прикладом досліджень такого типу є дані сайту «Zippia.com», які збираються на основі аналізу кількох мільйонів

профіль (оголошень) про працевлаштування. Так, станом на 2022 р. дві третини (64,8%) працюючих психологів у США – це жінки (зазначимо, що тенденції «жіночої експансії» багато років; так, у 2010 р. частка американських психологинь становила 57,2%); середній вік американських психологів-жінок – 46 років, а чоловіків – 52 роки; більшість із них (79%) належать до білої раси; найбільша кількість психологів працює у двох сферах – освіті (43%) і приватній практиці (36%); ще 19% психологів працюють в урядових структурах США. Відносна більшість фахівців (44%) є працівниками великих організацій (з кількістю працівників від 1 до 10 тисяч). Цікавішим результатом є той, що значна частка американських психологів (32%) часто змінює роботу, залишаючись на одному місці лише 1-2 роки. Середня заробітна плата психологів у США станом на серпень 2022 р. становила \$97 803 на рік (або \$47.02 за годину). «Найбідніші» психологи заробляють у середньому \$68 000 на рік, а «найбагатші» – \$139 000 (найвища заробітна плата у фахівців, що мешкають та працюють у штаті Каліфорнія) (*Psychologists Demographics...*). Цікаво, що американська офіційна економічна статистика дає дещо скромніші дані щодо доходів психологів (така ситуація була б логічнішою та більш очікуваною в нашій країні). Наприклад, за даними Бюро трудової статистики США, станом на 2021 р. середній річний дохід психологів країни становив \$81 040 (або \$38.96 за годину). При цьому індустріально-організаційні психологи в середньому заробляли \$105 310, клінічні та консультативні психологи – \$82 510, а шкільні психологи – \$ 78 780 на рік (*Occupational Outlook...*).

Часто такі дослідження проводяться в межах різних громадських професійних об'єднань (психологічних асоціацій). Прикладом є регулярні самомоніторинги відомої АПА (*American Psychological Association*) – найбільшої, найбагатшої та найвпливовішої громадської психологічної асоціації Заходу. Так, станом на 2017 р. більшість членів АПА становили жінки (57,8%), представники білої раси (60%). Середній вік психологів був $57,8 \pm 16$ років (зазначимо, що частота молодих фахівців віком до 34 років доволі скромна – 7,8%). Однією з причин цього є високі фахові та наукові вимоги до членів АПА. Зокрема, більшість (69,9%) із них мали вчений ступінь PhD; а разом з іншими варіантами (Ed.D., Psy.D., M.D.) носіїв вчених ступенів було майже 90%; водночас «науковий стаж» (термін після захисту дисертації) майже половини (45,9%) психологів АПА становив 25 років і більше. Відносна більшість (понад 40%) членів асоціації спеціалізувалася в галузі клінічної психології (2017-APA...). За даними Австралійського психологічного товариства (APS) за 2017 р., жінки також становили абсолютну більшість його членів (79%); але за

віком переважали психологи 40-49 років (25,7%) і 30-39 років (23,4%) (2017-Annual...).

Є дослідження, присвячені соціально-психологічним особливостям психологів. Так, опитування L. Lin, P. Christidis та J. Conroy (2017) виявило високий рівень задоволеності психологів США різними аспектами свого професійного благополуччя. Зокрема, 96% опитаних фахівців заявили, що вони частково або повністю задоволені мірою своєї професійної незалежності, 95% – соціальною значущістю своєї роботи, 94% – процесом інтелектуального обміну, 93% – рівнем відповідальності професії, 90% – розташуванням своєї роботи. Рівнем безпеки своєї роботи повністю або частково було задоволено 82% опитаних, рівнем заробітної плати – 80%, можливостями кар'єрного зростання – 75% (Most psychologists...).

Вітчизняна наука, на жаль, не може похвалитися систематичними дослідженнями представників психологічної спільноти. Винятком є поодинокі праці, присвячені демографічним особливостям фахівців-психологів окремих регіонів (Дроздов, 2019) або тенденціям професійного вигорання серед них (Комар, & Вахрушева, 2018). Відомості, які збираються в межах державних наукових та освітніх інституцій, як правило, мають забюрократизований характер і часто відображають формальні «показники» (наявність вчених ступенів/звань, публікаційна активність та ін.).

Отже, **метою статті** є вивчення соціодемографічних та соціально-психологічних параметрів представників вітчизняної академічної психологічної спільноти, зокрема рівня та чинників їхнього особистісного та професійного благополуччя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося у вересні 2022 р. в онлайн-форматі (за допомогою анонімної Гугл-форми). Було використано методи анкетування з елементами суб'єктивного шкалювання (питання авторської анкети стосувалися соціодемографічних характеристик, чинників та стану професійного благополуччя, професійної референтної групи), а також шкалу «задоволеності життям» Е. Діннера (SWLS) для вимірювання рівня суб'єктивного благополуччя. Усього в дослідженні взяли участь 287 осіб – академічних психологів, що працюють у державних (78,8%), комунальних (2,8%) та приватних (2,1%) закладах вищої освіти, а також академічних науково-дослідних інститутах (16,4%). Відповідно, більшість досліджуваних (72,8%) були викладачами (працювали на посадах асистента, доцента, професора тощо); наукових співробітників та осіб, які займали адміністративні посади (завідувачі кафедр, лабораторій тощо), було відповідно 13,9% і 13,2%.

Територіально більшість опитаних презентували м. Київ (38,7%); інші регіони були представлені таким чином: Львівська (9,1%), Черкаська (8,7%), Чернігівська (7,3%), Одеська (5,2%), Рівненська (4,9%), Харківська та Київська (по 3,8%), Полтавська (3,5%) області; по кілька осіб презентували Вінницьку (2,8%), Волинську, Дніпропетровську та Хмельницьку (по 2,1%), Запорізьку (1,7%), Чернівецьку (1,4%), Житомирську (1%), Закарпатську (0,7%), Кіровоградську, Миколаївську та Івано-Франківську (по 0,3%) області.

Отримані дані було піддано процедурі математико-статистичного аналізу за допомогою програми SPSS v.23. Відповіді респондентів щодо їхніх наукових авторитетів оброблялися методом частотного контент-аналізу. Кількісна та якісна обробка отриманих результатів є підставою для виокремлення таких тенденцій.

«Соціодемографічний портрет» спільноти. Переважну більшість наших респондентів становили жінки (82,6%). З одного боку, це є цілком очікуваним і зрозумілим – як світова, так і вітчизняна психологія мають переважно «жіноче обличчя» (тут достатньо пригадати не лише наведену вище зарубіжну статистику, а й гендерну специфіку наших психологічних факультетів). З другого боку, якщо згадати історію психології, то переважну більшість «класиків» (і в зарубіжній, і у вітчизняній психології) становлять саме чоловіки. Може навіть виникнути враження, співзвучне з відомим гендерним стереотипом: нібито науку «рухають» чоловіки, а жінки їх переважно «підтримують»... У цьому контексті цікавими будуть дані щодо наукових авторитетів наших респондентів, наведені нижче.

Середній вік наших опитуваних становив $47,8 \pm 10,7$ років (загальний віковий розкид – від 23 до 75 років). З одного боку, вищенаведений показник можна сприймати позитивно – він збігається з етапом накопичення професійного та життєвого досвіду («мудрості»), що має позитивно впливати на результативність діяльності. З другого боку, тут можна побачити й важливу потенційну проблему – будь-які (зокрема «цінні») кадри старіють, їм «на зміну» має приходити «молодь». Але з наявністю останньої якраз і проблема – респондентів віком 23-35 років (беремо офіційну межу «молодіжного віку» в Україні) виявилось всього 13,6%. Питання, кому «досвідчені працівники» передаватимуть у майбутньому свої досвід та наукові надбання, стає риторичним...

Середній науково-педагогічний стаж наших респондентів становив $19,9 \pm 11$ років (загальний розкид – від 0 до 51 року). Частка працівників зі стажем від 0 до 5 років становила 10,9% від загальної кількості опитаних; від 6 до 10 років – 12,6%; від 11 до 20 років – 31,6%; від 21 до 30 років – 30,2%; 31 рік і більше – 14,7%.

Прикметно, що 56,1% наших опитуваних із самого початку здобували психологічну освіту і вибудовували класичну «лінійну» кар'єру (де робота є продовженням попередньої освіти). Натомість трохи менше половини (43,9%) мали першу освіту з іншого напрямку, тобто у психологію вони «прийшли» дещо пізніше. Зазначимо, що таку «відкритість» психології для «непсихологів» навряд чи можна вважати суто вітчизняною особливістю. Якщо звернутися до історії становлення світової наукової психології кінця XIX – початку XX ст., то можна пригадати значну кількість науковців, котрі прийшли в психологію з інших «наукових таборів» (медицини, філософії, біології, педагогіки, соціології, інженерно-технічних наук тощо). Отже, якщо пригадати одну зі складових системного принципу вивчення психіки Б. Ломова (необхідність розгляду багатовимірних психічних явищ саме під різними кутами зору), то стає зрозумілою перевага наявності значної кількості «первинних непсихологів» в академічній психологічній спільноті – створюються ширші можливості для побудови міждисциплінарних зв'язків і напрямків, появи нетрадиційних (для «традиційної психології») поглядів на проблеми тощо.

Що ж до наявності наукового ступеня, то переважна більшість опитаних (67,2%) була кандидатами наук (або докторами філософії), кожен п'ятий (22,3%) – доктором наук і лише 10,5% не мали наукових ступенів. Зрозуміло, що такий результат є наслідком кадрової політики в освітніх та наукових закладах (за якої працівнику «без дисертації» складно витримувати конкуренцію із «захищеними» колегами). А втім, вітчизняна система освіти поступово наближається до загальносвітових нормативів, відповідно до яких наявність наукового ступеня є не лише ознакою «викладача вищої кваліфікації» (як це було в радянські і ранні пострадянські часи), а й необхідним атрибутом посідання людиною певних посад.

Цікавими тут є дані щодо спеціальностей, за якими наші опитувані захищали свої дисертації. Відносна більшість (37,7%) із них захищалася з педагогічної та вікової психології (19.00.07). З одного боку, це є логічним наслідком історії розвитку вітчизняної психології, яка від початку XX ст. перебувала й досі перебуває «під крилом» педагогіки (навіть у наш час усі науково-дослідні установи психологічного спрямування перебувають у структурі НАПН України; і це при тому, що проблемне і смислове поле психології як науки є набагато ширшим, ніж у педагогіці...). З другого боку, така «віково-педагогічна спрямованість» психології має зворотний бік – на жаль, як у радянські, так і пострадянські часи низка напрямків психологічних досліджень (зокрема природничо орієнтованих) розвивалися в Україні менш інтенсивно порівняно з іншими країнами.

Дві наступні відносно великі групи опитаних психологів захищалися із загальної (19.00.01 – 24,2%) та соціальної (19.00.05 – 17,3%) психології. У сумі ці три згадані спеціальності становлять абсолютну більшість – майже 80%. Відповідно, кількість фахівців, які захищалися за більш вузькоспеціалізованими напрямками, була значно меншою. Так, із медичної психології (19.00.04) захищалося 3,1% опитаних, зі спеціальної (19.00.08) – 2,7%, з організаційної та економічної (19.00.10) – 1,9%, з політичної (19.00.11) – 1,5%, із психології праці в особливих умовах (19.00.09) та юридичної (19.00.06) – по 0,8%, із психофізіології (19.00.02) – 0,4%. Усі інші нечисленні респонденти захищалися з педагогічних (3,1%), філософських (2,3%), біологічних (0,8%), медичних (0,4%) та інших (3,1%) галузей наук.

Що ж до наявності вченого звання респондентів, то ми отримали таку картину: доценти – 44,6%, не мають вченого звання – 33,1%, професори – 16%, старші наукові співробітники – 6,3%. Якщо порівняти ці дані з вищенаведеною статистикою за науковими ступенями, можна побачити певні відмінності (які стосуються меншої частоти отриманих звань). Відомо, що певна частина науково-педагогічних працівників після захисту першої (кандидатської) або другої (докторської) дисертації не отримує або не хоче отримувати відповідні звання. Це може бути зумовлено як об'єктивними (бюрократичні, фінансові та науково-педагогічні «складнощі» процедури отримання чергової «корочки»), так і суб'єктивними (втрата мотивації, орієнтація на інші «маркери успіху» тощо) чинниками.

Досліджуючи працевлаштування респондентів, ми виявили, що переважна більшість із них (72,8%) працюють на повну ставку. Імовірно, це є наслідком кадрової політики адміністрації багатьох освітніх і наукових закладів, які за рахунок скорочення кількості працівників (що відбувалося останнім часом) намагалися більше завантажити та втримати «цінні кадри». Можна припустити, що більшість із 27,2% опитаних, які працюють на частину ставки, дивляться на першу групу із закономірною заздрістю (автор особисто знає випадки, коли його колеги-психологи протягом багатьох останніх років не працювали на повну ставку...). Також виявилось, що 57,8% опитаних не працюють за сумісництвом (імовірно, здебільшого через об'єктивні складнощі такого працевлаштування); натомість 23,3% працюють за сумісництвом в іншому закладі, а 18,8% – у своєму закладі.

Проаналізувавши дані про наявність документа про додаткову освіту (підготовку) в галузі надання психологічної допомоги (психотерапії, консультування тощо), ми отримали три приблизно однакові групи: 30% респондентів не мають такого документа, тобто

вони фактично є академічними психологами у вузькому («класичному») сенсі цього терміна; 39,7% – мають документ про короточасну підготовку обсягом кілька десятків годин з кожного напрямку; 30,3% – мають документ про довготривалу підготовку обсягом кілька сотень годин з кожного напрямку. Бачимо, що дві останні групи фактично мають перевагу щодо додаткової зайнятості, зокрема працевлаштування (або «підробітку»).

З вищенаведеними результатами перегукуються й наступні, які стосуються роботи наших респондентів практичними психологами. Зокрема, на питання «*Чи надаєте Ви приватну психологічну допомогу (консультації, психотерапія) на комерційних засадах?*» негативну відповідь дали 45,3% (прикметно, що це значно більше тієї кількості, яка раніше заявляла про те, що не має додаткової практичної психологічної підготовки). Третина опитаних (32,8%) заявила, що робить це нерегулярно, ситуативно («час від часу»); лише 22% регулярно надають приватну психологічну допомогу (тобто вони фактично водночас і академічні, і практичні психологи). Цікаво порівняти ці результати з відповідями на питання, яке стосувалося надання психологічної допомоги на волонтерських засадах. Виявилось, що половина (51,2%) респондентів роблять це нерегулярно; 21,3% – регулярно; 27,5% – цього не роблять (мабуть, це ті самі «чисто академічні» психологи). Отже, одна група наших опитуваних готова працювати практичним психологом «комплексно», тобто як на комерційних, так і на некомерційних засадах; друга група робить це на альтруїстичній (волонтерській) основі; третя група – не бажає (або не має можливості, не вміє) виходити за межі звичної науково-педагогічної діяльності.

Суб'єктивне благополуччя фахівців та його чинники.

Середньостатистичний результат за шкалою суб'єктивного благополуччя (СБ) Е. Діннера (SWLS) становив $23,1 \pm 5,7$, що загалом відповідає діапазону середньостатистичної норми за цією методикою ($20,8 \pm 6,2$; за Є. Осінім і Д. Леонтьєвим). Щоб не обмежуватися цим показником «середньої температури по лікарні», ми здійснили частотний аналіз даних. Виявилось, що досліджуваних з низьким рівнем СБ (показник до 14 балів) у загальній вибірці – 9,4%, із середнім (15-27 балів) – 70,7%, із високим (28 балів і вище) – 19,9%. Той факт, що лише кожен п'ятий академічний психолог має високий рівень СБ, імовірно, можна пояснити зовнішніми соціально-політичними та соціально-економічними чинниками (війна, складна економічна ситуація тощо). А втім, можна припустити, що вітчизняних психологів з низьким рівнем СБ насправді більше, але вони просто не бажали брати участь у нашому дослідженні.

Для визначення впливу соціодемографічних характеристик на рівень СБ досліджуваних ми скористалися методами кореляційного аналізу (за Спірменом), U-критерія Манна–Уїтні та H-критерія Краскелла–Уоллеса. Кореляційний аналіз не виявив статистично вірогідного зв'язку СБ з віком ($p=0,845$) і науково-педагогічним стажем роботи ($p=0,908$). Також з'ясувалося, що за такими чинниками, як стать ($p=0,096$), тип організації (заклад вищої освіти – науково-дослідний інститут; $p=0,294$) і тип регіону (столиця – провінція; $p=0,518$), немає статистично вірогідних відмінностей у рівнях СБ опитаних. Натомість такі відмінності виявлено за такими чинниками:

- тип посади (викладач – науковий співробітник – адміністратор); вищий рівень СБ був серед адміністраторів, нижчий – серед наукових співробітників ($p=0,008$);

- наявність вченого ступеня (без ступеня – кандидат – доктор наук); вищий рівень СБ був серед носіїв вченого ступеня, а нижчий – без нього ($p=0,02$).

У таблиці 1 наведено дані щодо суб'єктивної оцінки нашими респондентами задоволеності чинниками їхнього особистісного та професійного благополуччя.

Можна побачити, що найбільшою мірою наші досліджувані задоволені чинниками переважно суб'єктивного («внутрішнього») плану, за винятком одного об'єктивного (зручного графіку роботи). Привертає увагу те, що найвища оцінка такого чинника, як «комунікативний кайф» від своєї професії, збігається з найнижчим рівнем стандартного відхилення (тобто тут опитані були найбільш однотайними). Натомість найменшою мірою оцінювалося задоволення суто матеріальних чинників. Зокрема, високі оцінки задоволеності заробітною платою (на рівні 8-10 балів з 10) давали 12,5% психологів; найнижчі оцінки «грошової задоволеності» (1-3 бали) надали 35,6%. Можна також побачити, що найменш однотайними (про що свідчить максимальна дисперсія) опитані були, коли оцінювали відчуття захищеності з боку профкомів (мабуть, тому, що ефективність цих структур в різних організаціях досить сильно відрізняється).

За H-критерієм Краскелла–Уоллеса виявлено статистично достовірні відмінності за оцінками всіх без винятку вищезазначених чинників у групах досліджуваних з різними рівнями СБ (низький – середній – високий; $p=0,001$).

Таблиця 1

Оцінка задоволеності чинниками благополуччя

Ранг	Чинник	Сер. оцінка задоволеності*
1	Відчуття задоволення від спілкування зі студентами/досліджуваними	8,48±1,66
2	Зручний графік роботи	8,00±1,92
3	Цікава інтелектуальна робота	7,91±1,95
4	Відчуття соціальної значущості своєї професії	7,89±2,08
5	Позитивний психологічний клімат у колективі (на кафедрі, у лабораторії тощо)	7,64±2,10
6	Можливість професійного розвитку, побудови кар'єри	7,44±2,22
7	Відчуття гордості за заклад, де працюю	7,29±2,34
8	Підтримка з боку керівництва	7,12±2,41
9	Позитивний психологічний клімат у закладі в цілому	6,81±2,15
10	Відчуття захищеності з боку адміністрації	6,10±2,54
11	Комфортні матеріальні умови роботи	5,82±2,37
12	Відчуття стабільності	5,31±2,43
13	Немає бюрократії	5,30±2,52
14	Наявність моральних заохочень з боку керівництва/профкому	5,25±2,66
15	Немає стресів, перевантажень у роботі	5,15±2,47
16	Відчуття захищеності з боку профкому	4,92±2,91
17	Гідна заробітна плата	4,61±2,46
18	Наявність матеріальних заохочень з боку керівництва/профкому	4,38±2,64

*Примітка: 1 бал – мінімальне, 10 балів – максимальне значення

Цікавими також є дані щодо частоти виникнення думок, які можуть свідчити про суттєві проблеми, пов'язані з професійним благополуччям фахівців-психологів і намаганням внести зміни у свою кар'єру (табл. 2). Отримані дані засвідчили, що більшість академічних психологів більш-менш задоволені своєю професією, і гіпотетичні варіанти кар'єрних змін частіше обмежуються зміною місця роботи (з орієнтацією «де краще платять» – судячи з даних попередньої таблиці). Високі оцінки (6-7 балів із 7) щодо такої думки давали 35,6% психологів. Менша частота думок про міграцію пов'язана, імовірно, з наявністю в багатьох об'єктивно існуючих комунікативних бар'єрів (далеко не всі добре володіють іноземними мовами). Високі оцінки частоти «міграційних думок» давали 15,7% респондентів. Ну а думки про повну

зміну професії з'являються у відносно незначній кількості психологів (високі оцінки тут давали всього 6,6% опитаних).

Таблиця 2

Частота думок про зміни в кар'єрі

Ранг	Спрямованість думок	Сер. частота*
1	... щоб змінити своє місце роботи	3,72±1,82
2	... щоб поїхати працювати в іншу країну	3,07±1,95
3	... щоб змінити свою професію	2,25±1,66

*Примітка: 1 бал – мінімальне, 7 балів – максимальне значення

За Н-критерієм Краскелла–Уоллеса виявлено статистично достовірні відмінності за оцінками частоти виникнення думок перших двох типів (при $p=0,001$ і $0,022$) у групах досліджуваних з різними рівнями СБ: особи з високим рівнем благополуччя заявляли про меншу частоту таких думок, ніж особи з низькими і середніми рівнями. Натомість не було виявлено статистично достовірних відмінностей за частотою виникнення думки про повну зміну професії.

«Референтна група» фахівців. На питання *«Які саме психологи (минулого або сучасності) є найбільш авторитетними для Вас у науковому плані?»* отримано доволі дисперсні результати. Зокрема, жодне згадане прізвище не змогло набрати в сумі частоту згадування понад 5,2% (від загальної кількості відповідей). Ми отримали «мікс» із зарубіжних, радянських і вітчизняних науковців, представників різних епох і теоретико-методологічних течій (психоаналізу, гуманістичної психології, біхевіоризму, діяльнісного та вчинкового підходів тощо). Це, на нашу думку, свідчить про те, що вітчизняна академічна спільнота є відносно слабо структурованою в науково-світоглядному плані; її структуру задають переважно «зовнішні» чинники (місце роботи або навчання тощо). Зазначимо, що загальна кількість згаданих українських науковців (36,3%) поступалася частоті згадування їхніх зарубіжних колег. Процедура контент-аналізу відповідей дала змогу побудувати рейтинг (табл. 3), який, безумовно, відображає лише окремі загальні тенденції.

Досить цікавим і дещо неочікуваним тут виглядає своєрідне «лідерство» К.-Г. Юнга. Складно дати однозначну відповідь, чому «кращий учень» З. Фрейда (*«спадковий принц психоаналізу»*) обійшов і свого вчителя, і всіх інших класиків. Можливо, така популярність пояснюється тим, що окремі положення його концепції (передусім учення про архетипи) є доволі «зручними» для пояснення актуальних соціально-психологічних проблем (масової політичної свідомості і поведінки,

національної ідентичності, сприймання ворогів тощо). Цікавим є такий момент: якщо зосередити увагу лише на нині живих «авторитетах», то виявиться, що: 1) усі вони представляють саме вітчизняну науку; 2) половина з них є жінками (це щодо раніше згаданого стереотипу про «чоловіче лідерство» в психології).

Таблиця 3

Рейтинг 20-ти найбільш авторитетних психологів

Ранг	«Авторитети»	№ згадок	Частка від заг. кільк., у %
1	Юнг К.-Г.	57	5,2
2	Виготський Л.	48	3,9
3	Франкл В.	44	4,0
4	Фрейд З.	43	3,9
5	Костюк Г.	32	2,9
6-7	Маслоу А., Максименко С.	29	2,6
8	Роджерс К.	25	2,3
9	Титаренко Т.	21	1,9
10	Рубінштейн С.	20	1,8
11	Ялом І.	19	1,7
12	Фром Е.	18	1,6
13	Васютинський В.	17	1,5
14-16	Леонтьєв О., Роменець В., Карамушка Л.	14	1,3
17	Моляко В.	12	1,1
18-21	Бандура А., Бек А., Бондарчук О., Еріксон Е.	11	1,0

Обмеження дослідження. Відносно невеликий обсяг загальної вибірки і недостатня представленість низки регіонів (передусім Сходу і Півдня України) дозволяють нам вести мову не так про закономірності, як про певні тенденції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані нами результати дають змогу здійснити реконструкцію соціодемографічного та соціально-психологічного «профілю» середньостатистичного академічного психолога України. Це жінка 47-48 років, яка близько 20 років викладає психологію в державному закладі вищої освіти (працює на повну ставку); психологією зацікавилася ще в юнацькому віці (навчалася за цією ж спеціальністю); вона кандидат наук (дисертація, найімовірніше, була з педагогічної та вікової психології), доцент; часто має сертифікат (диплом) про додаткову психологічну підготовку в галузі

практичної психології, що дозволяє їй іноді надавати психологічну допомогу іншим на волонтерських засадах; рівень власного суб'єктивного благополуччя оцінює як середній; у професії їй подобаються можливість спілкування з іншими людьми, зручний графік та інтелектуальна спрямованість роботи, відчуття її соціальної значущості; вона не задоволена рівнем своєї заробітної плати, через що іноді виникають думки про зміну місця роботи.

Структура «референтної групи» вітчизняних академічних психологів відображає певну поляризованість і строкатість їхньої професійної свідомості (яка перебуває «десь між» західними, вітчизняними та радянськими парадигмами і, відповідно, авторитетами).

Подальші перспективні дослідження представників вітчизняної академічної (а також і практичної) психології можуть бути спрямовані на вивчення інших демографічних і соціально-психологічних особливостей, які, зокрема, пов'язані з ефективністю професійної діяльності.

Подяка. Автор висловлює глибоку подяку всім, хто надав допомогу в проведенні цього дослідження, зокрема Т. Титаренко, В. Васютинському, О. Кочубейник, С. Чуніхіній, І. Жадан, Л. Прохоренко, О. Бондарчук, О. Лозовій, Т. Андрущенко, Л. Долинській, В. Шмаргуну, Л. Карамущі, Ю. Швалбу, Г. Гуменюк, О. Бондаренку, А. Курапову (м. Київ), О. Літвіновій (м. Кременчук), О. Шпортун, О. Паламарчук (м. Вінниця), С. Аврамченко (м. Черкаси), Г. Хомич, Т. Кузьменко (м. Переяслав), Н. Родиній (м. Одеса), В. Гупаловській, Н. Хазратовій, І. Галяну, З. Карпенко (м. Львів), З. Бондаренко (м. Дніпро), В. Безлюдній, Н. Корчаковій (м. Рівне), В. Моргуну (м. Полтава), В. Павленко (м. Харків), М. Папучі (м. Ніжин), Л. Івановій, Г. Горбань (м. Запоріжжя), Л. Онуфрієвій (м. Кам'янець-Подільський) та іншим небайдужим до науки й автора колегам.

Список використаних джерел

Дроздов, О. Ю. (2019). Чернігівська психологічна спільнота: соціально-демографічний портрет. В О. Ю. Дроздов, І. І. Шлімакова (Ред.), *Дев'яти Сіверянські соціально-психологічні читання: Матеріали Міжнародної наукової конференції* (30 листопада 2018 року, м. Чернігів). Чернігів, с. 128–132. Взято з http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/342/1/Drozдов_The%20Chernihiv%20psychological%20community.pdf

Комар, Т. О., & Вахрушева, Г. Г. (2108). Синдром вигорання психологів системи освіти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, Вип. 2, Т. 2, с. 51–55.

Most psychologists are satisfied with their jobs. Retrieved from <https://www.apa.org/monitor/2019/03/datapoint>

Occupational Outlook Handbook: Psychologists. Retrieved from <https://www.bls.gov/ooh/life-physical-and-social-science/psychologists.htm>

Psychologists Demographics and Statistics in the USA. Retrieved from <https://www.zippia.com/psychologist-jobs/demographics/>

2017 Annual Report (Australian Psychological Society). Retrieved from <https://psychology.org.au/getmedia/4df6fa7d-9f6b-45e6-b666-2791ea555988/17aps-ar-item1a-web.pdf>

2017: APA Member Profiles. Retrieved from <https://www.apa.org/workforce/publications/17-member-profiles>

References

Drozdov, O. Yu. (2019). Chernihivska psykholohichna spilnota: sotsialno-demografichniy portret [Chernihiv's psychological community: socio-demographic portrait]. In O. Yu. Drozdov, & I. I. Shlimakova (Ed.), *Deviati Siverianski sotsialno-psykholohichni chytannia* [Ninth Siverian Socio-psychological Readings: Proceedings of the International Scientific Conference]. Chernihiv, pp. 128–132. Retrieved from http://erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/342/1/Drozdov_The%20Chernihiv%20psychological%20community.pdf (in Ukrainian)

Komar, T. O., & Vakhrusheva, H. H. (2018). Syndrom vyhorannia psykholohiv systemy osvity [Syndrome of the Burnout of Psychologists in the Education System]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Psykholohichni nauky* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: psychological sciences], 2, Vol. 2, pp. 51–55. (in Ukrainian)

Most psychologists are satisfied with their jobs. Retrieved from <https://www.apa.org/monitor/2019/03/datapoint> (in English)

Occupational Outlook Handbook: Psychologists. Retrieved from <https://www.bls.gov/ooh/life-physical-and-social-science/psychologists.htm> (in English)

Psychologists Demographics and Statistics in the USA. Retrieved from <https://www.zippia.com/psychologist-jobs/demographics/> (in English)

2017 Annual Report (Australian Psychological Society). Retrieved from <https://psychology.org.au/getmedia/4df6fa7d-9f6b-45e6-b666-2791ea555988/17aps-ar-item1a-web.pdf> (in English)

2017: APA Member Profiles. Retrieved from <https://www.apa.org/workforce/publications/17-member-profiles> (in English)

УДК 316.6:316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-106>

Жовтянська Валерія Вікторівна,

доктор психологічних наук,

провідний науковий співробітник лабораторії методології

психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

vzhovtianska@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Актуальність. Загроза формування тоталітарних режимів залишається цілком реальною для сучасної дійсності, а тому зростає запит на дослідження причин, які уможливають постання подібних явищ. Причому серед комплексу таких причин на найбільшу увагу заслуговують не конкретні соціальні передумови, що сприяли виникненню тих чи інших тоталітарних режимів, а загальні детермінанти, що лежать в основі формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Мета дослідження: визначити соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Методологія та наукові підходи. У статті тоталітаризм розглянуто як одну із форм реакції (історичного відкату), яка закономірно виникає після революційних ліберально-демократичних перетворень. На основі теоретичного аналізу доведено, що детермінанти цих перетворень, так само як і детермінанти, що лежать в основі зазначених відкатів і визначають форму, якої вони набувають, мають соціально-психологічну природу.

Результати. У комплексі детермінант, що спричиняють формування тоталітаризму, виділено три аспекти. Перший із них представлений детермінантами, які призводять до переформатування традиційного суспільства, відходу від старої форми правління і побудови нових демократичних режимів. Це розвиток раціональності, який, відповідно, стає каталізатором для розвитку соціальної суб'єктності та людиноцентричних засад гуманізму. Другий аспект представлений детермінантами, які зумовлюють провали в розбудові демократичних відносин і подальшу реакцію. Це нестача політичної компетентності, а також нерівномірний розподіл соціальної суб'єктності та орієнтація населення на ліберально-демократичні цінності. Третій аспект пов'язаний з розвитком ідеологій, зокрема і тих, що належать до ультраправого та ультралівого крила політичного спектру. Детермінантою цих процесів є розвиток

раціональності, що уможливило розроблення різноманітних моделей суспільного устрою та шляхів їх реалізації.

Практична значущість результатів полягає передусім у виокремленні соціально-психологічних характеристик суспільства, які є запобіжником для формування тоталітаризму.

Ключові слова: тоталітаризм; демократія; детермінанти історичного розвитку; раціональність; соціальна суб'єктність; ліберально-демократичні цінності; політична компетентність.

Valeria V. Zhovtianska,

Doctor of Psychological Sciences,

leading researcher of the laboratories of methodology of psychosocial and political-psychological research,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

vzhovtianska@gmail.com

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF THE FORMATION OF TOTALITARISM

Relevance. The threat of the formation of totalitarian regimes remains quite real for today's reality, and therefore the demand for research into the reasons that enable the emergence of such phenomena is growing. Moreover, among the complex of such reasons, it is not the specific social preconditions that contributed to the emergence of certain totalitarian regimes deserve the greatest attention, but the general determinants that underlie the formation of totalitarianism as a political and historical phenomenon.

The purpose: to determine the socio-psychological determinants of the formation of totalitarianism as a political and historical phenomenon.

Methodology and scientific approaches. In the work, totalitarianism is considered as one of the forms of reaction (historical rollback), which naturally arises after revolutionary liberal-democratic transformations. On the basis of theoretical analysis, it is proved that the determinants of these transformations, as well as the determinants that underlie the mentioned rollbacks and determine the form they take, have a socio-psychological nature.

Results. In the complex of determinants that cause the formation of totalitarianism, three aspects can be distinguished. The first of them is represented by the determinants that lead to the reformation of traditional society, the departure from the old form of government and the construction of new democratic regimes. This is the development of rationality, which, in turn, becomes a catalyst for the development of social subjectivity and human-centered principles of humanism. The second aspect is represented by the determinants that cause failures in the development of democratic relations and subsequent reactions. This is a lack of political competence, as well as an uneven distribution of social subjectness and orientation to liberal-democratic values

among the population. The third aspect is related to the development of ideologies, in particular those belonging to the ultra-right and ultra-left sides of the political spectrum. The determinant for these processes is the development of rationality, which made it possible to develop various models of social organization and ways of achieving them.

The practical significance of the results lies primarily in the identification of socio-psychological characteristics of society, which act as a preventer for the formation of totalitarianism.

Keywords: totalitarianism; democracy; determinants of historical development; rationality; social subjectness; liberal democratic values; political competence.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. На жаль, у ХХІ ст. дослідження тоталітаризму не втрачає своєї актуальності. У спадок від розквіту популярності комуністичної доктрини у світі залишається кілька тоталітарних режимів, побудованих на основі ультралівової ідеології. Ще донедавна здавалось, що це своєрідний рудимент з епохи модернізму, який дисонує із сучасними тенденціями розвитку. Але останнім часом на світовій арені з'явився новий політичний режим, який цілком може бути зарахований до тоталітарних і який опановує вже ультраправі ідеологічні позиції. Це демонструє, що загроза формування тоталітаризму залишається цілком реальною для сучасної дійсності, а тому зростає запит на дослідження причин, які уможливають постання подібних явищ. Причому серед комплексу таких причин на найбільшу увагу заслуговують не конкретні соціальні передумови, що сприяли виникненню тих чи інших тоталітарних режимів, а загальні детермінанти, що лежать в основі формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перед тим як звернутися до сучасних розвідок, присвячених аналізу тоталітаризму та причин його формування, доцільно зробити короткий екскурс в історію проблеми, оскільки класичні праці з цієї тематики задають характер тлумачення зазначеного феномену.

Однією з перших і водночас знакових робіт у цій царині стала книга Х. Арендт «Джерела тоталітаризму» (Арендт, 1996). У центрі уваги авторки два політичні режими, а саме сталінізм і нацизм, побудовані, відповідно, на ультралівовій та ультраправій ідеології. Саме панівну в суспільстві ідеологію, утілену в необмеженій владі однієї політичної партії, Арендт розглядала як основу і ключову ознаку тоталітаризму. Водночас головною причиною його виникнення вона вважала атомізацію суспільства, або, інакше кажучи, роз'єднаність його членів, які не спроможні до самоорганізації, а відтак потребують зовнішньої спрямовуючої сили.

К. Поппер (1994) розглядає сучасний тоталітаризм як різновид «закритого суспільства», яке бере початок ще з племінного устрою. Йому протиставляється «відкрите суспільство», побудоване на засадах людяності, раціональності, рівності та свободи. Це суспільство, за Поппером, вибудовується нашою цивілізацією, і на шляху його будівництва трапляється чимало реакційних рухів. Останні значною мірою базуються на передсудах щодо можливості демократичних реформ, а передусім – на історизмі, під яким Поппер розуміє філософське вчення про закономірності суспільного розвитку, а відтак і про можливість передбачення цього розвитку.

Натомість К. Фрідріх і З. Бжезинський хоча й розглядають тоталітарні режими як різновид існуючих здавна автократичних режимів, водночас доводять, що тоталітаризм належить розглядати як історично нове явище (Friedrich, & Brzezinski, 1965). Автори зауважують, що фашистська і комуністична системи мають значно більше спільного одна з одною, ніж з будь-якими іншими державними системами, зокрема і з ранніми автократіями. Фрідріх і Бжезинський вважають, що з історичного погляду тоталітаризм – це спроба зберегти автократичний спосіб державного управління і запобігти виродженню держави в складних умовах ліберальної епохи. Вони виокремлюють шість ознак тоталітарних режимів і зазначають, що ці ознаки здебільшого не виявляються в автократичних режимах минулого. Хоча дослідники не знаходять пояснення для виникнення тоталітаризму, водночас саму можливість появи такого пояснення вони допускають за умови, що цей феномен не буде розглядатися як суто ідеологічний. А проте наявність усеохопної ідеології виділяють як першу із шести запропонованих Фрідріхом і Бжезинським ознак тоталітарного режиму (іншими такими ознаками є: єдина партія, очолювана вождем; терористична поліція; монополія на засоби масової комунікації; монополія на озброєння; централізована планова економіка).

До психологічного аналізу феномену тоталітаризму та причин його постання одними з перших вдалися представники франкфуртської школи. Е. Фромм (1990) розглядав ці причини передусім на прикладі німецького нацизму, вважаючи, що в основі його формування лежить комплекс як соціально-економічних, так і психологічних чинників. До останніх він відносив можливості компенсаторного самоствердження «маленької людини», яка втратила визначеність свого місця в суспільному устрої після повалення монархії, а також садомазохістські мотиви. Крім того, Фромм розглядає психологічні передумови виникнення тоталітаризму в більш широкому контексті, а саме в тривозі й страху самотності,

викликаних притаманною ліберальному суспільству свободою, яка несе із собою і благо, і тягар відповідальності.

Інший представник франкфуртської школи – Т. Адорно – разом з американськими психологами розробляв концепт авторитарної особистості, тобто особистості, схильної орієнтуватися на диктат лідера, традиції та загальноприйняті норми (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950). Дослідники запропонували тест для визначення особистісної авторитарності, яка, на їхню думку, визначається вираженістю дев'яти взаємопов'язаних характеристик особистості.

Хоча розвідки, пов'язані з франкфуртською школою, зазнали потужної критики як через теоретико-методологічну недосконалість (зокрема, опертя на фрейдизм), так і через політичну заангажованість, а проте слід відзначити вплив цих розвідок на подальший шлях наукового аналізу тоталітаризму.

Розгляньмо відтак сучасні психологічні дослідження цього феномену.

А. Монтуорі розглядає, наприклад, «тоталітарне мислення», яке, на його думку, може виникати навіть не в авторитарній особистості за певних обставин, а саме в разі реальної або уявної небезпеки та/або в ситуації надмірної для цієї особистості складності (Montuori, 2005). За таких умов особистість схильна вдаватися до чорно-білого мислення (логіки «або-або»), каналізувати страхи і невдоволення на аутгрупу, підкорюватись авторитету, знижувати рефлексивність, вдаватися до ультраконсервативних настанов. «Тоталітарне мислення», на думку Монтуорі, часто формується під впливом політичної пропаганди і може стати передумовою для утвердження тоталітарного режиму.

М. Десмет також розглядає психологічні чинники постання тоталітаризму, але він схильний вважати, що ці чинники не формуються під впливом політичної пропаганди, а швидше використовуються нею; їхнє ж формування передусім зумовлено тією соціальною ситуацією, в якій живе людина (Desmet, 2022). До таких чинників Десмет відносить наявність у людини відчуття самотності та нестачу соціальних зв'язків, брак сенсу і мети життя, тривогу й невдоволення, які виникають через самотність і невизначеність сенсу, прояв фрустрації та агресії внаслідок тривоги і загального невдоволення.

На відміну від Монтуорі і Десмета, М. Чаббана розглядає психологічні причини формування тоталітаризму не як деякі ситуативні фактори, що є реакцією особистості на зовнішні обставини, а як відносно сталі характеристики населення (Chabban, 2007). Ідеться про готовність і навіть прагнення людей бути об'єктом тоталітарного контролю. Водночас Чаббана вважає, що наявність цього чинника дає змогу тоталітарним

партіям використовувати ефективні методи пропаганди і маніпулювання. Відповідно, подолання цього чинника, тобто зміни в масовій свідомості, на думку Чаббани, є головною умовою подолання тоталітаризму і формування демократії.

Ми також розглядаємо певні психологічні характеристики населення як головну умову, що уможливорює становлення і функціонування успішних демократій (Жовтянська, 2015). До цих характеристик відносимо громадянську (соціальну) суб'єктність населення, його соціальну компетентність та орієнтацію на ліберально-демократичні цінності. Якщо ці характеристики не сформовані або недостатньо виражені, у суспільстві утверджується олігархія або авторитарний чи тоталітарний режим правління, причому останній передбачає залучення владою ідеологічного ресурсу.

Тоталітарні ідеології як передумову формування тоталітаризму розглядає і П. Горностаї (2017). Прикметно, що до таких ідеологій він відносить не лише ультраправі або ультраліві системи політичних поглядів, а й релігію як можливий базис становлення релігійного фундаменталізму.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На основі представленого огляду можемо побачити, що дослідники наводять досить широкий спектр можливих причин формування тоталітаризму. Та водночас відкритим залишається запитання, чому це явище виникає на певному етапі історичного розвитку, а саме за доби модернізму (звісно, ми тут говоримо про тоталітаризм у вузькому, класичному розумінні, а саме як про тоталітарний режим, побудований на ультраправій або ультралівій політичній ідеології). З одного боку, відповідь нібито лежить на поверхні і полягає в тому, що саме в цей період зазначені ідеології знайшли широкий відгук у масах. Але насправді це лише переорієнтовує запитання, яке тепер може звучати так: чому ці ідеологічні течії набули такого поширення саме на цьому історичному етапі? Тож актуальною залишається проблема визначення причин формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

У більш загальному розумінні тут ідеться про визначення детермінант історичного розвитку, і це якраз та постановка питання, проти якої активно виступав Поппер. Теоретик лібералізму обґрунтовував це тим, що детермінація соціального руху неможлива, оскільки людина наділена свободою волі і може сама визначати напрям цього руху. До певної міри тут можна погодитися з Поппером, оскільки справді єдиним можливим суб'єктом історичного розвитку є людина як член суспільства і саме від її мотивації, але також і навичок, звичок, когнітивних можливостей тощо залежить перебіг цього розвитку. Отже,

знаючи психологічні характеристики членів соціуму, ми маємо можливість охарактеризувати, а подекуди й спрогнозувати напрям історичного руху.

Звісно, це повністю не знімає проблему свободи волі, оскільки теоретично людина в будь-який момент вільна змінитися і зробити вибір, не детермінований її наперед визначеними характеристиками. Але психологи знають, що особистісні властивості в межах дорослої популяції є доволі стійкими параметрами. Певною мірою це пов'язано з тим, що людина сама є продуктом соціального розвитку, а тому характеристики представників того чи іншого суспільства будуть частково визначатися притаманною цьому суспільству культурою. У будь-якому разі, хоч окремих індивідів і спроможних, суто теоретично, вийти за межі власних сталих характеристик, та масова свідомість як носій культурних настановлень не змінюється стрибкоподібно і її розвиток має свою тяглість. Тому психологічні характеристики населення є ще більш усталеними параметрами, ніж характеристики окремої особистості, навіть з теоретичного погляду. Отож цілком коректно говорити про наявність психологічних (а з урахуванням того, що йдеться про членів соціуму, – соціально-психологічних) детермінант історичного розвитку.

Мета статті: визначити соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму як політичного та історичного феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ми розглядаємо процес постання тоталітарних режимів, як це, можливо, не дивно звучить, у контексті загального тренду на лібералізацію суспільних відносин, який започаткувався в Європі у Нову добу (Жовтянська, 2020). Одним із проявів цього тренду є низка ліберально-демократичних (або «буржуазних», за марксистською термінологією) революцій з притаманною їм зміною політичних інститутів і залученням широких верств населення до державного управління. Водночас, на відміну від тієї ж марксистської традиції, причини для цих революційних перетворень і для зазначеного тренду загалом ми визначаємо не в економічній або технологічній, а в соціально-психологічній площині.

Головною передумовою для соціальних змін став розвиток культури мислення, а саме залучення критичності і логічно обґрунтованого умовиводу до формування уявлень про дійсність. Ідеться про зміцнення раціональності, яка починає поступово набувати сили в християнській Європі вже з часів пізнього Середньовіччя. З розвитком раціоналізму формування уявлень про дійсність усе більше починає базуватися на причинно-наслідкових зв'язках, а не традиції, враженнях, приватних інтересах або приписах. Світ природний і світ соціальний

поступово ставали предметом аналізу, а не догматичних інтерпретацій. Це заклало передумови для розроблення різних моделей соціального устрою, шляхів їх досягнення і т. ін. У добу Відродження з'являються роботи, присвячені соціально-політичній проблематиці, зокрема питанням державного управління. Розвиток суспільства починають розуміти як результат людської взаємодії та реалізації різних індивідуальних і групових інтересів.

Оскільки соціальний уклад поступово починають сприймати як справу рук людських, а не Господніх, то так само поступово починає актуалізуватися питання переформатування цього укладу відповідно до нових уявлень. Узагалі, розуміння причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших дій як основа раціональності означає не лише пізнавальний прогрес, а й можливість усвідомленого вибору поведінки. Це означає, що людина стає суб'єктом щодо соціуму, а останній стає не лише предметом пізнання, а й предметом цілеспрямованих перетворень.

Убачання в людині суб'єкта соціальних перетворень знаменує зрушення в домінуючій у спільноті системі цінностей. Суб'єктність людини передбачає повагу до неї як до рушійної сили суспільства і повноправного члена суспільного договору. Це більше не елемент, підпорядкований інтересам роду і вмонтований у систему соціальних зв'язків, місце якого визначається традицією, а окрема особистість й індивідуальність, яка має свої права. Цьому ж сприяє і розвиток раціоналізму, який дає змогу долати релігійний догмат і той специфічний погляд на людину, який склався в добу Середньовіччя. Особистість поступово починають визнавати як вихідну цінність і силу, з якою потрібно рахуватися. Так закладаються підвалини гуманізму і людиноцентризму епохи Відродження.

Водночас людиноцентрична система цінностей з її повагою до невідчужуваних в особистості прав і свобод, відповідно, сприяє розвитку і суб'єктності, і раціонального мислення. Справді, людиноцентрична переорієнтація системи цінностей, закладена в добу Ренесансу, означала утвердження гуманістичного світогляду, що передбачало насамперед утвердження цінності окремого людського життя, а згодом – цінності людської гідності та свободи, зокрема і свободи мислення. Цінність людської свободи передбачає повагу до суб'єктності, а свобода мислення дає змогу відійти від догмату традиції та усталених соціальних норм, відкриваючи шлях до розвитку раціональності.

Усе це заклало основи для переформатування суспільства, зокрема і шляхом ліберально-демократичних революцій. Розвиток суб'єктності означає, що людина починає розглядати себе як активного перетворювача соціуму відповідно до власних поглядів та інтересів, а переорієнтація

системи цінностей на пріоритети людської гідності і свободи створює запит на такий соціальний устрій, де громадяни отримують рівні права перед законом та визнаються єдиним легітимним джерелом влади в державі.

Отже, можна сказати, що в основі ліберально-демократичних перетворень у Європі лежать соціально-психологічні чинники, тобто зміни в суспільній свідомості, а саме розвиток культури мислення, зростання поваги до людської суб'єктності, переорієнтація на гуманістичну систему цінностей. Ідеться про те, що причинами ліберально-демократичних революцій став запит широких верств населення на переформатування суспільних відносин, а також готовність громадян бути безпосереднім суб'єктом соціальних змін. Причому першоджерело цих процесів полягає не в розвитку, скажімо, продуктивних сил чи виробничих відносин, а в розвитку раціональності в межах загальноєвропейського культурного тренду.

Зазначені чинники ми розглядаємо як базову детермінанту, головну причину революцій, але успішність їхнього здійснення залежить не лише від цих чинників. У тактичному плані перемога або провал такого роду соціальних зрушень може залежати від конкретно-історичних, ситуативних факторів. Окремим питанням є успішність або неуспішність революційних перетворень у стратегічному плані.

У цьому питанні треба виокремити два моменти. Перший з них пов'язаний із самою специфікою демократичних політичних режимів, які передбачають залучення широких верств населення до процесів державного управління. Тому успішне функціонування цих режимів можливе лише тоді, коли громадянам країни притаманний певний рівень політичної культури (Жовтянська, 2015). Вони мають бути достатньо активними соціальними суб'єктами, щоб брати участь у політичному процесі. Також вони мають бути зорієнтованими на ліберально-демократичні цінності, бо інакше успішне функціонування демократичного режиму не матиме для них жодного сенсу. Крім того, вони мають бути достатньо політично компетентними, оскільки саме від їхнього вибору в кінцевому підсумку залежать вектор і спосіб державного розвитку. І якщо соціальна суб'єктність та орієнтація на ліберально-демократичні цінності були до певної міри сформовані в суспільстві на тому етапі його розвитку, що передував революційним перетворенням, оскільки були їхньою передумовою, то політична компетентність є тією соціально-психологічною характеристикою громадян (і суспільства загалом), яка формується значною мірою в самому досвіді державного управління. І це стосується не лише широких

верств населення, а й нових еліт, які приходять до влади в післяреволюційний період.

Другий момент пов'язаний з першим і полягає в несформованості нових політичних інститутів у державі одразу після революції. Вони так само, як і зміни в суспільній свідомості, напрацьовуються лише поступово в процесі історичного розвитку.

Ці два моменти є причиною виникнення соціальних та економічних криз у державі, які майже неодмінно загострюються в післяреволюційний період. Результатом є зростання антидемократичних настроїв у суспільстві та поява можливостей для приходу до влади різного роду реваншистських сил. Тому типовими є ситуації, коли спроби встановлення демократії завершуються реакцією, реставрацією, формуванням диктаторських режимів тощо.

Прикметно, що за домодерністської доби в історії Європи такі історичні відкати здебільшого набували форми реставрації монархії або встановлення диктатури. Натомість у добу модернізму (під нею ми розуміємо період від кінця XIX до другої половини XX століття) постреволуційні реакції після невдалих спроб побудови демократій набувають іншої форми, а саме тоталітарних режимів.

Така специфіка зумовлена розвитком політичних ідеологій і поступовим відходом у Новий час від комплексу соціальних норм та уявлень традиційного суспільства, зокрема тих, що освячували непохитність монархії. Своім походженням ці процеси зобов'язані поступу раціональності та культури критичного мислення, про які йшлося вище. Аналіз соціальності через встановлення причинно-наслідкових зв'язків уможливив розроблення різних моделей суспільного устрою та шляхів їх реалізації, що стало передумовою формування політичних ідеологій. Водночас критичний перегляд традиційного соціального укладу і релігійного догмату дав змогу відмовитися від погляду на монархію як єдино можливу форму правління.

Тому провали у спробах встановлення демократичних режимів за доби модернізму супроводжувалися здебільшого вже не реставрацією монархії, а актуалізацією ідеологій, які опонували ліберально-демократичним орієнтаціям. Ідеться про ультраправу та ультраліву політичні ідеології, на основі яких і було сформовано тоталітарні режими XX століття.

Ці дві ідеологічні системи, з одного боку, були багато в чому протилежними одна одній за змістом, а з другого – мали багато спільного. Обидві вони визнавали пріоритетність соціальних інтересів над особистісними, що вже заклало передумови для антиліберальної та антигуманістичної політики. І хоча в першому випадку як такий

надважливий соціум було обрано націю (політичну або етнічну), а в другому – певний соціальний клас, та в обох випадках функцію упровадження і захисту соціальних інтересів виконувала держава, яка в особі правлячих еліт мала монополію на політичну суб'єктність.

Також обидві вони наголошували на світоглядній виключності своїх доктрин, яка базувалася на прийнятті абсолютної значущості представлених ними ціннісних рядів та змістів, що, зрештою, і зумовило тоталітарний характер сформованих на основі цих ідеологій режимів. Ця претензія на абсолютну правду багато в чому ріднить зазначені доктрини з релігією домодерного суспільства: вона так само претендувала на роль світоглядного монополіста і так само забезпечувала людину життєвими смислами, заданими позачасовими, граничними цінностями.

Найвища цінність нації, на якій наголошує ультраправа ідеологія, дає змогу трансцендувати сферу індивідуального життя і подарувати йому сенси, які формуються через причетність до чогось, що розмикає його обмеженість, кінченість. Крім того, ідентифікація з нацією дає людині змогу відчувати єдність з великою етнічною спільнотою з усім багатством її історії та культурних надбань. Як зауважує Б. Андерсон (2001), конструкт нації утверджується в міру зниження влади церкви і династії, коли вони більше не могли задовольняти потребу людини в забезпеченні її уявного безсмертя; водночас функціонування цього конструкта безпосередньо пов'язане з можливістю ототожнення індивіда з прийнятним у спільноті сонмом героїв.

Не меншими потужностями в забезпеченні людини життєвими сенсами володіє ультраліва ідеологія з її задекларованими орієнтирами на безкласове суспільство, яке виключає можливість експлуатації людини людиною і в якому впроваджено ідеали рівності та справедливості.

Спільним для обох доктрин також є те, що утвердження своїх принципів та ідеалів у межах кожної з них розглядається лише в контексті боротьби з певними соціальними групами, аж до усунення останніх. Саме в існуванні та діяльності аутгруп, виокремлених за національною або класовою ознакою, убачається головна перепона на шляху забезпечення омріяного добробуту тієї спільноти, яка визначається ідеологією пріоритетною цінністю. При цьому аутгрупам приписується низка негативних рис та інкримінується провина перед цією значущою спільнотою. Таким чином, в основі обох ідеологій лежить біполярна опозиція типу «добро – зло», полюси якої прив'язані до конкретних ін- та аутгруп. Зрозуміло, що в процесі впровадження зазначених доктрин у політичну практику функціонування інгрупи пов'язується з державою (та її союзниками), а роль аутгруп виконують визначені цією державою вороги.

Наявність вищеназваної біполярної опозиції в основі ідеологій багато в чому пояснює специфіку побудованих на їхній основі політичних режимів. У ситуації, коли держава як осередок добра (чи як утілення найкращої у світі нації, чи як носій єдино правильної політичної ідеології, чи, зрештою, просто як найрідніша і найкраща у світі країна) протистоїть зовнішнім руйнівним силам, то окремі «перекуси на місцях» видаються меншим і прийнятним злом на тлі боротьби із злом великим. Цим значною мірою пояснюється притаманне населенню тоталітарних країн некритичне ставлення до влади, виправдовування її жорстокої політики, терпимість до економічних і соціальних негараздів тощо.

Як уже зазначалося, популярність тоталітарних ідеологій значною мірою була пов'язана з невдалими спробами розбудови демократії, оскільки ці політичні доктрини являли собою альтернативу до ідеологій ліберально-демократичного напрямку. Для населення, яке не впоролось з тягарем, накладеним відповідальністю самоуправління, актуальним ставав запит на «сильну руку», а також на політичні моделі популістського типу, які пропонували відносно прості й швидкі рішення проблем і покладали відповідальність за ці проблеми не на широкі народні маси, а на конкретні соціальні групи. Водночас такий запит уможливлувався завдяки певним соціально-психологічним характеристикам населення, а післяреволюційні кризи тут відігравали роль ситуації, що його запускають.

До таких характеристик слід віднести, по-перше, недостатньо високий рівень орієнтації на ліберально-демократичні цінності, з якими тоталітарні ідеології, засновані на альтернативних орієнтирах, відверто дисонують. По-друге, це недостатньо високий рівень соціальної суб'єктності, що уможливило запит на «сильну руку» та перекладання відповідальності за кризові явища на аутгрупу. По-третє, це брак раціональності і критичного мислення, що дає змогу приймати спрощені пояснювальні схеми типу бінарної опозиції «добро – зло» у прив'язці до конкретних соціальних груп, а також довіряти політичній пропаганді та маніпуляціям владної верхівки.

Тут може виникнути запитання: якщо розвиток раціональності, соціальної суб'єктності та ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій лежить в основі демократичних перетворень у Європі, то як брак саме цих характеристик міг стати підставою для прийняття населенням тоталітарних ідеологій у постреволюційний період? Справа в тім, що коли ми говоримо про «розвиток соціально-психологічних характеристик населення» або про «розвиток масової свідомості», то оперуємо узагальненнями, які знімають конкретику тих процесів, що реально відбуваються. Насправді наявність такого розвитку не означає,

що він стосується всього населення тотально. У реальності частина населення буде бажати ліберальних змін, частина, навпаки, буде їх боятися і жадає або відтворення старого традиційного ладу, або нової жорсткої соціальної ієрархії. Частина ж населення завжди буде аполітичною і схилитиметься до того чи іншого вектора залежно від ситуації. Саме тому вираженість певних соціально-психологічних характеристик населення може бути достатньою для здійснення революційних зрушень, але недостатньою, щоб впоратися з подальшими труднощами і не піддатися спокусам тоталітарних ідеологій з їхньою претензією на абсолютну правду. Загалом якраз нерівномірний розподіл певних соціально-психологічних характеристик населення та їх недостатня імплементація у політичну культуру уможливають історичні відкати в післяреволюційний період: ліберально-демократичні ціннісні орієнтації та соціальна суб'єктність у суспільстві виявляються вираженими недостатньо для того, щоб витримати соціально-економічні труднощі та відмовитися від повернення до владного диктату.

Як відомо, майже всі тоталітарні режими доби модернізму, побудовані на ультраправій ідеології, зазнали краху в результаті Другої світової війни. Натомість комуністичні режими на той час продовжували функціонувати, а деякі з них функціонують і досі. Водночас змістове навантаження їхніх державних ідеологій зазнало істотних смислових трансформацій в процесі історичного розвитку (Жовтянська, 2020). Зокрема, вихідна марксистська доктрина ставала все менш інтернаціональною, звужуючись до конкретних державних інтересів як осередку «добра». Це цілком корелює із загальними тенденціями доби постмодернізму з її критичним ставленням до великих романтичних проєктів та утопій.

Саме цим можна пояснити, що в сучасному світі провали в спробі здійснення ліберально-демократичних перетворень завершуються авторитаризмом або тоталітаризмом, побудованим на відносно простих ультраправих ідеях (випадок ісламського фундаменталізму треба оговорювати окремо); класичні ультраліві ідеї залишаються малозатребуваними. Зазначимо, що тоталітарні режими, побудовані на ідеологічних засадах, загалом є більш стійкими утвореннями порівняно із звичайним авторитаризмом, оскільки, як уже говорилося, заради більш значущих цінностей суспільство готове миритися з негативними явищами державної політики. Тому наявність ідеологічного ресурсу може бути справжнім порятунком для влади країн із внутрішнім протестним потенціалом або відцентровими тенденціями.

Сучасний світ демонструє, що тоталітарні режими не обов'язково виникають безпосередньо на уламках традиційного суспільства після

невдалих спроб розбудови демократії. Власне, країни, точніше їхні народи, можуть робити в процесі історичного розвитку багато таких спроб, аж поки демократичні інститути в цих країнах справді запрацюють. І ризик встановлення тоталітаризму є після кожного такого невдалого підходу і подальшого відкату, особливо якщо владі вдасться залучити до свого арсеналу ідеологічний ресурс. Прикладом є сучасна Російська Федерація, яка сформувала тоталітарний режим на основі ультраправої ідеології після невдалої спроби переходу на рейки ліберально-демократичних відносин, чому передував розпад Радянського Союзу – тоталітарної держави, заснованої на ультралівій ідеології.

Насамкінець розглянемо феномен ісламського фундаменталізму. Аналізуючи вище детермінанти, які передували формуванню тоталітарних режимів, а передусім розвиток культури мислення, який привів, зокрема, до відходу від релігійного догмату, секуляризації соціальних відносин і формування політичних ідеологій, ми мали у фокусі уваги логіку історичного процесу в Європі. Завдяки активному поступу раціонального мислення європейське суспільство першим відійшло від традиційного укладу й опинилося в авангарді розбудови ліберально-демократичних відносин. Але не всі спільноти розвиваються рівномірно і не скрізь відбулася критична верифікація норм та уявлень традиційного суспільства. Як наслідок, не всім сучасним країнам притаманне відокремлення релігії від світських практик, зокрема соціально-політичного життя. Водночас ці країни, як власне і всі країни сучасного відкритого світу, зазнають культурного, економічного і політичного впливу умовного «Заходу», подекуди запозичуючи в нього соціальні інститути та водночас адаптуючи їх до своєї політичної культури і того світогляду, який відповідає їхньому історичному досвіду. Прикладом тут може бути Іран, який формально є республікою, а насправді являє собою жорстку теократію з тоталітарним режимом правління.

Зауважимо, що сучасні фундаменталістські режими незалежно від заявленої форми правління – чи республіканські з авторитарним лідером на чолі, чи монархічні – мають певну специфіку порівняно з колишніми монархіями традиційного суспільства. Останні існували в ситуації, коли релігія виконувала роль світоглядного монополіста, а життя регулювалося традиційними соціальними нормами, які передбачали наявність усталених соціальних ієрархій як дещо само собою зрозуміле. Сучасним фундаменталістським режимам і тоталітарним режимам як таким доводиться існувати в умовах множинності ідеологій (які витісняються цими режимами, але все-таки представлені в інформаційному полі), а до того ж ще й конкурувати з розвиненими

демократіями. Навіть у суспільствах з традиційним укладом і пануючими релігійними уявленнями частина населення все одно буде орієнтованою на ліберальні зміни, особливо зважаючи на соціальні та економічні стандарти життя в розвинених демократичних країнах. Для подолання такого внутрішнього спротиву – актуального чи потенційного – авторитарній владі доводиться застосовувати жорсткі санкції, укріплювати репресивний апарат, закривати інформаційне поле, або, іншими словами, максимально розвивати тоталітарний контроль у державі. Тобто сама наявність конкуренції з демократіями змушує інші режими посилювати тоталітарні тенденції, і це те, що зближує фундаменталізм і тоталітаризм, заснований на ультраправій або ультралівій ідеологіях.

Водночас, як ми бачимо, між цими двома феноменами попри цілу низку спільних рис (а передусім це порушення прав і свобод людини, майже необмежені повноваження влади, придушення інакомислення) є й суттєві відмінності. Тоталітаризм, заснований на ультраправій або ультралівій ідеології – це феномен модерністського або постмодерністського суспільства, якому притаманне критичне переосмислення традиційних норм та уявлень, зокрема і релігійних догматів. Натомість фундаменталізм – це феномен, який може виникати в спільнотах, характер формування норм та уявлень яких відповідає традиційному суспільству і які зазнають культурного впливу з боку суспільств іншого типу.

Висновки. У комплексі детермінант, що спричиняють формування тоталітаризму, можна виділити три аспекти, або три пласти. Перший з них представлений детермінантами, які приводять до переформатування традиційного суспільства, відходу від старої форми правління і побудови нових демократичних режимів. Це розвиток раціональності, який, відповідно, стає каталізатором для розвитку соціальної суб'єктності і людиноцентричних засад гуманізму. Другий аспект представлений детермінантами, які зумовлюють провали в розбудові демократичних відносин і подальшу реакцію. Це нестача політичної компетентності, а також нерівномірний розподіл соціальної суб'єктності та орієнтації населення на ліберально-демократичні цінності. Третій аспект пов'язаний з розвитком ідеологій, зокрема і тих, що належать до ультраправої та ультралівої частин політичного спектру. Детермінантою для цих процесів є розвиток раціональності, який уможливив розроблення різноманітних моделей суспільного устрою та шляхів їх реалізації. Водночас нерівномірний розвиток цієї раціональності, так само як і соціальної суб'єктності та ліберально-демократичних ціннісних орієнтацій серед

населення, та їх недостатня імплементація у політичну культуру є передумовою прийняття суспільством тоталітарних ідеологій.

Практична значущість результатів полягає передусім у виокремленні соціально-психологічних характеристик суспільства, які є запобіжником для формування тоталітаризму. Насамперед ідеться про раціональність і критичне мислення і, зокрема, про їх застосування до аналізу моделей суспільного устрою. Сюди ж можна віднести і загалом розвиток соціогуманітарного знання як тієї бази, на якій формується політична компетентність особистості. Звісно, бажано, щоб такий інтелектуальний ресурс був доповнений вихованням в особистості соціальної суб'єктності та поваги до ліберально-демократичних цінностей, але ми маємо бути свідомими того, що формування цих якостей є значно складнішим процесом, ніж просто здобування певних знань, оскільки вимагає змін у політичній культурі суспільства загалом.

Список використаних джерел

- Андерсон, Б. (2001). *Воображаемые сообщества*. Москва: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле.
- Арендт, Х. (1996). *Истоки тоталитаризма*. Мсква: ЦентрКом.
- Горностай, П. П. (2017). «Гібридна ідеологія» як об'єкт соціальної патопсихології. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 223–236.
- Жовтянська, В. В. (2015). Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 35 (38), 24–34.
- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Поппер, К. (1994). *Відкрите суспільство та його вороги*. (Т. 1-2). Київ: Основи.
- Фромм, Э. (1990). *Бегство от свободы*. Москва: Прогресс.
- Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Norton: NY.
- Chabbana, M. (2007). Psychological preconditions of totalitarianism and their effect on democratic transformations in European states. *Eurotimes*, 4, 148–163.
- Desmet, M. (2022). *The psychology of totalitarianism*. Chelsea Green Publishing.
- Friedrich, C. J., & Brzezinski, Zb. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard university press.
- Montuori, A. (2005). How to make enemies and influence people: Anatomy of the anti-pluralist, totalitarian mindset. *Futures*, 37, 18–38.

References

- Adorno, Th. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. Norton: NY. (in English)
- Anderson, B. (2001). *Voobrazhayemye soobshchestva* [Imagined Communities]. Moscow: Kanon-Press-C, Kuchkovo pole. (in Russian)
- Arendt, H. (1996). *Istoki totalitarizma* [The origins of totalitarianism]. Moscow: TsentrKom. (in Russian)
- Chabbana, M. (2007). Psychological preconditions of totalitarianism and their effect on democratic transformations in European states. *EuroTimes*, 4, 148–163. (in English)
- Desmet, M. (2022). *The psychology of totalitarianism*. Chelsea Green Publishing. (in English)
- Friedrich, C. J., & Brzezinski, Zb. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass.): Harvard university press. (in English)
- Fromm, E. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Moscow: Progress. (in Russian)
- Gornostay, P. P. (2017). «Hibrydna ideolohiia» yak ob'ekt sotsialnoi patopsykholohii ["Hybrid ideology» as an object of social pathopsychology]. *Problems of political psychology*, 5 (19), 223–236. (in Ukrainian)
- Montuori, A. (2005). How to make enemies and influence people: Anatomy of the anti-pluralist, totalitarian mindset. *Futures*, 37, 18–38. (in English)
- Popper, K. (1994). *Vidkryte suspilstvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. Vol. 1-2. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)
- Zhovtianska, V. V. (2015). Ideolohichni determinanty suspilnoho rozvytku [Ideological determinants of social development]. *Scientific studios on social and political psychology*, 35 (38), 24–34. (in Ukrainian)
- Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykholohiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of representations of reality]. Kyiv: Talkom.

УДК: 316.61

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-107>

Кухарук Ольга Юрївна,

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних та політико-психологічних досліджень, Інститут соціальної та політичної психології НАПНУ, м. Київ, Україна

ORCID: 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

ІДЕНТИЧІСНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОЇ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ: ВИЗНАЧЕННЯ, ПІДХОДИ, МОЖЛИВОСТІ ПРОГНОЗУВАННЯ

Актуальність статті зумовлена викликами, що постали перед українським суспільством через переживання ним подій війни. У пошуках відповіді на питання, як співвідносяться соціальна ідентичність і резильєнтність в українському суспільстві, у межах теорії соціальної ідентичності аналізуються дослідження, що пропонують пояснювальні моделі взаємозалежності цих двох феноменів.

Мета дослідження – визначення соціально-ідентичнісного виміру резильєнтності, аналіз основних ідей та підходів до його вивчення та визначення можливостей їх застосування в українських реаліях.

Методологія дослідження – аналіз статей і наявного наукового доробку з позицій теорії соціальної ідентичності для вивчення соціальної ідентичності як складника резильєнтності.

Результати аналізу джерельної бази засвідчили, що внаслідок переживання соціальними групами надзвичайних подій у них може сформуватися новий вид спільної соціальної ідентичності, пов'язаний з усвідомленням і відчуттям переживання спільної долі. Такий вид ідентичності формується спонтанно. Ця ідентичність стає відтак джерелом норм і правил поведінки в групі, поширюється на всіх членів спільноти, навіть якщо вони безпосередньо не брали участь у подіях; вона не зникає після завершення надзвичайної ситуації і надалі слугує джерелом уявлення про власну і групову ефективність, мотивує надавати та отримувати допомогу, чутлива до зовнішніх джерел впливу, може підкріплюватися ззовні завдяки комунікаціям, які викликають довіру. З огляду на ці характеристики Дж. Дуррі запропонував рекомендації, за допомогою яких можна розвивати, прогнозувати та формувати соціальну ідентичність. В Україні сьогодні спостерігаємо формування резильєнтної соціальної ідентичності, заснованої на переживанні спільної долі та позитивних уявленнях про інгрупу. Цей вид української ідентичності, що має спонтанний характер, виник як відповідь групи на загрозу і є наразі джерелом норм та правил. Комунікація

«грумада –влада» в ідентичнісному розрізі відбувається спонтанно і немає ознак системності.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в поглибленому аналізі результатів зарубіжних досліджень та в емпіричному дослідженні змісту та особливостей української резильєнтності й спільної соціальної ідентичності.

Ключові слова: теорія соціальної ідентичності; соціальна резильєнтність; соціальна ідентичність; спільна соціальна ідентичність; спільна доля.

Olha Yu. Kukharuk,

PhD. in Psychology, Research Associate,
Institute of Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID ID 0000-0003-1193-0249
kuharuk.o@gmail.com

IDENTITY DIMENSION OF SOCIAL RESILIENCE: DEFINITIONS, APPROACHES, FORECASTING POSSIBILITIES

The relevance of the article is determined by the challenges that arise in Ukrainian society during the experience of the war. In search of an answer to how social identity and resilience are correlated in Ukrainian society, research is analyzed within the framework of social identity theory, which offers explanatory models of the interdependence of these two phenomena.

The purpose of the article is to determine the social-identity dimension of resilience, analyze the main ideas and approaches to its study, and determine the possibilities of their application in Ukrainian realities. Methodology – analysis of articles and scientific works carried out within the framework of the theory of social identity with the aim of studying social identity as a component of resilience.

The results of the source analysis showed that during the experience of emergency events in social groups, a new type of common social identity can be formed, which is associated with the awareness and feeling of experiencing a common fate. This kind of identity is formed spontaneously in times of emergency around notions of shared destiny. This identity is a source of norms and rules of behavior in the group, extends to all members of the community, even if they are not directly involved in the events, does not disappear after the end of the emergency situation, serves as a source of ideas about own and group effectiveness, motivates to provide and receive support, is sensitive to external sources of influence, can be reinforced from the outside thanks to communications that inspire trust. Based on these characteristics, J. Drury offered recommendations that help to develop, predict and form social identity. In Ukraine today, we observe a resilient shared social identity based on the experience of a common fate and positive ideas about the ingroup. This type of Ukrainian identity has a spontaneous character, arose as a group's response to a threat, serves as a source of norms and rules, community-government communication in terms of identity occurs spontaneously and there are no signs of systematicity.

We see **the prospects** for further research in a deeper analysis of the results of foreign studies and in empirical studies of the content and features of Ukrainian resilience and common social identity.

Keywords: social identity theory; social resilience; social identity; shared social identity; common fate.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У час, коли пишеться цей текст, питання ідентичності в Україні стоїть так гостро як, здається, ніколи за всю історію незалежності нашої держави. Погляди мільйонів людей звернені на свою країну. Війна запустила безліч соціальних процесів, один із них – спроба зрозуміти яка вона, Україна, і як це – бути українцем. Процеси національного становлення і постколоніального відокремлення наразі набули масовості і гостроти. І це не лише масове соціальне явище, це також і дуже особистісний процес. У когось це перегляд чи актуалізація вже засвоєних раніше національних цінностей, а в когось – величезний ціннісний злам або, навпаки, впертий регрес до маргінальних форм ідентичності меншості. Разом з тим національна ідентичність, як інтегративна форма соціальної ідентичності, наповнюється і поєднується з іншими видами соціальної ідентичності – регіональною, професійною, громадянською та іншими, які постають через належність людей до формальних чи неформальних спільнот. Але інтерсекційність, з чого б вона не складалася сьогодні, обов'язково буде пронизана словами «Доброго вечора, ми з України!».

Надактуальним і надважливим завданням сьогодні є питання виживання і резильєнтності – як особистої, так і соціальної. Без сумніву, 24 лютого 2022 р. з початком повномасштабного вторгнення російських військ були активовані і наразі потужно діють внутрішні програми неймовірної стійкості, були відкинуті ідеї віктимності, натомість поширилася спільна ідея, що ми є народ, який воює за своє існування, і воює успішно. У цій ідеї, як бачимо, закладено щонайменше два послання: ми є народ і ми є сміливі та успішні. Ці ідеї очевидно пов'язані із зростанням інтересу до національних питань, а також із самоефективністю та резильєнтністю. Аналіз процесів, що відбуваються в Україні сьогодні, може стати основою для їх прогнозування та підвищення їхньої ефективності. Отож ми зробимо спробу такого аналізу, звернувшись до класичної теорії соціальної ідентичності і більш пізніх розробок у її межах, що дають змогу аналізувати соціальну резильєнтність.

Аналіз джерел і публікацій, виділення нерозв'язаних частин проблеми. Є чимало підходів до тлумачення, вивчення та прогнозування явища колективної резильєнтності. Переважно більшість із них

розроблено як відповідь на типові, поширені соціальні потрясіння – стихійні лиха, пандемії, соціальні заворушення, терористичні акти. Резильєнтність під час тривалої війни не є мейнстрімним напрямом досліджень. Очевидно, що навіть ті дослідження, які стосуються воєн, не можуть бути відображенням української ситуації. Адже війна в Україні є найбільшим у Європі збройним конфліктом з часів Другої світової війни. Більше того, якою б повною не була та чи інша модель, вона потребує адаптації відповідно до культурного контексту. Тому ми скористаємося традиційним способом – проаналізуємо попередній досвід, спробуємо знайти і виокремити найбільш релевантні до української ситуації дані.

Українські дослідження, що проводилися до 24 лютого 2022 р. і після повномасштабного вторгнення, є найбільш релевантними до українського контексту. Досліджується резильєнтність чи життєстійкість, аналізуються особистий і соціальний аспекти резильєнтності/життєстійкості насамперед у зв'язку з російсько-українською війною, що почалась у 2014 році, а пізніше – у зв'язку з епідемією коронавірусу (напр., Титаренко, & Ларіна, 2009; Лазос, 2019; Коробка та ін., 2019; Климчук, 2020).

У західній психології кількість досліджень, присвячених соціальній резильєнтності, вимірюється сотнями, якщо не тисячами. Інтерес до цього поняття очевидний – у психологічній науці наративи неминучої, фатальної травматизації особистості і суспільства змінюються ідеями суспільної стійкості як природної, а не рідкісної, виключної реакції. Відповідно, наративи віктимізації жертв активно і доречно змінюються підходами, побудованими на ідеях резильєнтності.

Теорія соціальної ідентичності у своєму розвитку також спирається на ці ідеї, але особливо наголошує на несправедливості ідей про сліпий, тваринний, хаотичний натовп. Натомість пропонує систему пояснень появи, поширення і функціонування соціальних ідентичностей у зв'язку з розгортанням масових явищ. Відтак поширені спільні ідентичності стають джерелом норм і правил групи щодо поведінки та взаємодії із зовнішніми акторами. Ці ідеї знайшли відображення в доопрацьованій моделі соціальної ідентичності (Elaborates social identity model –ESIM), а пізніше – у моделі Дж. Друрі резильєнтності соціальної ідентичності (Reicher, 1982; 1984; Drury, 2008; 2009; 2012; 2019; Penic et al., 2022). Ці напрацювання можуть бути корисними в українському контексті. Адже перед нами стоїть завдання вижити і максимально зменшити ціну, яку ми заплатимо за перемогу. Розуміння і практичне застосування ідей, що тлумачать зв'язок між соціальною ідентичністю і резильєнтністю, максимально сприятиме реалізації цього завдання.

Метою статті є визначення соціально-ідентичнісного виміру резильєнтності, аналіз основних ідей та підходів до його вивчення і визначення можливостей їх застосування в українських реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. У статті проаналізовано дослідження, автори яких декларують, що вихідною теоретичною базою для них є теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера (Tajfel et al., 1979), нехай і з відповідними модифікаціями. У межах цієї теорії постулюється ідея про те, що поведінка, зокрема соціальна, будеться не лише на основі власної Я-концепції, а й на основі сприйняття і категоризації себе як члена соціальної групи чи груп. Із 70-х років ХХ ст. ця теорія розвинулася в розгалужену систему знань про особливості соціальних груп та соціальної психології особистості. Поведінкову реалізацію соціальної ідентичності під час масових явищ вивчали фактично з часу появи самої теорії (Reicher, 1982). Одним із найбільш відомих досліджень С. Райхера є дослідження заворушень у районі Св. Павла – «St. Pauls 'riots' study» (Reicher, 1984). Власне, ці дослідження стали підґрунтям для формування уявлень про різноманітність можливих форм поведінки в натовпі залежно від характеру соціальної ідентичності, її вираженості і норм, які виникають на її основі, на відміну від популярних і загальноприйнятих на той час припущень про неконтрольованість і дикість натовпів і груп.

У подальшому ці ідеї розвинулись у великій кількості напрямів, зокрема і в напрямі пояснення явища соціальної резильєнтності. Ці дослідження узагальнено в моделі соціальної ідентичності в соціальній резильєнтності.

Першим, на чому побудовані дослідження, є ідея про те, що соціальна резильєнтність, не панічні, а конструктивні форми поведінки, є базовою характеристикою натовпів, зокрема під час надзвичайних ситуацій. Термін «паніка» є своєрідним кліше, яким описують як справді панічну поведінку, так і цілком контрольовану поведінку втечі від загрози. Важливо розуміти не лише як виглядали дії «зверху», а й що було імпліцитним у тому, що відбувалось, чи були внутрішні течії, спроби організації та комунікації. Тому для розуміння того, що саме відбувалося в моменти масової «паніки», важлива деконструкція масової поведінки (Drury, 2009).

Усі дії в екстремальних ситуаціях розглядають як норму, яка впливає з нових обставин, за яких не працюють звичні правила поведінки. І поки нові правила не будуть створені і формалізовані, групова поведінка буде будуватися на особистісній взаємодії і контакті. Натовп не сліпий. Натовп може бути сформований спільними правилами і цінностями, єдність може ґрунтуватися на спільному відчутті моралі, а

колективну поведінку визначають особливості міжособової взаємодії. За такої умови норми навіть у великих групах можуть формуватися доволі швидко й адаптивно. Дослідження свідчать про те, що чинні норми суспільної моралі та поведінки визначають ставлення до «егоїстичної» дії і соціальної підтримки. Схеми, що діють у буденному житті, з великою ймовірністю будуть реалізовані в надзвичайних ситуаціях. Звичні соціальні практики переносяться в надзвичайні ситуації (допомога слабшим, дотримання черги і т. ін.). А проте цілком очевидно, що є й певні відмінності у вияві одних і тих же правил у повсякденному житті і в ситуації загрози, але загальні правила залишаються до певної міри стабільними. (Drury, 2009; 2012; 2019).

Утім, резильєнтність визначається не лише попередніми нормами і стосунками. Є фактор соціальності, який оприявнюється саме в момент дії надзвичайної ситуації. Основна ідея полягає в тому, що під час надзвичайної ситуації спільнота набуває спільної ідентичності, яку поділяє більшість її членів (*shared identity*). Ця спільна ідентичність вибудовується на основі уявлень про переживання спільної долі (*common fate*). Незважаючи на стресову ситуацію, коли переважає фреймворк резильєнтності, тоді переважають резильєнтні форми поведінки. І не в останню чергу через те, що сам по собі натовп стає джерелом резильєнтності і ресурсу. Відчуття психологічної єдності з іншими під час надзвичайних ситуацій є основою здатності надавати і приймати підтримку, діяти разом із спільним розумінням того, що є практично й морально необхідним, і сприймати становище інших як пов'язане з нашим власним, а не як протилежне.

Бути частиною психологічного натовпу – саме це підвищує шанси індивідів на фізичне виживання та психологічне відновлення, оскільки натовп дає їм можливість практично реалізовувати цілі, яких вони не змогли б досягти поодиночі, зокрема організацію реальності навколо себе, щоб мінімізувати ризики подальшої травматизації (Drury, 2009). Бути частиною спільноти значить зменшувати почуття безпомічності, яке лежить в основі дії травматичних механізмів на психіку.

На основі аналізу низки праць, у яких описано модель резильєнтності в межах теорії соціальної ідентичності, можемо виділити такі *основні ознаки спільної ідентичності* (Drury, 2008; 2009; 2012; 2019; Penic et al., 2022).

1. Формується спонтанно під час надзвичайних ситуацій, але досить часто ґрунтується на попередніх ідентичностях і цінностях, що вже склалися в суспільстві.

2. Наріжним уявленням в основі ідентичності є уявлення про те, що спільнота об'єднана спільною долею.

3. Є джерелом норм і правил поведінки, що часто не є формальними, але поділяються більшістю спільноти і мають еталонний характер для членів спільноти.

4. Може бути поширена на тих, хто вважає себе членом спільноти, але не був задіяний безпосередньо в момент надзвичайної ситуації.

5. Не зникає після завершення надзвичайної ситуації, має тривалий характер, за потреби може актуалізуватись і знову ставати центральним видом соціальної ідентичності. Вбудовується в систему особистісних ідентичностей і цінностей.

6. Є джерелом особистого і спільного уявлення про власну ефективність та ефективність групи.

7. Забезпечує мотивацію надавати допомогу та уявлення про право отримувати допомогу і підтримку від членів своєї групи.

8. Може бути спрогнозована та підкріплена ззовні відповідними зовнішніми мовцями (яких група ідентифікує як «своїх»), повідомленнями, які сприймаються групою, та відповідними підготовчими діями.

Узагальнюючи, можемо висувати, що колективна психосоціальна стійкість у цьому контексті означає «спосіб, у який спільна ідентичність дає змогу групам постраждалих виражати єдність та очікувати солідарності й згуртованості, а отже, координувати та використовувати колективні джерела підтримки» (Drury et al., 2019).

На основі цих характеристик резильєнтної соціальної поведінки Дж. Друрі з колегами запропонували 12 рекомендацій, що дають змогу конструювати та прогнозувати виникнення резильєнтної соціальної ідентичності (Drury et al., 2019). Ці рекомендації розбито на три етапи: до появи надзвичайної ситуації, під час і після її стосуються будь-яких надзвичайних ситуацій, і, відповідно, можуть бути актуальними в українських реаліях.

Рекомендації на етапі підготовки

1. Спеціалісти з планування та реагування на надзвичайні ситуації мають розуміти групову психологію. Це передбачає відмову від популярних ідей, на яких будується взаємодія зі спільнотами, де обов'язкова масова неконтрольована паніка є вихідною точкою комунікації з громадою та антикризових стратегій. На жаль, сьогодні в Україні саме ця ідея є домінуючою; вона відображена як у зверненнях влади щодо поточних викликів війни, так і в глобальних настановах. Як ми вже зазначали вище, велика кількість досліджень підтверджує те, що це не більше ніж кліше. Разом з тим показовою є і реакція суспільства на заяви президента про те, що евакуацію не проводили завчасно, щоб уникнути паніки. Частина таких реакцій підтримує цю думку, приписуючи населенню схильність до паніки. Значна кількість голосів

звучить обурено, адже паніки як масового явища не було 24 лютого, – відповідно, і попередження, можливо, не спричинило б масову панічну реакцію. Це не означає, що люди не втечуть або що деякі люди не будуть надмірно реагувати, а говорить про те, що страх і втеча не обов'язково є панікою і що паніка не є типовим явищем для натовпу.

Також постулюється, що так само як паніка не є обов'язковою природною реакцією, так і соціальна підтримка тих, хто її потребує, є звичайним і поширеним явищем у надзвичайних ситуаціях і її можна й необхідно враховувати, моделюючи дії в надзвичайних ситуаціях.

А ще особливо важливо зважати на особливості міжгрупової взаємодії, які будуть впливати з огляду на наявні соціальні групи (а відповідно, ідентичності). Наприклад, якщо директивна поведінка представників збройних сил вважається легітимною, то їй будуть підпорядковуватися добровільно; якщо ж вона буде суперечити потребам і бажанням цивільного населення (наприклад, намірам піти в ліс по гриби чи до річки на територіях, де зберігається мінна небезпека), то тут буде закладено потенційний конфлікт, який краще обговорювати й опрацьовувати ще до його появи.

2. Планувати й організовувати роботу не всупереч груповим нормам, а в річищі цих норм. Зважаючи на важливість групових норм у поведінці груп, а також на те, що результати багатьох досліджень засвідчують, що ці норми зберігаються в надзвичайних ситуаціях, менеджери та професійні служби реагування мають працювати із цими нормами, а не проти них.

Наприклад, поведінка спецпідрозділу МВС «Беркут» у 2013 р. зайшла в радикальну суперечність і груповими нормами, які стосуються того, яким чином має реагувати влада на мирний протест. Загальновідомо, до чого призвели такі дії. Цей приклад найбільш яскравий. Однак можемо згадати спроби влади впливати на організацію волонтерського руху вже після 24 лютого 2022 р. Спроби обмежити і поставити під контроль волонтерський рух, який регулюється радше неформальними нормами та суспільною підтримкою, систематично зазнавали невдачі від початку воєнних дій у 2014 р.

3. Попереднє інформування через джерела, яким довіряють. Інформація – це не лише текст, це також і система тренувань та підготовки. У цьому сенсі важливо також надавати інформацію, ґрунтуючись на нормах спільноти, проводити і популяризувати через джерела, які спільнота приймає за свої, а також дотримуватися припущення про резильєнтність спільноти як базову реакцію на виклик.

Проте зв'язок між джерелом повідомлення і громадськістю є вирішальним щодо того, як буде сприйнято інформацію. З точки зору

соціальної ідентичності довіра є функцією прийнятої ідентичності джерела щодо ідентичності отримувача. Якщо ідентичності збігаються або є компліментарними (тобто не йдуть від осіб з аутгрупи), то інформація сприймається легко. Отже, особи, відповідальні за готовність до надзвичайних ситуацій, мають віддавати перевагу відносинам – і, зокрема, спільній соціальній ідентичності – з громадою в процесі своєї комунікативної роботи.

4. Розвивати базовані на доказах, попередньо випробувані стратегії резильєнтності громад. Перший крок до розуміння та побудови стосунків – це слухати і вчитися. Відповідно, неможливо напрацювати уніфікований, єдиний для всіх спільнот план резильєнтного реагування в разі виникнення надзвичайної ситуації. Очевидно, що має бути загальний алгоритм, але резильєнтність буде залежати рівною мірою як від точності формального алгоритму дій, так і від його відповідності до реальної ситуації, зокрема і до соціально-психологічних особливостей громад і спільнот. Комунікація, насамперед вислуховування, є ключовим елементом у дієвих моделях стійкості спільноти, оскільки вона дає змогу зрозуміти ті сфери, де потрібна соціальна підтримка, і посилити зв'язок усередині і між ними. Такі інструменти дають змогу з'ясувати не лише матеріальні потреби, а й норми, що діють у спільнотах, та напрацювати інструменти управління ризиками. А також паралельно вибудовувати стосунки, що ґрунтуються на реальних знаннях і знайомствах та взаємній довірі. У цьому сенсі можемо згадати про формування місцевих підрозділів Територіальної оборони (ТрО), які пізніше були поділені на ТрО ЗСУ і Добровольчі формування територіальних громад (ДФТГ). Оскільки процеси формування цих підрозділів були запущені незадовго до 24 лютого 2022 р., лише незначна частина із них відбулася не в хаотичний спосіб. Більше того, в основі цих процесів була самоорганізація, і в тих рідкісних випадках, коли громада, представники влади, які відповідали за роздачу зброї, і керівник підрозділу були об'єднані і згуртовані, процес став не просто самоорганізованим, а керованим і контрольованим.

5. Формувати згуртовану соціальну групу в спільноті (community group). З погляду соціальної ідентичності для згуртованості важливо, щоб групові ідентичності, не лише загальні, а й локальні, були значущими та цінними для людей. Таким чином забезпечується гордість за належність до групи, відчуття безперервності належності, віра у свою та групову ефективність. У цьому разі позитивні групові відчуття та цінності не лише покращують моральний стан людей, а є дієвими інструментами резильєнтності, які сприяють ефективним діям.

Рекомендації на етапі надзвичайної події

6. Надавати пріоритет інформативному та дієвому повідомленню про ризики і кризу. У разі виникнення надзвичайної ситуації інформація є одним із ключових джерел формування резильєнтності. Людям потрібна практична інформація; це допоможе їм не лише приймати обґрунтовані рішення, а й задовольнить їхні емоційні потреби та зробіть їх менш занепокоєними.

Як зазначалось у попередніх рекомендаціях, потрібно створити спільну для громадськості і громадян ідентичність. Згідно з теорією соціальної ідентичності найшвидший спосіб – це формування ідентичності, заснованої на відчутті спільної долі. Також для підтримання довіри потрібна чесність, тому дослідники радять повідомляти як про те, що відомо, так і про те, про що поки що немає інформації. Останнє, звичайно, не повинно йти в розріз із очевидним. Якщо через соціальні мережі вже шириться інформація, а офіційні джерела означають її як невідому, то це сприймається радше як обман, аніж як налагодження довіри. Такі випадки частіше провокують домисли і неспокій, ніж резильєнтність (наприклад, неточності в офіційних джерелах про кількість втрат після бомбардувань).

7. Не підірвати спільну ідентифікацію. Звертання до представників громадськості як до окремих осіб може зробити особисту ідентичність більш помітною і таким чином підірвати природні процеси формування спільної ідентичності. Ідеться про те, що варто апелювати більше до інтересів спільноти, ніж до інтересів особи. Не нівелювати особисті інтереси, а давати змогу задовольнити потреби особи через спільноту і за участі в спільноті.

8. Використовувати мову та інструкції для створення спільної ідентифікації. Для формування спільної ідентичності комунікація з групою має спиратися на відповідну соціальну категорію, використовувати збірні іменники (наприклад, «спільнота») або власну назву групи для посилення колективної ідентичності. Щоб створити або посилити спільну ідентичність між групою і професіоналами, застосовують такі прості прийоми, як звертання до громадськості на «нас» і «ми» (а не на «ви») і посилення на спільні цілі (зрозуміло, що лише в тих випадках, коли це доречно).

9. Задовольняти бажання громадськості допомогти. Бажання допомогти, що є одним із важливих складників резильєнтності, відіграє ключову роль у профілактиці вторинного травмування. Травма свідка породжує безпомічність, а без прямого контакту з надзвичайною подією ускладнюється її переживання. Відчуття залученості і причетності – це резильєнтна відповідь і водночас формування довіри. Тут можна згадати і

про досвід фінансових жертв в Україні, які є постійно, але посилюються в разі загострення ситуації, і про різні види громадської активності, зокрема ті, які передбачають фізичну присутність і спільну дію задля перемоги – плетіння маскувальних сіток, виготовлення окопних свічок та ін. Але, разом з тим, в Україні це ініціатива «знизу», а не організована програма резильєнтної відповіді.

Рекомендації на стадії відновлення після події

10. Підтримувати активний зв'язок зі спільнотами, що відновлюються. Спадання гостроти надзвичайної ситуації не є кінцевою точкою її переживання. І йдеться не лише про матеріальне відновлення. Події, які відбувалися, стають частиною життя і досвіду тих, хто їх пережив, а цінності та ідентичності зберігаються і не перестають бути важливими. Тривалий час спільна ідентичність не втрачає своєї актуальності і здатності об'єднувати. Серед загальних рекомендацій – продовжувати інформаційну роботу в громаді, особливо з тими, хто постраждав безпосередньо, чи з членами їхніх сімей.

На жаль, війна ще триває, а особи, що вже постраждали, досить часто не мають достовірного джерела інформації. Зокрема, родини військових, що пропали безвісти, наразі можна віднести до вразливих категорій не лише через надзвичайно важку подію, яка сталася в їхній родині, а ще й тому, що в пошуках інформації вони фактично залишені сам на сам із проблемою. Зазвичай вони об'єднуються у спільноти, але ситуація в таких групах найчастіше важка, близька до критичної, аніж резильєнтна.

11. Підтримувати життєздатність спільноти, що пережила катастрофу. На етапах відновлення спільність і відчуття спільної долі такі ж важливі для резильєнтної відповіді на події, як і на етапі надзвичайної події. Підтримка спільноти в період відновлення дає змогу не лише закріпити спільну ідентичність, а й остаточно трансформувати її в ідентичність спільноти, що вижила і відновилась. Тобто спільна доля буде полягати не лише в пережитому потрясінні, а й у відновленні. У перспективі це має значно більше позитивних наслідків для кожної конкретної особи, ніж уявлення про відновлення самотужки.

12. Мобілізувати ширшу солідарність. У часи надзвичайних ситуацій виникають не лише проблеми, спричинені безпосередньо ситуацією. Зазвичай потрясіння викликають значний соціальний відгук в інших сферах. Важко сказати, які життєві сфери в Україні не зачепила війна – від дошкільної освіти до макроекономічної системи. Можливість вирішити ці питання та залучити спільноти до їх вирішення (і сформувати на цій основі відчуття спільної долі та ідентичності) є одним

із важливих завдань резильєнтності. На жаль, сьогодні в Україні питання, породжені війною, вирішуються в ручному режимі або не вирішуються взагалі, а залучення спільнот відбувається лише на їхню вимогу чи іноді навіть через наполягання на участі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальна ідентичність, що ґрунтується на переживанні спільної долі під час надзвичайних ситуацій, – одна з основ соціальної резильєнтності. Вона може поставати як з уже наявних цінностей, так і витворювати нові. З початком війни українська національна ідентичність стала саме такою ідентичністю. Ми не лише український народ – ми народ, який має спільну долю – протистояти агресивній Росії. У зв'язку з цим сформувалось уявлення, яким є народ – сильним, єдиним волелюбним, цивілізованим, з давньою історією, прогресивною армією і розвиненим громадянським суспільством. Тобто це не лише переживання спільної долі – це переживання спільної долі в певний спосіб. Звичайно, ці риси є певною мірою ідеалізованими, стереотипізованими й абсолютизованими. І, звичайно ж, як і кожен стереотип, ці уявлення мають свої обмеження і суперечності (іноді навіть дуже очевидні, а подекуди й загрозливі). Але саме ці уявлення про себе як про групу, яка переживає складні випробування, але водночас залишається «воїнами світла», лягли в основу соціальної резильєнтності і резильєнтної поведінки зокрема. Українське уявлення про себе на цьому етапі війни практично повністю відповідає ознакам соціальної ідентичності, яка виникає через переживання спільної долі.

Варто визнати, що формування такої ідентичності відбулося радше спонтанно, «знизу», переважно через неформальні групи та спільноти, а джерелом інформації найчастіше були неформальні канали інформації та міжособове спілкування. Без сумніву, не можна заперечувати і підтримку цієї ідентичності з боку владних осіб та інституцій. Але якщо взяти до уваги рекомендації щодо формування соціальної ідентичності для посилення резильєнтності, то можемо зауважити, що підготовчий етап було пропущено, а сьогодні підтримка та робота із соціальною ідентичністю ведеться спорадично і радше як реакція на певні зміни, що відбуваються в соціальних процесах, а не як спрямування цих змін у напрямі посилення життєстійкості спільнот, а щодо викликів відновлення здебільшого ігнорується й обмежується загальними словами. Панічність й інфантильність населення все ще вважають домінуючою реакцією на масові загрози, а ідентичність хоча й працює на суспільному рівні, дуже вузько відображена у ставленні влади до народу. І хоча суспільство не завжди демонструє відповідальну поведінку, але переважної схильності до панічної чи інфантильної поведінки досі виявлено не було і на

сьогодні в багатьох сферах спонтанно напрацьовано механізми саморегуляції. Комунікаційна і практична підтримка могла б дати поштовх до розвитку та закріплення конструктивних нарративів не «паралельно» до держави, а в річищі спільного розвитку.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш глибокому аналізі результатів зарубіжних досліджень та в емпіричному дослідженні змісту та особливостей української резильєнтності й спільної соціальної ідентичності.

Список використаних джерел

Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Лазос, Г. П. (2019). Теоретико-методологічна модель резильєнтності як основа побудови психотехнології її розвитку. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3 (17), 77–89. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.9>.

Титаренко, Т., & Ларіна, Т. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич. Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/9065/>

Коробка, Л., & Васютинський, В. (2019). *Спільнота в умовах воєнного конфлікту: психологічні стратегії адаптації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Drury, J. (2012). Collective resilience in mass emergencies and disasters: A social identity model. In J. Jetten, C. Haslam and S. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health, and well-being* (pp. 195–215). Psychology Press.

Drury, J., Carter, H., Cocking, C., Ntontis, E., Tekin Guven, S., & Amlôt, R. (2019). Facilitating Collective Psychosocial Resilience in the Public in Emergencies: Twelve Recommendations Based on the Social Identity Approach. *Front Public Health*. DOI: 10.3389/fpubh.2019.00141.

Drury, J., Cocking, Ch., & Reicher, S. (2009). The Nature of Collective Resilience: Survivor Reactions to the 2005 London Bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27, 66–95.

Drury, J., Reicher, S., Schofield, D., & Langston, P. (2008). *Effects of Social Identity in Responses to Emergency Mass Evacuations, 2004–2007*. [data collection]. UK Data Service. SN: 5987, DOI: 10.5255/UKDA-SN-5987-1

Penic, S., Drury, J., & Bady, Z. (2022). Collective resilience. In G. Elcheroth, & N. de Mel (Eds.), *In the Shadow of Transitional Justice. Cross-national Perspectives on the Transformative Potential of Remembrance*. Routledge.

Reicher, S. D. (1982). The determination of collective behaviour In H. Tajfel (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 41–83). Cambridge: Cambridge University Press.

Reicher, S. D. (1984). The St. Pauls riot: An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European Journal of Social Psychology*, 14 (1), 1–21.

Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks-Cole.

References

Drury, J. (2012). Collective resilience in mass emergencies and disasters: A social identity model. In J. Jetten, C. Haslam and S. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health, and well-being* (pp. 195–215). Psychology Press.

Drury, J., Carter, H., Cocking, C., Ntontis, E., Tekin Guven, S., & Amlôt, R. (2019). Facilitating Collective Psychosocial Resilience in the Public in Emergencies: Twelve Recommendations Based on the Social Identity Approach. *Front Public Health*. DOI: 10.3389/fpubh.2019.00141.

Drury, J., Cocking, Ch., & Reicher, S. (2009). The Nature of Collective Resilience: Survivor Reactions to the 2005 London Bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27, 66–95.

Drury, J., Reicher, S., Schofield, D., & Langston, P. (2008). *Effects of Social Identity in Responses to Emergency Mass Evacuations, 2004–2007*. [data collection]. UK Data Service. SN: 5987, DOI: 10.5255/UKDA-SN-5987-1

Klymchuk, V. O. (2020). Psykholohiya postravmatychnoho zrostannya. Kropyvnyts'kyy: Imeks-LTD.

Korobka, L., & Vasyutyns'kyy, V. (2019). Spil'nota v umovakh voyennoho konfliktu: psykholohichni stratehiyi adaptatsiyi. Kropyvnyts'kyy: Imeks-LTD.

Lazos, H. P. (2019). Teoretyko-metodolohichna model' rezyl'yentnosti yak osnova pobudovy psykhotekhnolohiyi yiyi rozvytku. Orhanizatsiyina psykholohiya. Ekonomichna psykholohiya, 2-3 (17), 77–89. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2019.3.17.9>.

Penic, S., Drury, J., & Bady, Z. (2022). Collective resilience. In G. Elcheroth, & N. de Mel (Eds.), *In the Shadow of Transitional Justice. Cross-national Perspectives on the Transformative Potential of Remembrance*. Routledge.

Reicher, S. D. (1982). The determination of collective behaviour. In H. Tajfel (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 41–83). Cambridge: Cambridge University Press.

Reicher, S. D. (1984). The St. Pauls riot: An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European Journal of Social Psychology*, 14 (1), 1–21.

Tajfel, H. & Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. G. Austin, & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations*. Monterey, CA: Brooks-Cole.

Tytarenko, T., & Larina, T. (2009). Zhyttyestiykist' osobystosti: sotsial'na neobkhdnist' ta bezpeka. Kyiv: Marych. Vzyato z <http://lib.iitta.gov.ua/9065/>

УДК: 159.9 – 057.36 (477)

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-110>

Сіверс Зінаїда Феодосіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

лабораторії психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-2950-0741

nok55@ukr.net

РИЗИК І БЕЗПЕКА В ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ

Актуальність Наразі проблема ризиків та безпеки в професійній діяльності фахівців ДСНС, зокрема фахівців пожежно-рятувальної служби, набуває особливої актуальності, оскільки до складнощів та невизначеностей екстремальних ситуацій, у яких їм доводиться працювати, додається широкий спектр небезпечних ситуацій, спричинених війною, нових і нетрадиційних загроз та ризиків.

Мета дослідження – здійснити огляд наукової літератури з використанням пошукових термінів «екстремальна ситуація», «ризик», «сприйняття ризику» та «безпека» і на їх основі ідентифікувати індивідуальні та групові чинники, які можуть впливати на сприйняття ризиків та безпеки фахівцями пожежно-рятувальних служб.

Методи і методологія. Огляд наукової літератури здійснювався з використанням пошукових термінів «екстремальна ситуація», «ризик», «сприйняття ризику» та «безпека». Він обмежувався лише науковими публікаціями, які мали містити, крім згаданих, терміни: «пожежники», «рятувальники», «поліцейські», «військові». Аналіз джерел здійснено в межах двох дослідницьких традицій: підходу, що ґрунтується на особистісних рисах, і підходу, що спирається на соціальне пізнання.

Результати проведеного аналізу засвідчили, що впродовж десятиліть переважна більшість наукової літератури, присвяченої сприйняттю ризиків, рекомендувала розглядати когнітивні, емоційні та соціальні аспекти, які прямо чи опосередковано характеризують сприйняття ризику людьми та впливають на це сприйняття, а також що найчастіше досліджуються побоювання і занепокоєння людей, оцінюються їхні страхи або ступінь ризикованості окремих осіб, визначається ймовірність подій тощо. Головний висновок нашого аналізу полягає в тому, що поза увагою дослідників залишається взаємозв'язок сприйняття ризику й безпеки і, що особливо важливо, як цей зв'язок впливає на поведінку в екстремальній ситуації.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні діагностичного інструментарію, зокрема відповідних шкал з прийнятною надійністю і достовірністю.

Ключові слова: екстремальна ситуація; ризик; сприйняття ризику; безпека.

Zinaida F. Sivers,

Ph.D. in Jurisprudence, Docent,

Leading Research Associate of the Laboratory of Psychology

of Political-Legal Relationships,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-2950-0741

nok55@ukr.net

RISK AND SAFETY IN THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF EXTREME PROFILE SPECIALISTS

Relevance. In the conditions of war, the risks and dangers of the professional activity of emergency services specialists, particularly the fire and rescue service, increase significantly. Adding to the complexities and uncertainties of extreme peacetime situations is a wide range of dangerous situations caused by war, new and unconventional threats, and risks.

The **purpose** of the research is to review the scientific literature using the search terms «extreme situation,» «risk,» «risk perception,» and «safety» and on their basis to identify individual and group factors that can influence the perception of risks and safety by fire and rescue specialists' services.

Methods and methodology. The review of scientific literature was carried out using the search terms «extreme situation,» «risk,» «risk perception,» and «security.» It was limited only to scientific publications, which had to contain, in addition to the mentioned, the terms: «firefighters,» «rescuers,» «policemen,» and «military.» The analysis of the sources was carried out within two research traditions: an approach based on personal traits and an approach based on social cognition.

Results. The analyze shows that in recent decades, scientific research on risk perception has focused on cognitive, emotional, and social factors influencing such perception. People's fears and anxieties are also most often investigated, their fears or predisposition to risky behavior of individuals are assessed, and the probability of events is determined. At that time, the relationship between risk perception and safety and how this relationship affects behavior in an extreme situation remains outside the attention of researchers.

We see **prospects for further research** in developing diagnostic tools, in particular, appropriate scales with acceptable reliability and validity.

Keywords: extreme situation; risk; risk perception; safety.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Здатність людини справлятися з ризиками дедалі частіше опиняється в центрі уваги науковців та практиків. За останні пів століття помітно зросла кількість досліджень того, як люди сприймають і реагують на ризики. Однак ці дослідження значною мірою зосереджені на повсякденних або соціальних ризиках, а також на передумовах, необхідних для сприйняття ризиків громадянами та особами, які приймають рішення. Значно менше уваги приділяється окремим особам і групам, яким у своїй професійній діяльності доводиться мати справу з небезпечними та екстремальними ситуаціями і середовищами. До професійної групи, діяльність якої пов'язана з екстремальними умовами та ризиками як для себе, так і для інших, можна віднести фахівців ДСНС, які професійно займаються реагуванням на надзвичайні ситуації. Можна сказати, що ризики є природною частиною їхньої професійної діяльності

Аналіз джерел і публікацій, виділення нерозв'язаних частин проблем. Упродовж десятиліть переважна більшість наукової літератури зі сприйняття ризику рекомендувала розглядати когнітивні, емоційні та соціальні аспекти, які прямо чи опосередковано характеризують сприйняття ризику людьми та впливають на нього (Slovic, 1987; Slovic et al., 2000; Brug et al., 2004; Klinke, & Renn, 2006; Oh et al., 2015, 2020; van der Linden et al., 2015; Flesia et al., 2020). Так, Slovic, & Peters (2006) зазначають, що в сучасному світі ризик розгортається за двома траєкторіями: 1) раціональний/когнітивний ризик, який стосується аналітичного, систематичного, дорадчого та логічного аналізу ризику й подальшого ухвалення рішень; 2) афективний ризик, який означає емоційну та евристичну реакцію людини на небезпеку або загрозу. Чимало дослідників також переконані у важливості емоцій у сприйнятті ризику та ризикованій поведінці. Так, вплив емоцій на сприйняття ризику відображено в моделі афекту як інформації (Schwarz, & Clore, 1983; 2003), гіпотезі ризику як почуття (Loewenstein et al., 2001) та евристиці афекту (Slovic, 2007). Незважаючи на відмінності, усі ці моделі показують роль афекту й емоційних реакцій, що відіграють роль в оцінюванні ризику й ухваленні рішень. Аналіз наукової літератури дає змогу зробити висновок, що найчастіше досліджують побоювання і занепокоєння людей, оцінюють їхні страхи або ступінь ризикованості окремих осіб, визначають імовірність подій тощо. Поза увагою науковців залишається, однак, взаємозв'язок сприйняття ризику і безпеки і, що особливо важливо, як цей зв'язок впливає на поведінку.

Мета статті – здійснити огляд наукової літератури з використанням пошукових термінів «екстремальна ситуація», «ризик»,

«сприйняття ризику» та «безпека» і на його основі ідентифікувати індивідуальні та групові чинники, які можуть впливати на сприйняття ризиків та безпеки фахівцями пожежно-рятувальних служб.

Виклад основного матеріалу дослідження. У соціальних науках переважають два визначення ризику: 1) Ризик – це ситуація або подія, у яких щось, що має людську цінність (включно із самими людьми), перебуває під загрозою і де результат неясний; 2) Ризик – це невизначений наслідок події або діяльності щодо чогось, що цінують люди. Ці визначення виражають одну й ту саму основну ідею: *ризик – це подія або наслідок події*. Першою умовою ризику є те, що ці події та наслідки пов'язані з невизначеністю. Друга умова полягає в тому, що «на карту поставлено» щось, що має людську цінність. Ці визначення виражають онтологічний реалізм, що визначає які стани світу мають бути концептуалізовані як ризик. Як об'єктивний стан світу, ризик завжди є незалежно від нашого сприйняття, нашого знання, а також від того, що «поставлено на карту» і наскільки ймовірно, що ризик буде реалізовано. Але саме наше сприйняття, наші знання (досвід), імовірність ризикових ситуацій та можливі втрати впливають на нашу поведінку в екстремальних ситуаціях.

Поняття ризику є психологічним і соціально сконструйованим явищем. Це підтверджується тим, що ризик (ризикованість) ґрунтується на сприйнятті, а не на фактах, і це сприйняття ґрунтується на якісних, а не кількісних характеристиках небезпеки, яку ми розглядаємо. Очевидно, що жоден атрибут не визначає ризик конкретної небезпеки; жодні конкретні атрибути не є однаково впливовими за різних небезпек. Відомий дослідник психології ризику Slovic з колегами стверджують, що навіть коли факти й імовірності конкретної небезпеки добре визначені й добре відомі, потрібне людське судження, щоб визначити, яка інформація є найважливішою для визначення ризику цієї небезпеки (Slovic et al., 2000). Чи вважати ризик прийнятним, також залежить від пріоритетів та цінностей, які, за визначенням, є психологічними. Отож суб'єктивна та перцептивна природа ризику робить його важливою галуззю вивчення психологічних наук.

Дослідження в галузі психології ризику показали, що на сприйняття ризику і безпеку особистості впливають її індивідуальні особливості та соціальне середовище, з яким вона взаємодіє. Люди схильні приписувати більший ризик (ризик з обтяжливими обставинами), коли більшої кількості людей може бути заподіяна шкода за короткий проміжок часу. А також люди схильні занижувати ризик, коли ризик узагалі невідомий або відтерміновується в часі і коли менше людей наражається на ризик.

Поняття ризику пов'язане з імовірністю заподіяння шкоди або небезпек. Можна сказати, що ймовірність пов'язана з імовірністю заподіяння шкоди або небезпеки, яка, як правило, сприймається з деяким ступенем невизначеності. Невизначений аспект ризику зумовлюється розбіжностями в міркуваннях людей з приводу величини і серйозності цього ризику.

Інтерпретації та інші суб'єктивні судження про ризики відомі як *сприйняття ризику* (Slovic, 2000). Сприйняття ризику – багатовимірна конструкція, на яку впливають багато факторів, зокрема джерела ризику, новизна і знання про небезпеку, ставлення тощо. Кожен інтерпретує ризик по-різному, тому сприйняття ризику – це суб'єктивна оцінка ймовірності певного типу екстремальної ситуації і того, наскільки ми залучені до наслідків. Сприйняття ризику є важливою детермінантою рішень з прийняття або відмови від певного рівня ризиків. Поширеним припущенням у дослідженнях сприйняття ризику є те, що знання і впевненість людей щодо ризику визначають, як вони його сприйматимуть. Це припущення ґрунтується на моделі раціонального вибору під час ухвалення рішень, яка зображає людей як таких, що оцінюють можливість результатів після того, як вони підрахували потенційні витрати і вигоди. Цей спосіб оцінювання ризиків здебільшого приписують експертам, які покладаються на наукову інформацію та об'єктивну оцінку.

Що ж до неспеціалістів, то зазвичай припускають, що вони оцінюють ризики, використовуючи евристики та інші неформальні розумові процеси. Вважають, що коли людина краще обізнана про певні ризики, вона схильна вважати, що ці ризики трапляються частіше, ніж насправді. Ця тенденція відома як евристика доступності (Kahneman, 1982).

Інші способи неправильного сприймання частоти та величини ризиків можуть виникати через індивідуальні особливості. Найпомітнішим із них є «оптимістична упередженість», або «нереалістичний оптимізм». Оптимістична упередженість – це тенденція вважати, що ризики становлять менш серйозну загрозу для себе, ніж для інших людей (Weinstein, 1980).

На початку вивчення сприйняття ризику дослідники зосередили свою увагу на когнітивних судженнях людей про величину та ймовірність ризиків. Зрештою, однак, вони визнали важливу роль, яку в оцінюванні ризиків відіграють емоції. Slovic і його колеги привернули увагу до евристики афекту, яка в контексті сприйняття ризику стосується схильності людей покладатися на свої поточні емоції, коли вони виносять судження про ризики (Slovic et al., 2000). Дослідження показали, що оцінки сприйманого ризику – оцінки ймовірності того, що станеться щось

погане, особливо ускладнені емоціями і що різні типи афекту можуть по-різному впливати на такі судження. Наприклад, страх може, зокрема, зміщувати оцінки від раціонального аналізу до переоцінки ризиків, а також змушувати сприймати негативні події як непередбачувані (Lerner et al., 2015). Якщо ми відчуваємо сильний страх, коли сприймаємо ризик, то, імовірно, оцінимо його як більш загрозливий і більш поширений. Емоції можуть захопити процеси раціонального ухвалення рішень настільки, що вони стануть домінуючим впливом на оцінювання ризику. Гіпотеза ризику як почуття передбачає, що емоційні реакції на ризики часто не залежать від їхньої когнітивної оцінки і що емоції є сильнішими детермінантами поведінки людей (Loewenstein et al., 2001).

Однією з теоретичних рамок, яка охоплює як когнітивні, так і емоційні аспекти сприйняття ризику, є психометрична парадигма. Психометрична парадигма – дослідницька методологія, заснована на припущенні, що ризик суб'єктивний і що якісні характеристики небезпек будуть пов'язані зі сприйняттям ризику. Відповідно до психометричної парадигми люди оцінюють ступінь ризику небезпеки на основі комбінації низки характеристик ризику, що охоплюють: серйозність ризику, який не піддається контролю; ризик, який лякає людей; ризик, який може бути катастрофічним; ризик, який може бути смертельним; люди відчувають ризик по-різному; ризику піддається багато людей; ризик може загрожувати майбутнім поколінням; ризик збільшується; ризик стосується нас. Психометрична парадигма класифікує діапазон характеристик ризику як небезпечні і невідомі. Ризик страху містить у собі відчутну втрату контролю, катастрофічний потенціал, фатальні наслідки і несправедливий розподіл ризиків і вигод (Slovic et al., 2000).

Будь-який ризик пов'язаний з певним ступенем невизначеності та суб'єктивною атрибуцією. Уже згаданий нами Slovic показав, що сприйняття ризику різниться відповідно до життєвого досвіду, когнітивних викривлень, евристики, пам'яті, зорової та спеціальної грамотності, експертизи, атрибуції та прив'язки. Він також виділив три основні параметри, пов'язані із суспільним сприйняттям ризику:

1. Жахливий ризик: передбачувана втрата контролю, страх або катастрофічний потенціал, фатальні наслідки та несправедливий розподіл ризиків і вигод.

2. Невідомі ризики: розцінюють як неспостережувані, нові й такі, шкоду від яких можна виявити із затримкою.

3. Рівень впливу – стосується кількості людей, яким може бути завдано шкоди одночасно (Slovic, 2000, 2010).

Психологи вивчають сприйняття ризику, намагаючись з'ясувати, коли ми перебільшуємо ризики, а коли – применшуємо. Оцінювання

ризикі та реагування на нього – одна з найважливіших речей у житті. Оцінювання ризику тісно пов'язане з безпекою. Перша і найпоширеніша сфера, яка може зумовити незбіг відчуття безпеки і реальності безпеки, походить від сприйняття ризику. Ставлення до безпеки – це конструкт індивідуального рівня, що відображає переконання і почуття, яких дотримується людина. щодо політики, процедур і практики безпеки.

Безпека – це компроміс, і якщо ми помилимося в серйозності ризику, ми помилимося в компромісі. Цей компроміс буде залежати від того, наскільки ми адекватно оцінили: імовірність ризику, його серйозність, затрати на контрзаходи з усунення або зменшення наслідків. Сприйняття безпеки не відповідає реальній безпеці тоді, коли сприйняття ризиків не відповідає реальним ризикам. Багато психологічних теорій більшою чи меншою мірою звертаються до проблеми безпеки, намагаючись відповісти на такі запитання: яка природа безпеки? Що визначає небезпеку для людини? Які особливості поведінки людини в ситуаціях ризику? Незважаючи на розмаїття відповідей на ці запитання, можна виокремити деяку близькість поглядів. По-перше, багато авторів згодні з тим, що безпека – це динамічний процес. У кожен момент часу ми маємо справу з новим типом небезпеки, і в результаті психологічна безпека має постійно створюватися заново. По-друге, ми прагнемо безпеки тоді, коли виникає загроза нашому життю, здоров'ю чи добробуту. Отже, безпека має латентний характер. По-третє, відчуття захищеності є базовим відчуттям людини. Незважаючи на численні описи та визначення суттєвих характеристик і проявів різних аспектів безпеки, немає єдиного розуміння цього поняття, яке пов'язують з різними детермінантами і чинниками. Безпеку найчастіше розглядають як стан, коли немає небезпеки, як властивість системи щодо зниження ризику, яке може бути досягнуто за рахунок усунення небезпеки.

До найбільш ранніх досліджень безпеки можна віднести дослідження безпеки організацій. Огляд досліджень, пов'язаних з безпекою, показує, що найбільш вивченим аспектом дослідження безпеки в організаціях є, мабуть, безпека управління. У цих дослідженнях безпеку розглядають на трьох рівнях: індивідуальному, командному, організаційному (табл.).

Наразі можна констатувати, що проблемам сприйняття ризику і ставлення до безпеки приділяється більше уваги у сферах, пов'язаних з маркетингом та економічними рішеннями (Finucane et al., 2000; Slovic, 1987), громадською охороною здоров'я (Blais, & Weber, 2006), фінансовими рішеннями (Weber et al., 2002), туризмом (Wolff et al., 2019) і, зовсім недавно, з пандемією COVID-19 (Jaspal et al., 2020).

Таблиця

Визначення та характеристики психологічної безпеки		
Рівні	Автори	Визначення та характеристики
Індивідуальний	James, & James (1989)	Своєрідне сприйняття, коли працівники відчують, що робоче середовище допомагає їм.
	Kahn (1990)	Працівники не турбуються про самооцінку, можуть по-справжньому виразити себе
Командний	Klimoski et al. (1994)	Безпека заснована на довірі та схожості переконань.
	Edmonson (1999)	Члени команди беруть участь у ризикованих діях у команді та впевнені в безпеці.
	Yang Minxi (2002)	Члени команди: можуть вільно висловлювати свою думку; організація заохочує і дозволяє йти на ризик; довіряють і поважають одне одного; мають однакові переконання та погляди.
	Tynan (2005)	Психологічна безпека поділяється на самопсихологічну безпеку (самосприйняття інших безпечне) і психологічну безпеку інших (спілкування з іншими є безпечним)
Організаційний	Brown, & Leigh (1996)	Організаційна психологічна безпека - це вид уявлень працівників про характеристики організаційного середовища, включно з трьома аспектами сприйняття: підтримкою керівництва, чіткими робочими ролями та можливістю
	May et al. (2004)	

Рівні	Автори	Визначення
	Baer, & Frese (2003)	та характеристики самовираження. У робочому середовищі взаємодія супроводжується довірою і відкритістю. Формальні і неформальні практики та процедури, управління організацією спрямовуються на підтримання атмосфери відкритості і довіри

Як ми вже зазначали вище, поняття «ризик» і «безпека» набувають різного значення в різних дисциплінах, галузях досліджень і контекстах. У наукових джерелах з економіки та управління ризиками поняття «ризик» розглядають з виключно негативною конотацією, як можливість збитків. Натомість у психологічних джерелах поняття ризик набуває і позитивного значення.

Позитивне ставлення до ризику особливо помітне в дослідженнях, пов'язаних з військовими, поліцейськими, пожежниками, рятувальниками, спортсменами тощо. З огляду на мету цього дослідження ми зосередили увагу на пошуку наукових досліджень саме в цих професійних сферах. Проведений нами пошук досліджень, пов'язаних з безпекою в командах пожежників і рятувальників, не дав позитивних результатів. Оскільки війна і військові конфлікти пов'язані з ризиками та небезпеками, можна було очікувати, що є велика кількість теоретичних та емпіричних досліджень щодо ризику і безпеки саме у військовій сфері. Але, як зазначають G. Breivik з колегами, це не так. Автори статті «Ризик і пошук сенсацій у військовому контексті: огляд літератури» проаналізували дослідження сприйняття ризику з 1983 по 2015 роки. Було зроблено невтішний висновок, що таких праць, по-перше, замало, а по-друге, ці дослідження дуже розрізнені і не великі за обсягом, коли йдеться про теорії, методи і вибірки (Breivik et al., 2019). Ми також проаналізували доступні наукові праці в цій царині. Найбільш ресурсними для нас виявилися два дослідження. Перше – це дослідження Moen, & Rundmo (2005), які вивчали предиктори нереалістичного оптимізму в трьох підгрупах: парашутистів, солдат і пожежників. У цьому дослідженні вони розглядали три предиктори нереалістичного оптимізму: ставлення до безпеки, контроль і тривогу. Було виявлено, що найбільш важливим предиктором є ставлення до безпеки. Друге дослідження – це дослідження Börjesson et al. (2011). Емпірично було

встановлено, що необґрунтований ризик негативно корелює з лідерством, орієнтованим на безпеку, та груповою згуртованістю, і позитивно – з фаталізмом щодо безпеки і з лідерством, що заохочує ризик. Ми скористалися результатами цих досліджень, щоб виокремити індивідуальні та групові чинники, які можуть вплинути на сприйняття ризиків та безпеки фахівцями пожежно-рятувальних служб. Принагідно зазначимо, що у своєму дослідженні ми виходили з того, що безпека завжди інтерсуб'єктивна, або безпека – це те, що з неї роблять суб'єкти. Безпека досягається тоді, коли небезпек, пов'язаних із численними загрозами, викликами, вразливостями та ризиками, уникають (якщо це можливо), запобігають їм, управляють ними, долають, пом'якшують та адаптують їх.

Професійна діяльність фахівців пожежно-рятувальних служб неминуче містить елемент прорахованого ризику, водночас необґрунтований ризик має бути зведений до мінімуму. У контексті конкретної місії та ситуації особистісні риси та особистісні якості є чинником сприйняття ризику і безпеки. До особистісних рис зазвичай відносять: мотивацію, готовність (схильність) до ризику, надійність, стійкість, самоконтроль поведінки, реакції на стрес, орієнтацію на команду. Ми хотіли б привернути увагу до того, що схильним до ризику суб'єктам притаманна особистісна риса, пов'язана з емоціями, – імпульсивність (нездатність продумувати наперед і передбачати наслідки). Імпульсивність є відносно стабільною рисою. Люди з високим рівнем імпульсивності схильні діяти швидко, приділяючи меншу увагу майбутнім наслідкам. Можна передбачити, що вони будуть більш успішними в ризикованих ситуаціях. Але насправді ризик і безпека в екстремальній ситуації залежать від необхідності компромісу між забезпеченням безпеки і прийняттям впливу певних ризиків. Таким чином, на індивідуальному рівні видається доцільним вивчити не тільки ставлення до безпеки, а й ставлення до ризику та прийняття ризику. Люди, не схильні до ризику, умотивовані прагненням до безпеки, тоді як схильні до ризику умотивовані прагненням до потенціалу. Перші цінують безпеку, другі – можливість. Фактор безпеки проти потенціалу відображає те, як людина зазвичай сприймає ризику.

Адаптивне сприйняття ризику потребує осмислення і знання про безпеку (Börjesson et al., 2011). Momen et al. (2010) описують людей, які приймають свідомо суттєві ризики (адаптивний ризик), і тих, хто ризикує, не плануючи заздалегідь, діє не замислюючись. Дослідники наголошують на важливості обох типів, коли йдеться про підтримку високого рівня безпеки в екстремальній ситуації. Можливість ідентифікувати відмінності в реакціях на ризики та безпеку вони

розглядають як особливо важливі для професій з високим ступенем ризику. Професійні ризики – це ризики, яких не можна уникнути. Здатність уникати ризиків зумовлюється формуванням певних особистісних якостей. За результатами емпіричного дослідження предикторів успішної професійної діяльності фахівців ДСНС ми виокремили дві компетентності: ризикологічну компетентність і компетентність до невизначеності, які можна розглядати як особистісні якості. Ризикологічну компетентність ми розглядаємо як поняття, що об'єднує комплекс професійних компетентностей, які дають змогу: ідентифікувати та оцінювати, управляти ризиками та запобігати їм. Її можна визначити як сукупність знань про організаційний ризик, навички та вміння взаємодії з ризиками, поведінку в ситуації ризику. Підрозділи пожежно-рятувальної служби здійснюють свою діяльність не тільки в складних умовах з високим ризиком, а й в умовах з високим рівнем невизначеності. «Ядром» компетентності до невизначеності є стиль саморегуляції. Люди, орієнтовані на невизначеність, шукають нову інформацію та взаємодіють з нею, тоді як не орієнтовані її уникають (Сіверс, 2021).

Основними інструментами та фільтрами, які ми використовуємо для осмислення інформації, є сигнали та індикатори. Те, що ми бачимо, чуємо і відчуваємо, не обов'язково несе в собі інформацію. Ми розпізнаємо індикатори і сигнали, які дають нам інформацію, схожу на ту, що ми отримували раніше. Отже, ще одним індивідуальним чинником, який впливає на сприйняття ризиків і безпеки, є досвід.

Робота пожежно-рятувальних служб – це команда робота. А це означає, що групові процеси є чинниками, що істотно впливають на сприйняття ризику і безпеки та поведінку членів групи. Насамперед ідеться про групову згуртованість. Ми розглядаємо згуртованість як динамічний процес, який відображає схильність групи триматися разом і залишатися єдиними в прагненні досягнути своїх інструментальних цілей та/бо у задоволенні своїх афективних потреб. Ми не знайшли емпіричного підтвердження того, що згуртованість впливає на безпеку в групах фахівців екстремального профілю, однак відомо, що більша згуртованість позитивно впливає на безпековий клімат у групі.

І, насамкінець, ще один чинник, який також пов'язаний з командною роботою, – це лідерство. На лідера покладається основний обов'язок – забезпечити задовільний баланс між ризиком і безпекою та оцінювання того, який рівень ризику є прийнятним у конкретній ситуації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Попри те, що психологічна наука досягла значних успіхів у дослідженні психології ризику та безпеки, усе ще не сформовано чітких парадигм їх дослідження

в професійній діяльності фахівців екстремального профілю, хоч у психології з огляду на різні дослідницькі традиції і намагалися пояснити індивідуальні відмінності в ризикованій поведінці. У нашому аналізі ми спробували об'єднати дві дослідницькі традиції: підхід, що ґрунтується на особистісних рисах, і підхід, що спирається на соціальне пізнання. Таке об'єднання дало змогу ідентифікувати індивідуальні і групові чинники, які можуть впливати на сприйняття ризиків і безпеки фахівцями пожежно-рятувальних служб. Це, зокрема, такі чинники: особистісні риси, особистісні якості, ризикологічна компетентність, компетентність до невизначеності, досвід, групова згуртованість, лідерство. На нашу думку, отримані результати варто було б брати до уваги, коли йдеться про психологічний відбір, прогнозування поведінки в умовах ризику та психологічну підготовку під час навчання.

Перспективи подальших досліджень, які можна означити як нагальні, ми вбачаємо в напрацюванні діагностичного інструментарію, зокрема розробленні відповідних шкал з прийнятною надійністю і достовірністю.

Список використаних джерел

Сіверс, З. (2021). Предиктори успішної професійної діяльності фахівців державної служби України з надзвичайних ситуацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 44–54. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48\(51\).237](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48(51).237)

Blais, A.-R., & Weber, E. U. (2006). A Domain-Specific Risk-Taking (DOSPERT) scale for adult populations. *Judgment and Decision Making*, 1 (1), 33–47.

Börjesson, M., Österberg, J., & Enander, A. (2011). Risk and safety attitudes among conscripts during compulsory military training. *Military Psychology*, 23, 659–684. DOI: <https://doi:10.1080/0899560.5.2011.616815>

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. DOI: <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Breivik, G., Sand, T. S., & Sookermany, A. M. (2019). Risk-Taking and Sensation Seeking in Military Contexts: A Literature Review. *SAGE Open*, 9(1). DOI: <https://doi.org/10.1177/2158244018824498>

Brug J., Aro, A. R., Oenema, A., de Zwart O., Richardus, J. H., & Bishop, G. D. (2004). SARS risk perception, knowledge, precautions, and information sources, the Netherlands. *Emerging Infectious Diseases*, Aug; 10 (8), 1486–1489. DOI: 10.3201/eid1008.040283. PMID: 15496256; PMCID: PMC3320399.

Clark, T. R. (2020). *The 4 Stages of Psychological Safety: Defining the Path to Inclusion and Innovation Paperback*. Illustrated, Berrett-Koehler Publishers.

Edmondson, A. C.(2002). The local and variegated nature of learning in organizations. *Organisation Science*, 13 (2), 128–146. DOI: <https://doi.org/10.1287/orsc.13.2.128.530>

Jaspal, R, Fino, E, Breakwell, G. M. (2020). The COVID-19 own risk appraisal scale (CORAS): development and validation in two samples from the United Kingdom. *Journal Health Psychology*, 1359105320967429. DOI: <https://doi.org/10.1177/1359105320967429>

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1914185>

Kahneman, D., Slovic, P., & Tversky, A. (Eds.). (1982). *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. New York: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.185.4157.1124>

Klinke, A., & Renn, O. (2006). Systemic Risks as Challenge for Policy Making in Risk Governance. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 7(1). DOI: <https://doi.org/10.17169/fqs-7.1.64>

Linden van der, S., Maibach, E., & Leiserowitz, A. (2015). Improving Public Engagement With Climate Change: Five «Best Practice» Insights From Psychological Science. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6), 758–763. DOI: <https://doi.org/10.1177/1745691615598516>

Maxwell, L., Sanders, A., Skues, J., & Wise, L.(2020). A Content Analysis of Personal Safety Apps: Are They Keeping Us Safe or Making Us More Vulnerable? *Violence Against Women*, 26(2), 233–248. DOI: <https://doi.org/10.1177/1077801219832124>

Moen, B. E., & Rundmo, T. (2005). Predictors of unrealistic optimism: A study of Norwegian risk takers. *Journal of Risk Research*, 8, 363–382. DOI: <https://doi.org/10.1080/1366987042000310668>

Momen, N., Taylor, M., Pietrobon, R., Gandhi, M., Markham, A., Padilla, G., Miller, P., Evans, K., & Sander, T. (2010). Initial validation of the Military Operational Risk-Taking Scale (MORTS). *Military Psychology*, 22(2), 128–142. DOI: <https://doi.org/10.1080/08995601003638942>

Lerner, J. S., Ye, Li, Valdesolo, P., & Kassam, K. S. (2015). *Emotion Decision Making*. DOI: [tps://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115043](https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115043)

North, C. S., Pedrazine, A., Pollio, D. E. (2020). Workplace and safety perceptions among New York City employees after the 9/11 attacks. *Archives of Environmental, & Occupational Health*, 1-9. DOI: <https://doi.org/10.1080/19338244.2020.1835797>

Schwarz, N., & Clore, G. L. (1983). Mood, misattribution, and judgments of well-being: Informative and directive functions of affective states. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(3), 513–523. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.3.513>

Slovic, P. (1987). Perception of Risk. *Science*, 236 (4799), 280–285. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.3563507>

Slovic, P. (1992) Perceptions of Risk: Reflections on the Psychometric Paradigm. In S. Krimsky, & D. Golding (Eds.), *Social Theories of Risk*. Westport, CT: Praeger.

Slovic, P. (2000). Perception of risk. In P. Slovic (Ed.), *The perception of risk* (pp. 220–231). London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315661773>

Slovic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstein, S. (2000). Facts and fears: Understanding perceived risk. *Policy and Practice in Health and Safety*, 3 (sup. 1), pp. 65–102.

Weber, E. U., Blais, A. R., & Betz N., (2002). *A domain-specific risk-attitude scale: measuring risk perceptions and risk behaviors*. DOI: <https://doi.org/10.1002/bdm.414>

Weinstein, N. D. (1980). Unrealistic Optimism about Future Life Events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 806. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.39.5.806>

Wolff, J. C., Thompson, E., Thomas, S. A., Nesi, J., Bettis, A. H., Ransford, B. ... Liu, R. T. (2019). Emotion dysregulation and non-suicidal self-injury: A systematic review and meta-analysis. *Eur Psychiatry*, Jun; 59, 25–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2019.03.004>. Epub 2019 Apr 12. PMID: 30986729; PMCID: PMC6538442

References

Blais, A.-R., & Weber, E. U. (2006). A Domain-Specific Risk-Taking (DOSPERT) scale for adult populations. *Judgment and Decision Making*, 1 (1), 33–47. (in English)

Börjesson, M., Österberg, J., & Enander, A. (2011). Risk and safety attitudes among conscripts during compulsory military training. *Military Psychology*, 23, 659–684. DOI: <https://doi.org/10.1080/08995605.2011.616815> (in English)

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. DOI: <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a> (in English)

Breivik, G., Sand, T. S., & Sookermany, A. M. (2019). Risk-Taking and Sensation Seeking in Military Contexts: A Literature Review. *SAGE Open*, 9(1). DOI: <https://doi.org/10.1177/2158244018824498> (in English)

Brug J., Aro, A. R., Oenema, A., de Zwart O., Richardus, J. H., & Bishop, G. D. (2004). SARS risk perception, knowledge, precautions, and information sources, the Netherlands. *Emerging Infectious Diseases*, Aug; 10 (8), 1486–1489. DOI: [10.3201/eid1008.040283](https://doi.org/10.3201/eid1008.040283). PMID: 15496256; PMCID: PMC3320399. (in English)

Clark, T. R. (2020). *The 4 Stages of Psychological Safety: Defining the Path to Inclusion and Innovation Paperback*. Illustrated, Berrett-Koehler Publishers. (in English)

Edmondson, A. C.(2002). The local and variegated nature of learning in organizations. *Organisation Science*, 13 (2), 128–146. DOI: <https://doi.org/10.1287/orsc.13.2.128.530> (in English)

Jaspal, R, Fino, E, Breakwell, G. M. (2020). The COVID-19 own risk appraisal scale (CORAS): development and validation in two samples from the United Kingdom. *Journal Health Psychology*, 1359105320967429. DOI: <https://doi.org/10.1177/1359105320967429> (in English)

Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1914185> (in English)

Kahneman, D., Slovic, P., & Tversky, A. (Eds.). (1982). *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. New York: Cambridge University Press. DOI: <https://DOI: 10.1126/ science. 185.4157.1124> (in English)

Klinke, A., & Renn, O. (2006). Systemic Risks as Challenge for Policy Making in Risk Governance. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 7(1). DOI: <https://doi.org/10.17169/fqs-7.1.64> (in English)

Linden van der, S., Maibach, E., & Leiserowitz, A. (2015). Improving Public Engagement With Climate Change: Five «Best Practice» Insights From Psychological Science. *Perspectives on Psychological Science*, 10(6), 758–763. DOI: <https://doi.org/10.1177/1745691615598516> (in English)

Maxwell, L., Sanders, A., Skues, J., & Wise, L.(2020). A Content Analysis of Personal Safety Apps: Are They Keeping Us Safe or Making Us More Vulnerable? *Violence Against Women*, 26(2), 233–248. DOI: <https://doi.org/10.1177/1077801219832124> (in English)

Moen, B. E., & Rundmo, T. (2005). Predictors of unrealistic optimism: A study of Norwegian risk takers. *Journal of Risk Research*, 8, 363–382. DOI: <https://doi:10.1080/1366987042000310668> (in English)

Momen, N., Taylor, M., Pietrobon, R., Gandhi, M., Markham, A., Padilla, G., Miller, P., Evans, K., & Sander, T. (2010). Initial validation of the Military Operational Risk-Taking Scale (MORTS). *Military Psychology*, 22(2), 128–142. DOI: <https://doi.org/10.1080/08995601003638942> (in English)

Lerner, J. S., Ye, Li, Valdesolo, P., & Kassam, K. S. (2015). *Emotion Decision Makig*. DOI: <tps://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115043> (in English)

North, C. S., Pedrazine, A., Pollio, D. E. (2020). Workplace and safety perceptions among New York City employees after the 9/11 attacks. *Archives of Environmental, & Occupational Health*, 1-9. DOI: <https://doi.org/10.1080/19338244.2020.1835797> (in English)

Schwarz, N., & Clore, G. L. (1983). Mood, misattribution, and judgments of well-being: Informative and directive functions of affective states. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(3), 513–523. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.3.513> (in English)

Sivers, Z. (2021). Predyktory uspishnoi profesiynoi diialnosti fakhivtsiv derzhavnoi sluzhby Ukrainy z nadzvychainykh situatsii. *Scientific studios on social and political psychology*, 48(51), 44-54. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48\(51\).237](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi48(51).237) (in Ukrainian)

Slovic, P. (1987). Perception of Risk. *Science*, 236 (4799), 280–285. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.3563507> (in English)

Slovic, P. (1992). Perceptions of Risk: Reflections on the Psychometric Paradigm. In S. Krimsky, & D. Golding (Eds.), *Social Theories of Risk*. Westport, CT: Praeger. (in English)

Slovic, P. (2000). Perception of risk. In P. Slovic (Ed.), *The perception of risk* (pp. 220–231). London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315661773> (in English)

Slovic, P., Fischhoff, B., & Lichtenstein, S. (2000). Facts and fears: Understanding perceived risk. *Policy and Practice in Health and Safety*, 3 (sup. 1), pp. 65–102. (in English)

Weber, E. U., Blais, A. R., & Betz N., (2002). *A domain-specific risk-attitude scale: measuring risk perceptions and risk behaviors*. DOI: <https://doi.org/10.1002/bdm.414> (in English)

Weinstein, N. D. (1980). Unrealistic Optimism about Future Life Events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 806. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.39.5.806> (in English)

Wolff, J. C., Thompson, E., Thomas, S. A., Nesi, J., Bettis, A..H., Ransford, B. ... Liu, R. T. (2019). Emotion dysregulation and non-suicidal self-injury: A systematic review and meta-analysis. *Eur Psychiatry*, Jun; 59, 25–36. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.eurpsy.2019.03.004>. Epub 2019 Apr 12. PMID: 30986729; PMCID: PMC6538442 (in English)

УДК 316.28:316.77.001

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-113>

Суська Ольга Олександрівна,

доктор соціологічних наук, професор кафедри зв'язків з громадськістю,
Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
м. Київ, Україна.

ORCID ID 0000-0001-9620-1859.

E-mail: suskaya.olga@gmail.com

«ІНТЕРПРЕТАТИВНІ СПІЛЬНОТИ» ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЇ МЕДІАПРОСТОРУ

Актуальність. З розгортанням медіакомунікаційних процесів в епоху цифрових технологій постає нагальне питання про деміфологізацію медіапростору.

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування та осмислення трансформацій, що відбуваються в сучасних медіакомунікаціях; демонстрація ролі «інтерпретативних спільнот» у деміфологізації медіапростору.

Методологія. У межах соціопсихологічного підходу і на основі використання теоретичних понять системного аналізу стає можливим з найбільшою послідовністю і повнотою реалізувати одну з головних функцій дослідження – інтегративну, що дає змогу об'єднувати в єдину наукову систему численні емпіричні дані, теоретично осмислюючи їх та надаючи їм систематизованого, глибинного тлумачення. Не втрачає своєї актуальності також поширений у медіапсихології генеративний підхід, який поряд з мультидисциплінарним акумулює вивчення функціональності і ситуативності задоволення інформаційних потреб сучасних аудиторій, котрі поступово перетворюються на «інтерпретативні спільноти».

Результати. У загальному контексті антропологічних і соціокультурних візій, що були традиційними для вивчення медіаспільнот саме у фокусі дослідження міфологізації простору масмедій, розглянуто актуальні можливості поглиблення суб'єктності акторів медіапростору. Відповідно до завдань дослідження здійснено як осмислення трансформацій, що відбуваються в сучасних медіакомунікаціях, так і аналіз ролі сучасних «інтерпретативних спільнот» у деміфологізації медіапростору.

У **висновках** дослідження підтверджено, що відбувається переакцентуація уваги аудиторій із традиційних медіа на інтернет-середовища, що має під собою, безперечно, соціальне підґрунтя; проте з погляду психологічної науки це віддзеркалює зміни відчуття соціальної реальності, оцінок і соціальних запитів особистості, що є відповіддю на виклики сучасних процесів інформатизації і трансформаційних змін у суспільстві. Зауважено формування перспективи деміфологізації сприймання змісту медіапростору, адже виклики сучасного

інформатизованого і трансформованого суспільства стають поштовхом для суб'єктивного оцінювання інформації.

Ключові слова: медіапростір; деміфологізація; інформаційні потреби; «інтерпретативні спільноти»; суб'єктивність; медіапсихологія.

Olha O. Susska,

Dr. of Sociol. science, Professor, Department of Public Relations,
Kyiv-Mohyla Academy National University,
Kyiv, Ukraine.

ORCID ID 0000-0001-9620-1859.

susskaya.olga@gmail.com

«INTERPRETATIVE COMMUNITIES» AND THEIR ROLE IN THE DEMIFOLOGIZATION OF MEDIA SPACE

Relevance. With the deployment of media communication processes in the age of digital technologies, an urgent question arises the demythologization of the media space.

The **aim** of the study is to determine transformations which now take place at media communications and to show the role of the «interpretative communities» in the demifologization of media space.

Methodology. Within the sociopsychological approach and the use of theoretical concepts of systems analysis it is possible with the greatest consistency and completeness to implement one of the main functions of research - integrating, which combines numerous empirical data, theoretically comprehending them and giving them a systematic in-depth interpretation. Also relevant is the generative approach common in media psychology, which, along with multidisciplinary, accumulates the study of the functionality and situationality of meeting the information needs of modern audiences, which are gradually becoming «interpretive communities».

Results. Based on the general context of anthropological and sociocultural visions, which were traditional for the study of media communities in the focus of research on the mythologizing of the media space, it is proposed to consider current opportunities to deepen the subjectivity of media actors. This forms the tasks of the research, which consist both in understanding the transformations taking place in modern media communications and in analyzing the role of modern «interpretive communities» in the demythologization of the media space.

The **conclusions** of the study indicate that there is a re-emphasis on the attention of audiences from traditional media to the Internet environment, which has, of course, a social basis; however, from a psychological point of view, it reflects changes in the sense of social reality, assessments and social demands of the individual, which is a response to the challenges of modern processes of informatization and transformational changes in society. The prospect of demythologizing the perception of the content of the media space is formed, because the challenges of modern informatized and transformed society become the impetus for the subjective evaluation of information.

Keywords: media space; demythologization; information needs; interpretive communities; subjectivity; media psychology.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Характер відносин та суперечностей між виробниками і споживачами продукції засобів масової комунікації є актуальною і водночас невичерпною темою, предметом наукового осмислення, постійної уваги дослідників. Перехід від «книжкової ери» до цифрової позначився на переформатуванні медіаспільнот, члени яких поступово набувають суб'єктності. Це відкриває перед ними перспективи розширення можливостей набуття «інформаційного імунітету» і протидії міфологізації змісту та маніпуляціям, що поширюються в медіапросторі. Величезний вплив на трансформацію соціокомунікативних відносин у медіапросторі та появу «інтерпретативних спільнот», на які поступово перетворюються масові аудиторії, мали цивілізаційні зміни, можливості посилення інтерактивності (завдяки поширенню інтернет-технологій) та актуалізації суб'єктності в просторі медіакомунікацій. Значну увагу дослідженню цих процесів приділяють не тільки в медіакомунікативістиці, а й у найближчих галузях: соціопсихолінгвістиці, медіапсихології, соціології масових комунікацій тощо.

Мета дослідження: здійснити науково-теоретичне обґрунтування та осмислення трансформацій, що відбуваються в сучасних медіакомунікаціях; показати роль «інтерпретативних спільнот» у деміфологізації медіапростору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Протягом другої половини ХХ століття в соціопсихологічному та соціологічному теоретизуванні неодноразово робилися спроби поєднати макро- і мікропідходи, об'єктивістський і суб'єктивістський погляди (М. Арчер, П. Бурдье; Е. Гідденс, Н. Луман, К. Левін, А. Матляр та ін.). Так, А. Матляр, дотримуючись соціопсихологічного та онтологічного підходів, наголошує на некритичному використанні термінів суміжними (зокрема соціальними) науками, де можна спостерігати «справжню дерегламентацію концептуальних універсумів, які слугують нам для позначення світу» (Mattelart, ¹⁹⁹⁹, p. 351).

Саме «позначення світу» відбилосся в соціогуманітарному знанні, де кристалізується наукове поняття «поля», яке невдовзі стало одним із смислотвірних у цілій низці суміжних дисциплін. За висловом П. Бурдье, визначення поля «просто і зручне», але, як усі визначення, воно видається

недосконалим: «поле є місцем сил, усередині якого агенти займають позиції, що статистично визначають їхні погляди на це поле та їхні практики, спрямовані або на збереження, або на зміщення структури силових відношень, що виробляє це поле»(Бурдьє, 2000, с. 108-109). Саме завдяки введенню поняття «поле» вдається збалансувати асиметричність взаємодії, що виникає в масмедійному просторі. К. Левін одним із перших артикулював розуміння поля в соціальних науках, виходячи з того, що справжнє поле має певну часову глибину, «воно охоплює «психологічне минуле», «психологічне теперішнє» і «психологічне майбутнє», які становлять один із вимірів життєвого простору, що існує в цей момент часу» (Левин, 2000, с. 48). Для сучасних наукових розвідок у галузі медіапсихології та соціології масмедійних комунікацій поняття поля має значний евристичний ресурс. На відміну від К. Левіна, у фокусі системного аналізу культурних продуктів П. Бурдьє гіпотетично передбачає: якщо ми хочемо пояснити характеристики культурних продуктів, треба враховувати те, що саме їх пов'язує із структурою та функціонуванням того поля, у якому вони виробляються (Бурдьє, 2000, с. 112).

В авторській концепції інформаційного поля суб'єкта медіакомунікацій (Суська, 2020) та кристалізації центральних ідей цієї концепції представлено переосмислення обох позицій – суб'єкта та умов існування самого поля, що здійснюється на основі паралельного використання системного, соціопсихологічного і соціокультурного аналізу. Останнє дає змогу теоретично осмислити *інформаційне поле суб'єкта* як частину його життєвого простору, що: а) має відповідну структуру та особливості формування; б) наслідком його створення стають певні зміни стану і змісту свідомості суб'єкта, які є результатом системно-сміслових впливів компонентів поля; в) усі компоненти поля зберігають характеристики культурних проєкцій «семіосфери» або медіасередовища, у якому вони виробляються (з якого вони походять).

Вибір позиції суб'єктивного бачення та особистісне добирання й пошук інформації в медіапросторі ще 20 років тому були просто нездійсненними. Саме з розвитком Інтернету стає більш зрозумілою думка З. Баумана про те, «якою є панівна культура модерного суспільства – культурою вибору й самоформування», хоч це великою мірою «підважує» суспільне значення та «компенсаційність» колективістичних ідеологій та колективних ідентичностей, адже «підточує авторитет усього, чому бракує «загальнолюдської універсальності», тобто всього, що накладає обмеження на індивідуальне самотворення»(Бауман, 2004, с. 212).

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціопсихологічне значення «цивілізаційного переходу» від книжкової ери («цивілізації

Гутенберга») до ери «екранних технологій» важко переоцінити. Воно зумовлює й увагу науковців до набуття «інтерпретативними спільнотами» (які поступово кристалізуються в царині колишніх «масових аудиторій») та інтерферують з ними) значущих суб'єктних квот у стандартних кластерах сучасних масмедійних аудиторій (Сусська, 2019). Через утвердження засад персоніфікації (спочатку в мережах, а потім поступово – серед кластерів масових аудиторій традиційних медіа) відбувається просування і вкорінення «інтеркомунікативних позицій» суб'єкта медіакомунікацій, що припадає на перші десятиліття ХХІ століття.

Онтологічний характер вищезазначених цивілізаційних змін «на зламі» епох (З. Бауман, Г. Бехманн, Р. Дарендорф та ін.) акцентує наукову цінність теоретизування та підносить теоретико-методологічне значення горизонтальних і вертикальних процесів, що втілюються в персонально-суб'єктних та орієнтованих на маси моделях сучасної медіакомунікації. Усе це дає підстави стверджувати, що сучасні медіакомунікативні практики відбуваються на рівні соціальних і соціокомунікативних відносин. З гносеологічного погляду це дає змогу зазирнути в більш глибокі пласти реальності, ніж це було б можливо за допомогою лише емпіричних даних і понять, які фіксують переважно зовнішні ознаки явищ, що впливають із кількісного, статистичного аналізу.

У змісті соціопсихологічного підходу та використанні теоретичних понять системного аналізу закладено можливість з найбільшою послідовністю і повнотою реалізувати одну з головних функцій дослідження – інтегративну, що дає змогу об'єднувати в єдину наукову систему численні емпіричні дані, теоретично осмислюючи їх та надаючи їм систематизованого, глибинного тлумачення.

У царині медіапсихології стає все більш актуальним (поряд з мультидисциплінарним) генеративний підхід (Ж. Бодріяр, Н. Больц, П. Вінтерхофф-Шпурк, Н. Костенко та ін.), який акумулює функціональність та ситуативність задоволення інформаційних потреб (що науковці традиційно включали в загальний контекст антропоцентричних і соціокультурних візій). Між антропоцентризмом та інструменталізмом пролягає певна межа, де в науковому теоретизуванні мало б бути зафіксоване твердження, що функціональність стає причиною багатьох «квазімотивувальних» факторів вибору тих або інших засобів задоволення інформаційних чи рекреативних потреб, що, на думку автора, збагачується сьогодні завдяки автентичності представлення себе в мережах і мережевих спільнотах. Соціопсихологічний підхід розширює наявні можливості і дає змогу осягнути максимальним чином усі сторони медіакомунікативності та інтерпретативної спроможності суб'єктів, з яких складаються «інтерпретативні спільноти», проте не всі з них готові

до діяльності, спрямованої на формування власного інформаційного поля. Згідно із Ж. Бодріаром (2004), на тлі перетину раціональних і постмодерністських тлумачень симулятивної природи масмедійної комунікації вибудовується так звана «масова культурна містифікація», де, власне, сама маса кладе край масовій культурі (с. 98–101). Контрольована соціалізація породжує інтеграцію всіх суперечливих потоків індивідуального життя в часопросторі операційної симуляції соціального життя. За цих обставин індивідуальність прагне бути і покупцем, і водночас продавцем у цьому «гіпермаркеті культури».

Для повноти картини перетворення масової аудиторії на «інтерпретативні спільноти», а пересічного реципієнта масмедій – на персоніфікованого суб'єкта медіакомунікативного простору необхідним є залучення соціопсихологічних засад персуазивної комунікативної теорії (А. Бандура, Ф. Зимбардо, М. Ляйппе). У такому поєднанні можна констатувати актуальний науковий фундамент аналізу соціокультурних об'єктів, якими фактично є метадискурс масмедій (попри всі спроби конче його політизувати) та інші продукти (зокрема мистецькі) самих масмедій. Цивілізаційні зміни і трансформування медіакомунікацій не тільки перенаголошують або перезавантажують розуміння важливості передавання смислів у сучасному медіапросторі, а й, найголовніше, визначають інструменти і засоби, які є в руках користувачів (суб'єктів «інтерпретативних спільнот»). Сьогодні усе частіше порушують питання суб'єктивної ваги «перебування в мережі»; взаємодія в мережах знімає просторові і часові бар'єри спілкування, стає вищим сенсом життя, вищим за усвідомлення того, навіщо користувачеві там бути, тобто вищим за смисл отримання чи передавання самої інформації. Отже, спостерігаємо наразі відносно нову тенденцію, коли процес користування може «тиснути» на процес комунікації. У цьому сенсі важливими видаються результати щорічного моніторингу (табл. 1, 2), який проводить Інститут соціології НАН України (Українське суспільство..., 2020).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на питання «Який рівень Вашої довіри до Інтернету?»

Варіанти відповіді	2019 рік	2020 рік
зовсім не довіряю (у %)	9,8	11,6
переважно не довіряю (у %)	15,6	23,2
важко сказати, довіряю чи ні (у %)	44,2	43,7
переважно довіряю (у %)	27,4	19,4
цілком довіряю (у %)	3,0	2,0
середній бал	3,0	2,8

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів на питання «Як Ви вважаєте, якою мірою маніпулювання громадською думкою через Інтернет становить загрозу і потребує запобігання?», у %

Варіанти відповіді	2019 рік
потребують запобігання	50,1
скоріше потребують запобігання	20,6
скоріше не потребують запобігання	8,7
не потребують запобігання	4,8
важко відповісти	15,8
не відповіли	0,0

У контексті дослідження означених вище проблем однією з найважливіших видається перестановка системно-смыслових позицій «акторів комунікативної дії» (Ю. Габермас), що становить головну колізію методологічних «зсувів» і змін сучасних наукових підходів у вивченні медіапсихологією можливостей деміфологізації масмедійного простору. Якщо спробувати уявити проблему вивчення масмедійного простору в рамках певної теоретичної парадигми і простежити їхню спорідненість або підпорядкованість змінам на перетині технологічних епох, то перехід від «онтології комунікацій» до нової комунікативної онтології, від медіацентричного до суб'єктоцентричного, від макрокомунікативного до мікрокомунікативного рівня наукового мислення збігається із входженням людства в період розбудови інформаційного суспільства. Це потребує нових підходів у дослідженні комунікативних процесів, які відбуваються в медіапросторі. Згідно з Н. Луманом, медіапростір реалізує не тільки інформаційну функцію – тут усе важливішими стають і поведінкова, і реакційна функції, адже «масмедіа здійснюють лише постійне самодратування суспільства, відтворення моральної чуттєвості – як на індивідуальному, так і на комунікативному рівні» (Луман, 2005, с. 54).

Артикульовані авторами колективної монографії «Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації» (підготовленої відділом соціальної психології Інституту соціології НАНУ) (2011) закономірності щодо суб'єктності мікрорівня соціальної реальності, який репрезентує суб'єкт, де, за висловом О. Злобіної, «світ структурується в контексті засобів чи перешкод реалізації інтересів», де виникає «осад релевантностей» (за А. Шюцем), який поступово набуває форми «нейтрального, звичного інтерсуб'єктивного знання», і де, нарешті, викристалізується соціальний інтерес, «змістовною стороною якого є загальнолюдські цінності, права і свободи тощо, ... що мають специфічні

форми існування і представлені як на рівні мікро-, так і на рівні макросуб'єктів соціального простору» (с. 76-77). Також ми цілком погоджуємося з Л. Бевзенко, що проєкції первинних, найпростіших форм усної комунікації, що обслуговували потреби «первісних (переважно аграрних) форм людської цивілізації, на форми ігри та міфу» нині використовують у масмедійному дискурсі.

У цьому сенсі важливими видаються результати щорічного моніторингу (табл. 3), який проводить Інститут соціології НАН України (Українське суспільство..., 2019, с. 495).

Таблиця 3

Розподіл відповідей на питання «Як Ви вважаєте, якою мірою поширення в Інтернеті заздалегідь неправдивої інформації (фейків) становить загрозу та потребує запобігання?», у %

Варіанти відповіді	2019 рік
потребують запобігання	59,3
скоріше потребують запобігання	18,1
скоріш не потребують запобігання	5,4
не потребують запобігання	2,8
важко відповісти	14,4
не відповіли	0,0

Також дослідження соціологів показали, що українці доволі скептично ставляться до якості вітчизняних медіа за критерієм достовірності інформації. Але, визначаючи ситуацію, що склалася, загалом використовують досить м'які номінації – «маніпулятивні, напівправдиві медіа». Різкі визначення – «брехливі, нечесні, недостовірні» – лунали рідко. Очевидно, що аудиторія звикла до такої стилістики українських ЗМІ, сприймає її як «неминуче зло» і поступово набуває досвіду фільтрування спотвореного, маніпулятивного контенту (Наумова, 2020, с. 136). Що ж до довіри до традиційних медіа, то за сумою позицій «цілком довіряю» і переважно довіряю» таких респондентів у 2020 р. було 17,9%, проте ще 36,7% відповіли, що «важко сказати, довіряю чи ні» (Українське суспільство..., 2020, с. 469). Друкована інформація, яка орієнтувалася на потреби міста і була спрямована на збереження і транслявання знань для майбутніх поколінь, знайшла своє втілення у «книжковому типі» особистості, або суб'єкті «цивілізації Гутенберга». Культурні практики, орієнтовані на Інтернет, не виключають появу в інформаційному полі інтерпретативних спільнот та їхніх суб'єктів і друкованих засобів масової комунікації, що

підтверджують результати досліджень медіапростору (Susska, & Pashchenko, 2021).

Проте в середовищі традиційних медіа (особливо телебачення і радіо) все ще зберігаються стереотипні підходи:

1) псевдовідображення і псевдофіксація або моделювання дійсності (соціальних відносин, подій, фактів);

2) ненадання правдивих фактів, дифамація або ущемлення інформації, де кінцевим продуктом є маніпулятивна або викривлена реальність;

3) намагання змінити уявлення щодо соціальної реальності з метою управління нею; утвердження, підтримання і транслювання таких ціннісних нормативних орієнтирів, які вигідні окремим верствам і групам суспільства, для контролю за реалізацією управлінських рішень, регулювання соціальних відносин.

Усі ці три «стереотипні підходи» за своїм значенням є певними «фреймами» (Гофман, 2000), які використовують для «експансії» цінностей та потреб масових аудиторій і формування типу «медійної особистості». Це водночас підвищує ступінь вразливості цього типу медійних аудиторій щодо маніпулятивних втручань, адже «як індивідуальна, так і колективна психіка можуть працювати в якості як суб'єкта, так і об'єкта маніпуляцій, якщо розуміти під поняттям маніпуляції використання можливостей певного носія психічного з метою задоволення потреб того, хто маніпулює» (Доценко, 1997, с. 148). Останнє корелює з таким типом соціального устрою, що налаштований на певний тип маніпулювання свідомістю мас. Наслідком такого спрямування стереотипізації медіакомунікативної поведінки «медійної особистості», її функціональною характеристикою є удавана, або «символічна», публічність. Відчувати себе уявно доєднаним до певних політичних або інших суспільних подій або бути їх віртуальним учасником – така функціональна можливість приховується за різноманітними техніками «псевдоспівучасті», які сьогодні розробляють і впроваджують як медійні канали, так і комп'ютерні мережі. Як підкреслює Ю. Сорока (2010), самодостатній характер інформаційно-комп'ютерної технології, що на рівні конкретної особистості запрограмований на «недозованість» споживання, також приховує у собі щонайменше дві небезпеки: особистісну і «контрінтелектуальну» (с. 108).

Різкі соціально-економічні зміни є суттєвим викликом щодо перспектив прогресу і спричиняють означені дослідниками ризики в таких трьох площинах: формально-нормативній, психолого-когнітивній та соціокультурній. Відомо, що «думки і настановлення населення з питань ризиків відіграють суттєву роль у застосуванні підходу опису

конфліктів або конфліктного потенціалу» (Бехманн, 2012, с. 89). Проте ідеологічні (суспільно-політичні) зрушення, особливо ті, що є результатом авторитарно ухвалених рішень, лише посилюють тривожні настрої та напруженість у суспільстві. Суспільство, де більшість прав і свобод громадян не підкріплені економічно та організаційно (немає механізмів реалізації правових гарантій); так зване суспільство «декларативного права», де правові норми не втілюються, а виконують роль «заставки», цивілізаційного «кліше», яким прикривається влада, нібито демократично обрана і легітимна, – у такому суспільстві неодмінно важливу роль починає відігравати маніпулювання інформацією і водночас виникає спокуса у все ширшому застосуванні засобів віртуального втручання у «свідомість мас».

Н. Луман (2005) наголошував, що первинна реальність лежить не в «поза межньому світі», а складається із когнітивних операцій, передбачивши таким чином подальший розвиток теоретизування щодо понятійної взаємодії «реальності» і «смислу»: «реальність виробляється всередині системи через надання смислу (або краще англійською *sensmaking*)» (с. 15-16). Таке саме значення має і самореферентність у випадку протидії тиску «фреймів» на здійснення інформаційного вибору суб'єктом та форматів представлення інформації медіакомунікаторами: журналістами, ведучими, блогерами тощо.

Поступове перетворення медіакомунікативного простору на простір вільного інформаційного обміну і комунікативної взаємодії між персоніфікованими суб'єктами знижує фактор медіазалежності та звуженого світосприймання, на якому була побудована досі практично вся медіаіндустрія (а до неї – кіноіндустрія з її фаховим інститутом «селебрітіс» та вибудовування іміджів «зірок»). Економічно вигідна діяльність, спрямована на створення фіктивних іміджів та посилення атрибутивності ставлення до публічного «зіркового» життя як до «ідеальних зразків», де популярність і слава поступово перетворюються на гроші, стала фаховою галуззю медіаіндустрії, хоч для більшості пересічних громадян це існує лише в уяві й справді здається чимось бажаним і недоступним.

Медіазалежність як світосприйняття яскраво показав Славој Жижек (2002), змальовуючи суспільство, де присутність живої кінозірки не в змозі конкурувати з її образом на відеоплівці, де більшість населення працює для того, щоб купувати відеопродукцію, яка саме імітує життя. Імітаційні технології все ширше впроваджуються в проблематику вже не мистецтва, а політичного і соціального життя («образ суспільства»), взаємодії соціальних інститутів із спільнотами (імітуючи засади

демократії), підвищується симулятивна роль соціальних комунікацій загалом.

В «інтерпретативних спільнотах» справджуються передбачені в напрацюваннях постструктуралізму і соціального конструктивізму реципієнтоцентричність або «суб'єктоцентричність» комунікацій, що реалізують намагання актуалізувати визнання первинності «актора» та «інтенційності» (Habermas, 1981, р. 184) саме за суб'єктом комунікативних відносин – представником певної аудиторії або персоніфікованим суб'єктом та їх сукупністю – «інтерпретативною спільнотою», а не засобом (медіумом, сукупним комунікатором тощо). Таким чином персоніфікація суб'єкта комунікативних відносин у медіапросторі інспірує «підваження» таких непорушних протягом десятиліть традиціоналістських підходів до медіакомунікативних відносин, як:

- піднесення ролі сукупного комунікатора (який представляє інститут масмедіа або певний засіб масової комунікації);
- вибірковість і підпорядкованість інформаційних джерел;
- заданість як непорушних настанов, так і «об'єктивності» і над-авторитету сукупного комунікатора, джерела (каналу) інформації тощо;
- потенціал «патерналізму» всієї системи масмедійної комунікації щодо впливу на масову аудиторію та очікувані ефекти цього впливу.

Саме тут спрацьовує стратифікаційна модель Ентоні Гідденса (1990), що охоплює уявлення про *суб'єкт діяльності* й заснована на виділенні трьох «пластів» (рівнів) пізнання / мотивації і дискурсивної свідомості / практичної свідомості і підсвідомого. Можна, спираючись на взаємодію суб'єктів «інтерпретативних спільнот», засвідчити, що, на відміну від масових аудиторій медіа, в інтернет-середовищі є можливість миттєво враховувати як реакцію суб'єкта, так і його поведінку (наприклад, у соціальних мережах). Персоналізованого комунікатора (блогера, журналіста, ведучого) реципієнти сприймають як «частину їх самих», і вони очікують від нього відповідної їхнім настроям поведінки, а не «елітарної» відстороненості. Оскільки безкінечність медіапростору (підсилена Інтернетом) пронизує сьогодні життя кожної людини, то воно не обмежується тільки традиційними інформаційними запитами; такі запити все більше індивідуалізуються, а їхні носії стають суб'єктами медіапростору. У цьому полягає й перспектива можливостей деміфологізації, адже людина схильна вірити міфам лише до певної міри, відповідно до локальної культури референтної або первинної групи (на чому наголошував Дж. Гербнер у своїй «культиваційній теорії» медій). Отже, групи як замкнені системи (зокрема й «інтерпретативні спільноти») є носіями певних дискурсів (текстів) та їхніх смислів, що позбавлені

міфів, розглядаючи останні лише як комунікативний фактор. Результатом стає суб'єктна оцінка соціальної реальності, яка у свідомій манері кожного підлягає інтерпретації, а у випадку медіадискурсу (в широкому розумінні змісту медіапростору), навпаки, сприймається як певний смисловий матеріал, який інтерпретується: або сприяючи генерації нових ідей, або стаючи об'єктом критики, або формуючи певні думки та переконання, що можуть бути досить полярними.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У сучасному медіапросторі відбувається переакцентуація уваги аудиторій з традиційних медіа на інтернет-середовища, що має під собою, безперечно, соціальне підґрунтя; проте, з погляду психологічної науки, це віддзеркалює зміни відчуття соціальної реальності, оцінок і соціальних запитів особистості, що є відповіддю на виклики сучасних процесів інформатизації і трансформаційних змін у суспільстві. Заснована на «новому відчутті» соціальної реальності позиція персоніфікованого суб'єкта сучасної медіакомунікації продукує і нову парадигму пріоритетів:

- домінує першоджерельність смислу та збільшується питома вага змісту інформації, яку обирає суб'єкт;
- зростає спектр можливостей суб'єкта щодо створення свого власного інформаційного поля; для цього із загального медіаконтенту суб'єкт добирає лише ті матеріали, що насправді входять у сферу його інтересів та інформаційних потреб;
- відбувається переакцентуація інформаційного вибору з підпорядкованого «порядку денному» масмедіа («всьогоднього») – до суб'єктного (самореферентного та автентичного), який віддзеркалює соціальні та інформаційні запити особи, незважаючи на соціальне підґрунтя і проєкції соціального оточення.

Формується перспектива деміфологізації сприймання змісту медіапростору, адже виклики сучасного інформатизованого і трансформованого суспільства стають першоджерелом суб'єктного оцінювання інформації. У перспективі подальших досліджень передбачається дослідити цінності епохи друкованих медіа, або «книжкової цивілізації», які не відходять у минуле, адже це не є «перемиканням каналів» масової свідомості, а сутнісним смисловим переходом, головний смисл якого – зміна аксіологем ери друку на аксіологеми ери цифрових технологій.

Список використаних джерел

- Бауман, З. (2004). *Индивидуализированное общество*. Москва: Логос.
- Бевзенко, Л. Д. (2015). Поняття міфу та гри в кризовому дискурсі сучасних соціокультурних процесів – соціосамоорганізаційний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 112–130.
- Бехманн, Г. (2012). *Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний*. (2-е изд.). Москва: Логос.
- Бодриар, Ж. (2004). *Симулякри і симуляція*. Київ: Основи.
- Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.
- Винтерхофф-Шпурк, П. (2007). *Медиаспсихология. Основные принципы*. Харьков: Гуманитарный центр.
- Гофман, И. (2000). *Представление себя другим в повседневной жизни*. Москва: Канон-пресс-Ц, Кучково поле.
- Доценко, Е. Л. (1997). Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва: ЧеРо, Изд-во МГУ.
- Жижек, С. (2002). *Добро пожаловать в пустыню Реального*. Москва: Фонд «Прагматика культуры».
- Зимбардо, Ф., & Ляйппе, М. (2000). *Социальное влияние*. Санкт-Петербург: Питер.
- Злобіна, О. Г. (Ред.) (2011). *Соціальні інтереси в контексті соціокультурної модернізації*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Левин, К. (2000). *Теория поля в социальных науках*. Санкт-Петербург: Сенсор, Речь.
- Луман, Н. (2005). *Реальность массмедиа*. Москва: Практис.
- Мінливості культури: соціологічні проєкції* (2015).. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Наумова, М. Ю. (2020). Телебачення та інтернет-ресурси як джерела суспільно-політичної інформації: якість та достовірність контенту за оцінками аудиторії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, Вип. 7 (21). Київ: Інститут соціології НАНУ, с. 124–138.
- Сорока, Ю. (2010). *Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина.
- Суська, О. О. (2020). *Інформаційне поле персоніфікованого суб'єкта в медіапросторі сучасного суспільства*. (Дис. д-ра. соціол. наук), Київ.
- Суська, О. О. (2019). Можливості теоретико-методологічного осмислення трансформацій спільнот – суб'єктів медіакомунікативного простору. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали XVI Міжнар. наук.-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: Спільноти: суспільна уява і практики конструювання» (18-19 квітня 2019 р., м. Київ)*. Київ: Логос, с. 40–45.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2019). Київ: Інститут соціології НАН України. Вип. 6 (20), С. 495.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (2020). Київ: Інститут соціології НАН України. Вип. 7 (21).

Archer, M. S. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. University of Warwick. Publisher: Cambridge University Press.

Castells, M. (2005). *The Message is the Medium. Global Media and communication*, 3, 135–139.

Dahrendorf, R. (1979). *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: University of Chicago.

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.

Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns. B. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt/M.

Mattelart, A. (1999). *Histoire de l'utopie planétaire: de la cité prophétique à la société globale*. Paris, La Découverte.

Susska, O. O., & Pashchenko, H. P. (2021). Socio-communicative and cultural practices during the pandemic period. *European Political and Law Discourse*, Vol. 8, Is. 2, pp. 123–129.

References

Archer, M. S. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. University of Warwick. Publisher: Cambridge University Press. (in English)

Baudrillard, J. (2004). *Symulyakry i symulyatsiya* [Simulacra and simulation]. Kyiv: Osnovy. (in Ukrainian)

Bauman, Z. (2004). *Individualizirovannoye obshchestvo* [Individualized Society]. Moscow: Logos. (in Russian)

Bekmann, G. (2012). *Sovremennoye obshchestvo: obshchestvo riska, informatsionnoye obshchestvo, obshchestvo znaniy* [Modern society: risk society, information society, knowledge society]. (2-e izd.). Moscow: Logos. (in Russian)

Bevzenko, L.D. (2015). *Ponyattya mifu ta hry v kryzovomu diskursi suchasnykh sotsiokulturnykh protsesiv – sotsiosamoorhanizatsiynny pidkhid* [The concept of myth and game in the crisis discourse of modern socio-cultural processes - socio-self-organizational approach]. *Sotsiologiya: teoriya, metody, marketynh* [Sociology: theory, methods, marketing], 2. 112–130. (in Ukrainian)

Bourdieu, P. (2005). *Sotsialnoye prostranstvo: polya i praktiki* [Social space: fields and practices]. St. Petersburg: Aleteyya; Moscow: Institut eksperimentalnoy sotsiologii. (in Russian)

Castells, M. (2005). *The Message is the Medium. Global Media and communication*, 3, 135–139. (in English)

Dahrendorf, R. (1979). *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*. Chicago: University of Chicago. (in English)

Dotsenko, Ye. L. (1997). *Psikhologiya manipulyatsii: fenomeny, mekhanizmy i zashchita* [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms and protection]. Moscow: CheRo, MGU. (in Russian)

Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press. (in English)

Gofman, I. (2000). *Predstavleniye sebya drugim v povsednevnoy zhizni* [Representing oneself to others in everyday life]. Moscow: Kanon-press-Cz, Kuchkovo pole. (in Russian)

Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns. B. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft* [Theory of communicative action. B. 2. On the critique of functionalist reason]. Frankfurt/M. (in German)

Levin, K. (2000). *Teoriya polya v sotsialnykh naukakh* [Field theory in the social sciences]. St. Petersburg: Sensor, Rech. (in Russian)

Luman, N. (2005). *Realnost massmedia* [Reality of the mass media] Moscow: Praksis. (in Russian)

Mattelart, A. (1999). *Histoire de l'utopie planétaire: de la cité prophétique à la société globale* [History of planetary utopia: from the prophetic city to global society]. Paris, La Découverte. (in French)

Minlyvosti kultury: sotsiologichni proektsii (2015) [Variability of culture: sociological projections]. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Naumova, M.Yu. (2020). Telebachennia ta internet-resursy yak dzhherela suspilno-politychnoiyi informatsiyyi: yakist ta dostovirnist kontentu za oczinkamy auditorii [Television and Internet resources as sources of socio-political information: quality and reliability of content according to audience estimates]. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin* [Ukrainian society: monitoring of social change]. Is. 7 (21). Kyiv, Instytut sotsiologhii NANU, pp. 124–138. (in Ukrainian)

Soroka, Yu. (2010). *Videt, myslit, razlichat: sotsiokulturnaya teoriya vospriyatiya* [To see, to think, to distinguish: sociocultural theory of perception]. Kharkov: KhNU im.V. N. Karazina. (in Russian)

Susska, O. O. (2020). *Informatsiine pole personifikovanoho subiekta v mediaprostori suchasnoho suspilstva* [The information field of the personified subject in the media space of modern society]. (Dissertation of Doctor of Sociological Sciences). Kyiv. (in Ukrainian)

Susska, O. O. (2019). *Mozhlyvosti teoretyko-metodolohichnoho osmyslennia transformatsiy spilnot – subiektyv mediakomunikatyvnoho prostoru* [Possibilities of theoretical and methodological comprehension of transformations of communities - subjects of media-communicative space]. *Problemy rozvytku sotsiologichnoi teorii: Spilnoty: suspilna uiava i praktyky konstruiuvannia* [Problems of development of sociological theory: Communities: public imagination and design practices]. Proceedings of the XVI International. scientific-practical conf. (April 18-19, 2019, Kyiv)]. Kyiv: Lohos, pp. 40-45. (in Ukrainian)

Susska, O. O., & Pashchenko, H. P. (2021). Socio-communicative and cultural practices during the pandemic period. *European Political and Law Discourse*, Vol. 8, Is. 2, pp. 123–129. (in English)

Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin (2019). [Ukrainian society: monitoring of social changes]. Is. 6 (20). Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. P. 495. (in Ukrainian)

Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin (2020). [Ukrainian society: monitoring of social changes]. Is. 7 (21). Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy, 2020. (in Ukrainian)

Vinterkhoff-Shpurk P. (2007). *Mediapsikhologiya. Osnovnyye printsipy* [Media Psychology. Basic principles]. Kharkov: Gumanitarnyy tsentr. (in Russian)

Zhizhek, S. (2002). *Dobro pozhalovat v pustynyu Realnogo* [Welcome to the Desert of the Real]. Moscow: Fond «Pragmatika kultury». (in Russian)

Zimbardo, F., & Lyayppe, M. (2000). *Sotsialnoye vliyaniye* [Social influence.]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)

Zlobina, O. H. (Ed.) (2011). *Sotsialni interesy v konteksti sotsiokulturnoi modernizaczii* [Social interests in the context of socio-cultural modernization]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

УДК 32:316.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-117>

Суший Олена Володимирівна,

доктор наук з державного управління, доцент,
завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-
психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Метою статті є обґрунтування методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної та предметно-практичної діяльності.

Методологія та наукові підходи. Дизайн теоретичної і методологічної аргументації передбачає уточнення та узгодження основних загальнометодологічних положень соціального аналізу в їх зв'язку із соціальним прогнозуванням і соціальною психологією та з акцентуванням уваги на прогностичних можливостях й обмеженнях останньої.

Основні результати. Проаналізовано та узгоджено рівні соціального/соціально-психологічного аналізу, що дає змогу визначитися щодо масштабу прогнозованих явищ і процесів. Уточнено методологічні принципи як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів у їх зв'язку із структурно-сисловою побудовою соціального аналізу, що задає аналітичні рамки для формулювання дворівневої системи методологічних принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування. Узагальнення соціально-психологічних підходів і теоретичних моделей з підходами до дослідження майбутнього стало основою для налаштування інтегративних зв'язків між соціальним прогнозуванням і соціально-психологічною наукою. Запропоновано низку перспективних напрямів використання соціально-психологічних підходів для розроблення прогностичних стратегій і технологій повоєнного відновлення країни, чим унаочнюються можливості переходу від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Головний сенс порушення фахової дискусії навколо проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування та питань прогнозування соціальних явищ і процесів під специфічним – соціально-психологічним – кутом зору і за допомогою специфічних – соціально-психологічних – засобів полягає в тому, що активна

інтервенція соціально-психологічних підходів у соціальне прогнозування – це єдиний шлях досягнення того, щоб знання про внутрішній (психічний) зміст соціальних явищ і процесів, про закономірності їх перебігу і розвитку стали реальною підставою для адекватних соціально-психологічних прогнозів і дієвих практичних рекомендацій.

Ключові слова: соціальна психологія, соціальне прогнозування; методологічні принципи; повоєнне відновлення; соціально-психологічні стани; Україна.

Olena V. Sushyi

Dr. of Public Administration,

Head of Laboratory for monitoring of social-and-political processes,

Institute of Social and Political Psychology of Ukraine

of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

METHODOLOGICAL BASES OF PSYCHOLOGICAL CONTRIBUTION TO SOCIAL FORECASTING

The purpose of the article is to substantiate the methodological bases of the psychological contribution to social forecasting as a scientific-theoretical and subject-practical activity.

Methodology and scientific approaches. The design of theoretical and methodological argumentation provides for the clarification and coordination of the main methodological postulates of social analysis, in their connection with social forecasting and social psychology, and with an emphasis on the prognostic possibilities and limitations of the social psychology.

Main results. The levels of social / socio-psychological analysis were analyzed and agreed upon, which makes it possible to determine the scale of the predicted phenomena and processes. The methodological principles of both general scientific and special levels are specified in their connection with the structural and semantic construction of social analysis, which sets an analytical framework for formulating a two-level system of methodological principles of psychological support for social forecasting. The generalization of socio-psychological approaches and theoretical models with approaches to the futures research formed the basis for establishing integrative links between social forecasting and socio-psychological science. A number of promising directions for the use of socio-psychological approaches for the development of prognostic strategies and technologies for the post-war reconstruction of Ukraine are proposed. This demonstrates the possibility of transition from theoretical to practical socio-psychological support of social forecasting.

Conclusions and prospects for further research. The main meaning of the raised professional discussion around the problem of the psychological contribution to

social forecasting, as well as the issues of forecasting social phenomena and processes under a specific - socio-psychological - point of view and with the help of specific - socio-psychological - is that the active intervention of socio-psychological approaches in social forecasting is the only way to ensure that knowledge about the internal (mental) content of social phenomena and processes, about the patterns of their course and development become a real basis for adequate socio-psychological forecasts and effective practical recommendations.

Keywords: social psychology; social forecasting; methodological principles; post-war reconstruction; socio-psychological conditions; Ukraine.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У сучасному світі аналіз та прогнозування соціальних змін передбачають роботу з невизначеністю та складністю, тобто таких, умовно, вихідних умов, за яких традиційні способи прогнозування швидко застарівають. Невизначеність зумовлюється чинниками зовнішнього і внутрішнього середовища, залежить від численних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Складність зумовлюється численністю залучених змінних – великою кількістю акторів та їхніх інтересів, відмінних рівнів змін і їх співвідношенням, а також складними соціальними процесами, що відбуваються під час їх розроблення та впровадження в соціальну реальність. Складні проблеми соціального розвитку та системні зміни, необхідні для їх вирішення, є багатофакторними, багаторівневими та багатоаспектними. Тому створення прогнозів потребує застосування інтегрованого (комплексного) підходу, що передбачає використання поряд з об'єктивними індикаторами також і суб'єктивних показників. Усе вищезазначене дає підстави звернутися до проблеми інтеграції соціально-психологічного знання та соціальної прогностики, де наразі не вистачає адекватної артикуляції питань психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед академічних видань з проблематики соціального прогнозування не так уже й багато наукових розробок, де було б представлено науково-методичні засади саме психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності. Проте це не означає, що наукова спільнота обходить своєю увагою методологічні питання соціального прогнозування.

У зарубіжних наукових публікаціях з проблематики соціального прогнозування немає жорсткої класифікації підходів, принципів та методів дослідження майбутнього, а методологія передбачає визначення конкретних інструментів для розв'язання конкретних проблемних питань. Серед визнаних джерел інформації про методи дослідження майбутнього

називають п'ятитомну колекцію «Knowledge Base of Futures Studies 1996–2005» (Slaughter, & Inayatullah, 1996–2005), «Futures Research Methodology 3.0» (Glenn, & Gordon, 2009), спеціальний випуск Compass під назвою «The APF Methods Anthology» (Curry, 2015). Сучасний репозитарій глобального дослідницько-аналітичного центру «Міленіум» (The Millennium Project) має відкритий доступ і пропонує потужну колекцію наукових матеріалів з методології прогнозування майбутнього (Glenn, & Gordon, 2009). Тут представлено чималий арсенал методів, зокрема й соціально-психологічних, які використовують у прогностичних дослідженнях і застосовують для вирішення різних дослідницьких завдань у тих чи тих наукових галузях або сферах суспільної життєдіяльності.

Натомість на (пост)радянському просторі, де наукове прогнозування розвивалося дещо кволо, публікації вирізняються більшою схильністю до філософського-методологічного осмислення онтологічних та епістемологічних імплікацій проблематики соціопрогностичних досліджень. І хоч прогностичний складник явно чи неявно простежується в наукових розробках соціогуманітарного профілю (принаймні на рівні висновків та окреслення перспектив подальших досліджень), але фахова розмова про застосування психологічно обґрунтованих підходів до прогнозування соціальних процесів і явищ у середовищі пострадянських, зокрема вітчизняних, дослідників не відбулась. Наразі спостерігаються лише поодинокі спроби представників соціально-психологічної науки обґрунтувати загальнометодологічні засади соціально-психологічного прогнозування (Журавлев, & Нестик, 2018; Мазілов, & Слєпко, 2021). В Україні на важливості використання соціально-психологічних теорій для цілей соціального прогнозування неодноразово наголошував М. Слюсаревський (2019, с. 68). Важливим зрушенням у річці проблеми соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування є розпочате в ІСПП НАПН України фундаментальне наукове дослідження «Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів», що підтверджують оригінальні публікації виконавців наукового дослідження П. Гнатенка, В. Жовтянської, О. Малхазова, О. Плюща, О. Суший, В. Татенка, Т. Данилової, О. Кухарук.

Осмислення та обґрунтування методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності визначає головну мету наукового дослідження, результати якого представлено в пропонованій публікації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Доволі амбітне завдання обґрунтування методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування потребує вишуканого дизайну

теоретичної і методологічної аргументації, що передбачає уточнення та узгодження основних загальнометодологічних положень соціального аналізу в їх зв'язку із соціальним прогнозуванням і соціальною психологією та з акцентуванням уваги на прогностичних можливостях й обмеженнях останньої. Обсяг однієї публікації суттєво обмежує деталізацію цих положень, що змушує обмежитися схематичним викладенням основних критеріїв психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Сегментація та структурування в соціальному аналізі.

Соціальний аналіз зазвичай здійснюється за рівнями, які розрізняються за об'єктним принципом та охоплюють відповідні рівні інтерпретації соціальної реальності: «мікро», «мезо», «макро», «мета». Найвищий – метарівень теоретичного узагальнення – відповідає на запитання про напрямок розвитку суспільства, тобто дає змогу говорити про тренди, мейнстрими, магістральні лінії тощо соціального розвитку; макрорівень показує, як суспільство функціонує загалом, яка його структура; мезо/екзорівень – як функціонують його підсистеми; мікрорівень висвітлює роль та місце людини, а також конкретних людських взаємовідносин у створенні та функціонуванні структур соціальної реальності. Чим вищий рівень соціального аналізу, тим більш узагальненого вигляду набувають його прикінцеві висновки: прогнозна аналітика, звертаючись до мікрооснов (людина, соціальна дія) і просуювачись крізь екзо/мезоструктури (інституції), виходить на макро/метарівень (суспільство) узагальнення, дедалі більше абстрагуючись. Але структура соціального аналізу загалом є доволі гнучкою, що дає змогу зміщувати, розширювати чи звужувати фокус дослідницької уваги щодо тих чи тих структурно-сміслових аспектів соціальної реальності.

З огляду на названі опції традиційно структуруються й відповідні розділи соціально-психологічного знання. Макрорівень представлено психологією надіндивідуальних суб'єктів, зокрема такими розділами соціально-психологічної науки, як психологія великих груп, психологія мас і спільнот, психологія масових явищ тощо. На мезорівні фокус спрямовано на соціальні спільноти (психологія середніх і малих груп) з утвореними ними соціальними інститутами, а також на психологічну проблематику міжгрупових відносини (психологія міжгрупових відносин). Мікрорівень представлено такими розділами, як соціальна психологія особистості, психологія міжособових стосунків та міжособової взаємодії. Метарівню відповідає соціетальна психіка, що надає додаткові інтерпретативні можливості для пояснення певних суспільних явищ і має перспективу часткової операціоналізації

(наприклад, опитувальник УША) (Слюсаревський, 2019; Донченко, 1994; Афонін, 2010).

Сегментація та структурування дають змогу досліджувати, а відтак і прогнозувати соціальні (соціально-психологічні) явища і процеси в діалектичній єдності їхніх об'єктивних і суб'єктивних вимірів як на окремо обраному системному рівні, так і на кожному із зазначених рівнів, а також у взаємозалежності, взаємодії та взаємовпливі систем різного порядку. Для цілей соціально-психологічного прогнозування соціальної динаміки, наприклад, може бути обрано: екосистемну чотириланкову модель, що розглядає соціальні явища і процеси на мікрорівні (сім'я), мезорівні (організації і об'єднання), екзорівні (структури та інституції) та макрорівні (суспільні настановлення і громадська думка); шестиланкову модель, зорієнтовану на особистісний, міжособистісний, внутрішньогруповий, міжгруповий, організаційний та макропсихологічний (соціетальний) рівні соціально-психологічного аналізу.

Наразі свій прогностичний потенціал соціальна психологія доволі добре демонструє в тих царинах, які найкраще досліджено, а саме на мікро- і мезорівнях; гірше справа стоїть з більш масштабними соціально-психологічними явищами (екзо- і макрорівні), і гостро бракує знань щодо явищ соціальної динаміки (метарівень) (Слюсаревський, 2018). Тому, зазіхаючи, за висловом М.Слюсаревського, на, так би мовити, нетрадиційні для соціально-психологічної науки рівні осмислення соціальної реальності, соціальні психологи не лише вирішують амбітне завдання «укрупнення» масштабу досліджуваного об'єкта до великих груп, суспільства і цивілізації загалом. Розширюючи знання про закономірності перебігу, розвитку соціально-психологічних явищ і процесів, вони також закладають фундамент теорії і практики психологічного забезпечення соціального прогнозування.

Методологічні принципи соціального аналізу. Методологічні принципи зазвичай встановлюють засадні вимоги до дослідження соціальної реальності – це поради, керівні вказівки, приписи, визначення умов (підходи) і дій (методи та методики), а також правила (постулати), якими явно або неявно керуються у своїй роботі дослідники. Наприклад, кожному розглянутому вище рівню соціального (соціально-психологічного) аналізу відповідає методологічний принцип, яким задається пріоритетний ракурс аналізу та інтерпретації соціальних процесів і явищ. Для мікрорівня – це принцип методологічного індивідуалізму, для мезорівня – принцип методологічного інституціоналізму, для макрорівня – принцип методологічного холізму (Кирдина-Чендлер, 2015). Однак їх абсолютизація здатна спровокувати виникнення методологічних суперечностей.

Поширення настановлення на трактування суспільних явищ у термінах індивідуальної поведінки на соціальні події більшого масштабу неминує призводити до заперечення права на існування колективних феноменів, того, що може мати надіндивідуальну природу. Натомість настановлення на трактування суспільних явищ у термінах соціальної цілісності, що не редукується до індивідуальних дій, неминує «розчиняє» індивідуальне в суспільному. Зрештою, наполягання на тому, що саме завдяки своїй цілісності спільнота (суспільство) впливає на своїх членів більше, ніж вони на неї (на нього), неправомірно спрощує проблему співвідношення індивідуального і надіндивідуального (Слюсаревський, 2018).

Багатоманітність описаних рівнів дослідження суспільства та множинність людських реальностей потребують більш широкоформатного бачення соціальних феноменів, де соціальні структури та індивідуальна поведінка постають як рівнозначні та взаємодоповнювальні елементи і, фактично, базуються на синтезі мікро-, мезо- і макросоціологічних підходів: на поєднанні холізму та індивідуалізму без примусового вибору за першооснову одного з них (Рубинштейн, 2016) – з одного боку, і на їх переосмисленні під кутом зору контексту, в якому діють і який самі ж конструюють (створюють) індивіди, контексту, який генерує специфічні інтереси окремих індивідуумів, спільнот та суспільства загалом (Кирдина-Чэндлер, 2015) – з другого боку. За такої умови специфіка різних рівнів соціального аналізу нікуди не зникає і передбачає застосовування найбільш доцільних пізнавальних прийомів для вирішення різних дослідницьких завдань: в одних випадках пояснюючи індивідуальну поведінку суспільними умовами, у яких перебувають індивіди, в інших – аналізуючи колективи за допомогою індивідуальної поведінки, – і те й інше цілком кореспондуватиметься з інституційним розумінням соціуму.

Методологічний принцип сам по собі є необхідною, але не достатньою передумовою дослідження суспільства. Взаємодоповнення і взаємозбагачення методологічних настановлень і водночас певна гнучкість у їх використанні урізноманітнює можливості соціального (соціально-психологічного) аналізу та збагачує соціальний (соціально-психологічний) інструментарій прогнозування соціальних явищ і процесів. Правомірність такого твердження із соціально-психологічної точки зору підтверджується думкою М. Слюсаревського, який зазначає, що в сучасній психологічній науці «виразно окреслюється тенденція переходу від протистояння різних теорій, пошуку відмінностей між ними до виявлення точок дотику, визначення Мезон релевантності» кожної з теорій – інакше кажучи, бере гору принцип методологічного плюралізму.

Тільки на цій основі й можна буде вибудувати згодом рамкову систему загально визнаних методологічних принципів, специфічних власне для соціальної психології» (Слюсаревський, 2018, с. 65).

Принципи соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. Обґрунтування методологічного базису психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності потребує коректного з погляду спеціальної методології формулювання положень та принципів, які мають становити невід'ємний складник структури соціально-психологічного знання, тобто, з одного боку, відображати саму соціально-психологічну сутність соціальних процесів і явищ, а з другого – свідчити про прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень. Цілком природно й доцільно задати основні параметри соціально-психологічного ракурсу в прогнозуванні соціальних процесів і явищ, спираючись безпосередньо на визначення предмета соціально-психологічної науки. За основу взято визначення, запропоноване М. Слюсаревським, а саме: «Предметом соціально-психологічної науки правомірно вважати індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки» (Слюсаревський, 2019, с. 33).

Визначаючи науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування, доцільно говорити про дворівневу систему принципів, які становитимуть підґрунтя для координації та розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій соціального прогнозування:

принципи першого порядку – це методологічні принципи як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів, вони задаватимуть системні умови розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій соціального прогнозування;

принципи другого порядку – це керівні вказівки, які на перший погляд можуть здатися доволі загальними, але завдяки цьому вони є більш гнучкими і здатні допомогти в координації різних аспектів соціальної реальності та підходів їх дослідження.

Наведене визначення предмета соціально-психологічної науки слугуватиме підґрунтям для розбудови системи теоретичних положень та принципів першого порядку, що обґрунтовують науково-методичні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування. Зокрема, зміст першого теоретичного положення визначатиметься змістовими координатами методологічного простору соціально-психологічного

теоретизування, йому відповідає принцип онтологічної рівноцінності індивідуальних та надіндивідуальних форм психіки. Зміст другого теоретичного положення стосуватиметься онтології психічного в усій різноманітності його соціальних виявів, йому відповідає принцип історико-культурної контекстуальності. Зміст третього положення наголошує на контекстуальності соціально-психологічних феноменів та пов'язується з впливом ситуаційних і середовищних чинників у групових процесах та індивідуальній поведінці людини, йому відповідає системно-ситуаційний принцип тощо (детальніше див.: Суший, 2021).

Наведені теоретичні положення та похідні від них принципи першого порядку не є вичерпними, але достатньо загальними (рамки, що задають системні умови) для того, щоб скласти методологічний базис, відштовхуючись від якого надалі буде легше скоординувати положення та принципи другого порядку, потрібні для прогностичного дослідження соціальних (соціально-психологічних) явищ і процесів та розроблення психологічно обґрунтованих стратегій і технологій суспільного розвитку. Розглянуті в згаданій публікації (Суший, 2021) теоретичні моделі унаочнюють їх кристалізацію за умови використання соціально-психологічних підходів для цілей соціального прогнозування.

Прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень: від теорії до практики. Наразі сама соціально-історична ситуація вимагає зробити рішучий крок від теоретичного до практичного соціально-психологічного забезпечення соціального прогнозування. Повномасштабна війна Росії проти України не лише змінила сьогоднішнього українців та змусила переосмислити минуле країни. Війна поставила на прядок денний запит стратегічного значення – відновлення та розвитку України в повоєнний період. Це вже не просто запит на випереджальне бачення образу бажаного майбутнього та способів його досягнення. Широкий спектр проблем і викликів, породжених російсько-українською війною, що торкнулися всіх аспектів соціального буття, потребує ухвалення конкретних, подеколи невідкладних рішень з подолання їхніх наслідків, винайдення ресурсів для відновлення, створення нових можливостей для зростання та подальшого розвитку. Саме у фокусі новопосталих викликів далі стисло окреслю низку перспективних, на мою думку, напрямів використання соціально-психологічних підходів для розроблення прогностичних стратегій і технологій повоєнного відновлення країни.

1. Моніторинг соціально-психологічних станів масової (колективної) свідомості. Соціально-психологічна спільнота має виступити в ролі барометра, що чутливо реагує на найменші коливання та зміни

суспільних настроїв, що віддзеркалюють соціально-психологічні стани масової (колективної) свідомості, та вчасно попереджує про такі зміни.

Війна не сприймає півтонів. Тут усе побудовано за принципом чорне – біле, свій – чужий. Саме на протиставленні бінарних опозицій вибудовуються наразі колективні емоції та почуття, що визначають суспільні настрої. Навіть обмежені в можливостях та приблизні в результатах соціологічні опитування в Україні демонструють, цілком закономірно, як потужну консолідацію, так і жорстку радикалізацію суспільних настроїв. Колективні переживання українців можна охарактеризувати як соціально-психологічний стан «оголеного нерва» масової (колективної) свідомості. Такий стан, особливо якщо він буде маніпулятивно підживлюватись, може згодом стати підґрунтям для зростання соціальної напруженості та агресії, спалахів нетерпимості і ворожнечі, відновлення конфліктів і кровопролиття. В умовах війни, з усіма її нелюдськими проявами, коли на карту поставлено питання самого існування, імовірність цього доволі висока, що зумовлюється соціально-психологічним станом масової (колективної) свідомості.

Започаткування та проведення регулярних соціально-психологічних (що не тотожне терміну «соціологічних») моніторингових досліджень – надважливий ресурс для спостереження динаміки опанування масовою (колективною) свідомістю наслідків війни. Спостереження за масовими (колективними) соціально-психологічними станами на індивідуальному рівні (людина), на рівні малих (сім'я) і середніх (група, військові, цивільні, ветерани тощо) соціальних груп, а також на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) та спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо) дасть змогу оцінювати ризики, що загрожують відновленню мирних процесів в Україні, та вчасно запобігати виникненню таких ризиків.

2. Соціально-психологічна експертиза стратегій повоєнного відновлення громад і спільнот. Стратегії постконфліктного врегулювання, розбудови миру та примирення, опанування психологічних наслідків війни та відновлення психічного здоров'я тощо, які будуть запозичені чи розроблені та впроваджуватимуться в Україні, потребують широкоформатної експертної оцінки. Із соціально-психологічного погляду їх важливо оцінювати в зрізі динаміки опанування масовою (колективною) свідомістю наслідків війни. Переживання травматичного досвіду війни (втечі від обстрілів, тимчасової міграції, окупації, насильств, руйнувань, втрат тощо) на рівні соціальних груп і спільнот може мати як короткотривалий ургентний перебіг, так і довготривалі трансгенераційні наслідки, а відповідно, помножувати і підсилювати або

послаблювати чи зовсім блокувати зусилля, спрямовані на повоєнне відновлення та розбудову миру в Україні.

Соціально-психологічна експертиза стратегій повоєнного відновлення – не тільки інструмент адвокації постраждалих унаслідок російсько-української війни громад і спільнот, а водночас експертний інструмент більш широкого стратегічного завдання – відновлення миру в Україні, оскільки дає фахову оцінку в частині виявлення прихованих бар'єрів, здатних спричинити зростання соціальної напруженості та призвести до ескалації конфлікту через недотримання соціально-психологічних умов повоєнного відновлення громад і спільнот та порушення етапів ліквідації негативних наслідків у посттравматичний період життя.

3. Партисипативне прогнозування як інструмент (технологія) опанування травматичних наслідків війни та повоєнного відновлення громад в Україні. Окрім своєї безпосередньої мети – прогнозування та планування майбутнього, партисипативне прогнозування дає змогу одночасно проводити системну фахову соціально-психологічну реабілітацію на рівні великих соціальних груп (суспільство, нація) та спільнот (територіальна, конфесійна, етнічна тощо), а також здійснювати м'яке коригування масових (колективних) соціально-психологічних станів. Під м'яким коригуванням соціально-психологічних станів масової (колективної) свідомості розуміють їх переорієнтацію на розбудову образу бажаного майбутнього, бачення шляхів (послідовності кроків) його досягнення та реалізацію розробленої стратегії. Під поняттям «візія (бажаного) майбутнього» мається на увазі уявлення у певній часовій перспективі стан розв'язаності проблеми та послідовність кроків, що дають змогу досягнути бажаного результату від поточного до уявного стану. У такому сенсі процедура партисипативного прогнозування може бути застосована до будь-якої проблеми будь-якого рівня, що потребує свого вирішення за участі всіх зацікавлених сторін.

Колективна робота, спрямована на проектування образу (бажаного) майбутнього, визначення соціально бажаних цілей та вироблення шляхів їх досягнення, матиме потужний терапевтичний ефект з опанування наслідків травми російсько-української війни, спрямовуватиме колективні емоції та почуття в конструктивне річище, що набуватимуть свого подальшого опрідметнення в колективних практиках розбудови майбутнього на рівні окремої людини, родини, громади й суспільства загалом (детальніше див.: Суший, 2022).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи та повертаючись до поставленої на початку публікації проблеми інтеграції соціально-психологічного знання та соціальної

прогностики, зазначу, що обґрунтування методологічних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування ускладнюється тим, що кожний теоретичний постулат може стати об'єктом фахової дискусії – звісно, за умови, що самі соціальні та політичні психологи будуть переконані в прогностичному потенціалі результатів соціально-психологічних досліджень.

Застосування інтегративного підходу для прогнозування соціальних процесів не означає (хоч й не виключає) методологічного ускладнення та перенавантаження через зухвале намагання охопити якомога більший діапазон ситуаційних та середовищних, об'єктивних і суб'єктивних чинників особистісного та суспільного розвитку, що, мабуть, і неможливо. Інтегративність розширює фокус альтернатив і варіантів для (або під час) створення прогнозу, взявши до уваги найрізноманітніші, зокрема соціально-психологічні, аспекти соціальної динаміки, а також визначаючи різнобічні, зокрема соціально-психологічні, можливості та обмеження керованості соціальними змінами.

Узгодження рівнів соціального/соціально-психологічного аналізу дає змогу визначитися щодо масштабу прогнозованих явищ і процесів. Уточнення методологічних принципів як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів у їх зв'язку із структурно-сисловою побудовою соціального аналізу задає аналітичні рамки для формулювання безпосередньо методологічних принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування. Узагальнення соціально-психологічних підходів і теоретичних моделей з підходами до дослідження майбутнього є основою для налаштування інтегративних зв'язків між соціальним прогнозуванням і соціально-психологічною наукою.

Правомірність постановки проблеми психологічного забезпечення соціального прогнозування аргументується тим, що, по-перше, наголос робиться на можливостях застосування психологічного знання про соціальне, чим у найзагальнішому розумінні переймається соціальна психологія в питанні соціального прогнозування. Перефразовуючи М. Слюсаревського, ідеться про певний рівень прогнозування соціальних явищ і процесів під специфічним – соціально-психологічним – кутом зору і за допомогою специфічних – соціально-психологічних – засобів (Слюсаревський, 2018, с. 12). По-друге, трактування соціальної психології як науки, що поєднує, з одного боку, інтереси психології, з її акцентом на індивідуумі, із соціологією, з її акцентом на соціальних структурах, з другого боку, не лише підтверджує тезу, що соціальне без психічного – суть теоретична абстракція, а й безпосередньо засвідчує те, що знання про внутрішній (психічний) зміст соціальних явищ і процесів, про закономірності їхнього перебігу і розвитку не тільки спроможне

методологічно посилити прогнозування соціальних явищ і процесів, але тільки й може бути підставою для адекватних соціально-психологічних прогнозів і дієвих практичних рекомендацій.

У контексті означеної проблеми перспективним видається подальше фахове обговорення та розроблення таких питань:

- про використання під час створення прогнозів власне фахової – соціально-психологічної – експертної думки та наявного знання про соціально-психологічні феномени: тенденції та закономірності людських відносин, очікування та реакції людей на ті чи інші процеси та ін.;

- про соціально-психологічне прогнозування соціальної динаміки складних процесів соціальних змін, зокрема аналіз можливих соціально-психологічних наслідків впливу соціальних ситуацій на соціальні відносини, групову динаміку та макropsихологічні характеристики суспільства;

- про прогнозування соціально-психологічних станів, що задаватимуть можливі напрями та визначатимуть перспективи розвитку соціальних ситуацій, тобто врахування в середньостроковому та довгостроковому прогнозуванні їх залежності від соціально-психологічних феноменів, явищ та процесів.

Список використаних джерел

Афонін, Е. А. (2010). Людська ідентичність та особливості її впливу на політику й державне управління. У В. А. Ребкало, В. А. Шахов, В. В. Голуб, & В. М. Козаков (Ред.), *Концептуальні засади взаємодії політики й управління*. Київ: НАДУ, с. 265–289. Взято з http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Konzept_zasadi.pdf

Донченко, Е. А. (1994). *Социетальная психика*. Киев: Наукова думка.

Журавлев, А. Л., & Нестик, Т. А. (2018). Психологические аспекты прогнозирования социальных последствий технологического прогресса. *Психология человека как субъекта познания, общения и деятельности*. Москва: Институт психологии РАН, с. 711–718.

Кирдина-Чэндлер, С. Г. (2015). Методологический институционализм и мезоуровень социального анализа. *Социологические исследования*, 12, 51–59.

Мазилев, В. А., & Слепко, Ю. Н. (2021). Социальное прогнозирование: от форсайта к методологии анализа социально-психологических последствий внедрения новых технологий. *Психологический журнал*, 42(2), 115–121.

Рубинштейн, А. Я., (2016). Социальный либерализм: к вопросу экономической методологии. В А. Я. Рубинштейн, & Н. М. Плискевич (Ред.), *Социальный либерализм*, СПб.: Алтейя. Взято из <http://www.maxima-library.org/mob/b/400039?format=read>

Слюсаревський, М. М. (Ред.) (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М. (2019). *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання: вибрані праці*. Київ: Талком.

Суший, О. (2022). Партисипативне прогнозування: адаптація європейського досвіду до завдань повоєнного відновлення України. *Проблеми політичної психології*, 25(1). <https://doi.org/10.33120/poppp-Vol25-Year2022-91>

Суший, О. В. (2021). Прогностичний потенціал соціально-психологічних досліджень: від теорії до практики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 47(50), 19–31. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).209](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).209)

Curry, A. (2015). The APF methods anthology. *Compass Special Edition*. Retrieved from <https://www.apf.org/page/Compass>

Glenn, J. C., Gordon, T. J. (Eds.) (2009). *Futures Research Methodology – Version 3.0*. Washington, DC: Millennium Project. Retrieved from <https://www.millennium-project.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/>

Slaughter, R. A., & Inayatullah, S. (2005). *Knowledge base of futures studies* (Professional ed.). Foresight International.

References

Afonin, E. A. (2010). Liudska identychnist ta osoblyvosti yii vplyvu na polityku i derzhavne upravlinnia [Human identity and features of its influence on politics and state administration]. In V. A. Rebkalo, V. A. Shakhov, V. V. Holub, & V. M. Kozakov (Eds.), *Kontseptualni zasady vzaïemodii polityky i upravlinnia*. Kyiv: NADU, pp. 265–289. Retrieved from http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Konzept_zasadi.pdf (in Ukrainian)

Curry, A. (2015). The APF methods anthology. *Compass Special Edition*. Retrieved from <https://www.apf.org/page/Compass> (in English)

Donchenko, Ye. A. (1994). *Sotsiyetalnaya psikhika* [Social psychology]. Kiyev: Naukova dumka. (in Russian)

Glenn, J.C., ed., Gordon, T.J., ed. (2009). *Futures Research Methodology – Version 3.0*. Washington, DC, Millennium Project, 1300 p. Retrieved from <https://www.millennium-project.org/publications-2/futures-research-methodology-version-3-0/> (in English)

Slaughter, R. A., & Inayatullah, S. (2005). *Knowledge base of futures studies* (Professional ed.). Foresight International. (in English)

Kirdina-Chendler, S. G., (2015). Metodologicheskii institutsionalizm i mezouroven sotsialnogo analiza [Methodological institutionalism and the mesolevel of social analysis]. *Sotsiologicheskoye issledovaniya*, 12, 51–59. (in Russian)

Mazilov, V. A., Slepko, Yu. N. (2021). Sotsialnoye prognozirovaniye: ot forsayta k metodologii analiza sotsialno-psikhologicheskikh posledstviy vnedreniya novykh tekhnologiy [Social forecasting: from the foresight to the methodology of analysis of the social and psychological consequences of the introduction of new technologies]. *Psikhologicheskii zhurnal*, 42(2), 115–121. (in Russian)

Rubinshteyn, A. Ya., (2016). *Sotsialnyy liberalizm: k voprosu ekonomicheskoy metodologii* [Social liberalism: to the question of economic methodology]. In A. Ya. Rubinshteyn, & N. M. Pliskevich (Eds.), *Sotsialnyy liberalizm*. St. Petersburg: Aleteyya. Retrieved from <http://www.maxima-library.org/mob/b/400039?format=read> (in Russian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2018). *Osnovy sotsialnoi psikhologii* [Basics of social psychology]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2019). *Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovoho piznannia: vybrani pratsi* [Inconvenient terrains of Psyche: routes of scientific knowledge: selected works]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2022). *Partysypatyvne prohnozuvannia: adaptatsiia yevropeyskoho dosvidu do zavdan povoiennoho vidnovlennia Ukrainy* [Participatory forecasting: adaptation of European experience to the tasks of post-war reconstruction of Ukraine]. *Problems of political psychology*, 25(1). <https://doi.org/10.33120/popp-Vol25-Year2022-91> (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2021). *Prohnostychnyi potentsial sotsialno-psykholohichnykh doslidzhen: vid teorii do praktyky* [Prognostic potential of socio-psychological research: from theory to practice]. *Scientific studios on social and political psychology*, 47(50), 19–31. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).209](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).209) (in Ukrainian)

Zhuravlev, A. L., & Nestik, T. A. (2018). *Psikhologicheskkiye aspekty prognozirovaniya sotsialnykh posledstviy tekhnologicheskogo progressa* [Psychological aspects of forecasting the social consequences of technological progress]. *Psikhologiya cheloveka kak subyekta poznaniya, obshcheniya i deyatelnosti*. Moscow: Institut psikhologii RAN, pp. 711–718. (in Russian)

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК 316.6.159

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-100>

Вінков Веніамін Юрійович,

кандидат психологічних наук, науковий співробітник

лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-1237-0637

ven.vinkov@gmail.com

БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність статті зумовлена повномасштабною збройною агресією з боку Російської Федерації і породженими нею загрозами для розвитку, збереження ідентичності громадян України.

Метою статті є теоретичний огляд безпекових аспектів розвитку ідентичності громадян України в контексті війни і визначення наслідків її впливу на складники ідентичності.

Методологія. Теоретичний аналіз проблеми становлення національної ідентичності, висвітлення безпекових аспектів її розвитку в умовах війни на основі аналізу наслідків впливу війни на ідентичність громадян України.

Основні результати. Безпеку для ідентичності розглянуто як соціально-психологічні умови, що сприяють зміцненню, збереженню та розвитку ідентичності, тоді як небезпеку визначено як загрози, що потенційно можуть завдавати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження. До загроз ідентичності віднесено внутрішньоструктурні, що характеризують конфліктний стан між різновидами ідентичностей, коли під впливом певних обставин внутрішні суперечності загострюються, і зовнішні – суспільні події, які підсилюють внутрішньоструктурні суперечності і потенційно можуть завдавати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження. Серед усіх суспільних подій війна належить до небезпек найвищого рівня і має неоднозначний вплив на особистісний та соціальний складники ідентичності. Серед варіантів впливу війни на ідентичність за наслідками можна виділити: усеосяжно травматичний, що має тотальні наслідки для ідентичності, частково травматичний, що зачіпає або особистісний, або

соціальний компоненти, і адаптивний, коли людина здатна сама впоратися з наслідками такого впливу.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричному вивченні наслідків збройного конфлікту для ідентичності громадян України, у виявленні соціально-психологічних особливостей розвитку ідентичності в умовах воєнного стану.

Ключові слова: соціальна ідентичність; трансформація соціальної ідентичності; соціальні зміни; безпека; війна.

Veniamin Yu. Vinkov

Ph.D. in Psychology, Researcher of the
Laboratory of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1237-0637
ven.vinkov@gmail.com

SAFETY ASPECTS OF IDENTITY DEVELOPMENT IN CONDITIONS OF WAR

The relevance is caused by the full-scale military aggression by the Russian Federation and the danger that poses a threat to the development and preservation of the Ukrainians' identity.

The paper aim is a theoretical review of the safety aspects of the identity development of Ukrainian citizens in the context of the war and the determination of the consequences of its influence on the identity components.

Methodology. Theoretical analysis of the problem of formation of national identity, highlight safety aspects of its development in the conditions of war, based on the analysis determination of the consequences of influence of war on the identity of citizens of Ukraine.

Results. Safety for identity is defined as socio-psychological conditions that contribute to the strengthening, preservation and development of identity, while danger is defined as threats that can potentially harm identity or destroy the conditions for its support and preservation. Threats to identity include infrastructural ones that characterize a state of conflict between different types of identities, when under the influence of certain circumstances internal contradictions intensify, and external social events that strengthen infrastructural contradictions and can potentially harm identity or destroy the conditions for its support and preservation. War represents the greatest level of danger among all social events and has an ambiguous impact on personal and social components of identity. Among the options for the impact of war on identity, we can distinguish: totally traumatic, which has comprehensive consequences on identity, partially traumatic, which affects either personal or social components, and adaptive, when a person is able to cope with the consequences of such an impact.

Prospects for further research consist in the empirical studying the consequences of the military conflict on the Ukrainians' identity, the identification of socio-psychological peculiarities of the identity development in the martial law conditions.

Keywords: social identity; social identity transformation; social change; safety; war.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Актуальність дослідження викликана воєнними подіями і небезпекою, яка становить загрозу для розвитку ідентичності громадян України. У нинішній ситуації, коли все суспільство перебуває в стані війни, важливо визначити, як поведе себе суспільство загалом, чи зможе воно консолідуватися навколо збереження себе як соціального організму, чи, навпаки, відбудеться його розпад на окремі спільноти, кожна з яких буде спрямована на вирішення своїх завдань. Ключовим елементом, що забезпечує здатність суспільства консолідуватися, є ідентичність. У мирний час зміцненню національної ідентичності сприяє втілення в життя національної ідеї, успіх реалізації проєкту розвитку держави, що дає змогу відчувати гордість за власну країну і націю, а у воєнний час це перемога над ворогом. Проте, як і кожна зламна суспільна подія, війна є величезною загрозою для збереження ідентичності, що може спричинити кризу ідентичності.

В умовах збройного конфлікту значення певних форм ідентичності зазнає змін. Прояв професійної ідентичності або прояви інших форм можуть на певний час згасати, а такі, як національна, у період воєнного стану, навпаки, набувати більшого значення. Таке підсилення національної ідентичності виконує адаптивну функцію для громадян, яка полягає в орієнтуванні в такій ситуації, переосмисленні себе в контексті поточних подій, оцінюванні ресурсу тих соціальних груп, до яких вони звикли себе відносити, та здійсненні правильного для себе вибору. Національна ідентичність набуває такого значення, що інші форми стають у такій ситуації на деякий час неважливими, і це змушує змінювати свою професію на благо своєї держави: були фінансистами, вчителями, соціальними працівниками, а стали військовими, парамедиками, волонтерами. Тому зазначені соціальні явища становлять значний науковий інтерес, а детальне їх дослідження може мати практичну цінність для тих, хто безпосередньо працює з цими соціальними групами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У соціальній психології ідентичність належить до досить досліджених категорій. Проте все одно

варто висвітлити найбільш важливі для нашого дослідження аспекти, що допоможе більш ґрунтовно вивчити проблему розвитку ідентичності в умовах війни.

Найперше, ідентичність прийнято розглядати як глибинну і фундаментальну властивість особистості, що полягає в усвідомленні і підтримці почуття самототожності, власної цілісності, постійності та сталості, незалежно від змін у навколишньому середовищі чи внутрішньоособистісних змін (Левченко, 2016).

У структурі ідентичності виділяють особистісний і соціальний аспекти, що відображає рівні самовизначення особи (Блинова, 2014; Козловець, 2011; Левченко, 2016; Лукасевич, 2020; Хашиєва, 2015; Яблонська, 2010). Особистісна ідентичність більшою мірою характеризує внутрішнє життя людини, її переживання та усвідомлення цілей, мотивів, цінностей, настановлень, що проходить процес самоаналізу, самовизначення, самоприйняття. Соціальна ідентичність відображає зв'язки людини зі значущими соціальними групами та усвідомленням нею своєї належності до цих груп. Загалом ідентичність розуміють як результат самовизначення людини в соціальній сфері, тобто віднесення себе до тих чи інших спільнот за віковими, статевими, професійними, територіальними, етнічними, релігійними та іншими ознаками (Нагорна, 2003).

Л. Чорна (2012) зазначає, що ідентичність може виявлятися в різних сферах життєдіяльності людини, а також у різних сферах її психічної самоорганізації: когнітивній, емоційній, вольовій сфері, інтегральних властивостях особистості. Серед компонентів ідентичності прийнято виділяти когнітивний, який відбиває усвідомлення себе представником певної групи, уявлення особи про її характеристики, із якими вона себе ідентифікує, та емоційний, що відображає ставлення до своєї групи і своєї належності до неї, оцінку якостей групи (Грибенко, 2010; Матузкова, 2014). Належність до соціальної групи часто знаходить свій вияв у таких явищах, як солідарність, відданість, лояльність, у колективній відповідальності, належності до певної культурної традиції (Абрашкевічус, 2012)

Розвиток ідентичності нерозривно пов'язаний із соціальним середовищем, і будь-які зміни в цьому середовищі неодмінно впливають на саму ідентичність. За своїм походженням ідентичність є соціальною, оскільки вона формується в результаті взаємодії особи з іншими людьми та зумовлюється змінами в соціальному оточенні (Кухарук, 2019; Лукасевич, 2020; Яблонська, 2010). Г. Абрашкевічус (2012) наголошує на тому, що для формування соціальної ідентичності вирішальними чинниками є історичний досвід, цінності певного соціуму в процесі історичного розвитку і ступінь присвоєння їх кожним індивідом.

Ідентичність можна сприймати як відносно сталу одиницю, якщо співвідносити її із соціальними подіями світу, оскільки, з одного боку, вона містить у собі певний спротив соціальним впливам, а з другого боку, має динамічні характеристики, що полягають у здатності до змін. Ідентичність – це відбиток соціальних впливів, які особа не завжди усвідомлює, і часто таке усвідомлення може провокуватися певними суспільними подіями. Ідентичність є певним індикатором, що відстежує безпечність середовища, тому її можна визначити як чуттєво-реактивну частину особистості, яка відіграє важливу роль у підтримці спільноти на певному рівні функціонування. Адже досить часто можна спостерігати за тим, коли відбувається певні зміни у світі і щось загрожує цілісності спільноти, як реагує в такій ситуації представник цієї спільноти, навіть якщо він до настання певних подій не відносив себе до цієї спільноти. Ідентичність наче перебувала в латентному стані або в стані очікування, але після настання події відбувається актуалізація ідентичності і тих цінностей, що, можливо, досі не проявляли себе. Тому варто, крім когнітивного та емоційного компонентів, наголосити на важливості поведінкового.

Протягом свого життя людина налагоджує відносини з різними соціальними групами, набуває їхніх характеристик, свідомо здійснюючи вибір або несвідомо засвоюючи їх, що в підсумку поєднується або в досить інтегрований і гармонійний, або, навпаки, дезінтегрований і розщеплений образ Я і образ Ми, що може явно або неявно позначатися на взаєминах з навколишнім світом.

Віднесення людиною себе до різних груп свідчить про багатовекторність у розвитку ідентичності, формує її адаптивність до соціальних змін, проте й закладає підґрунтя для поглиблення внутрішнього конфлікту, переживання кризи ідентичності, коли людина змушена здійснювати власний вибір унаслідок впливу певних подій на її життя. Наприклад, це простежується під час здійснення вибору між громадянськими цінностями, що обстоюють права і свободи кожного громадянина, незалежно від його походження, та етнонаціональними цінностями, які обстоюють права саме того громадянина, який є представником автохтонного населення. Такий внутрішній конфлікт у виборі цінностей можна віднести до внутрішньоструктурних загроз для ідентичності, коли вибір падає на користь певної ідентичності та підпорядкування їй іншої. Небезпека може полягати в тому, що прояв однієї ідентичності витісняє другу або веде до її заперечення.

І, звісно, сам по собі конфлікт не виникає на порожньому місці – завжди є певні обставини в житті людини, які змушують її здійснювати цей вибір. До таких обставин можна віднести як події в особистому

житті, так і події, що зумовлюють значні соціальні зміни для суспільства загалом. Такі зміни, на думку О. Близової (2014), можуть породжувати ситуацію «ідентифікаційної невизначеності», особливо коли соціальна група втрачає статусну позицію в суспільній ієрархії. Тобто соціальні зміни несуть ризики для безпеки ідентичності, створюють зовнішні загрози умовам, що сприяють зміцненню, збереженню та розвитку ідентичності. Ідентифікаційна невизначеність стає особливо загрозливою для розвитку соціальної ідентичності тоді, коли немає чіткої державної політики щодо розв'язання суспільних суперечностей, викликаних руйнівними впливами та зростанням соціальної напруженості всередині суспільства.

Війна, як і всі суспільні події, становить значну загрозу для ідентичності людини, тому **метою** статті є теоретичний огляд безпекових аспектів розвитку ідентичності громадян України в контексті війни і визначення наслідків її впливу на складники ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У соціальній психології і соціології значна увага приділяється вивченню загроз ідентичності. Серед причин виникнення таких загроз дослідники називають різного роду суспільні зміни, до яких значна частина суспільства є неготовою. У контексті сьогодення багато хто з дослідників вважає, що українське суспільство переживає наразі перехідний період, що розпочався з розпаду Радянського Союзу і перейшов нині на етап залучення України в глобалізаційні процеси. Так, у контексті дослідження української ідентичності І. Набрusco (2012) причини виникнення кризи ідентичності пов'язує з відходом від радянського минулого, і це стосується, на його думку, не лише економічної та ідеологічної систем, а й базових цінностей ідентичності. С. Римаренко (2017) переконаний, що причиною кризи ідентичності є цілий комплекс глобалізаційних процесів, що охоплює практично всі сфери суспільного життя: політичну, соціокультурну, етнонаціональну. Такі процеси, безумовно, впливають на становлення національної ідентичності, і в такий перехідний період, коли немає чіткої державної політики, це може призвести до таких негативних явищ, як маргіналізація, соціокультурні деструкції, аномія тощо (Хашієва, 2015).

М. Степико (2012) звертає увагу на те, що розгортання кризи національної ідентичності часто супроводжується запереченням символів нації, розпадом колективної пам'яті, дисгармонією між описовим і нормативним образами нації, невідповідністю між уявленнями про власну культуру та її образами в інших культурах, почуттям власної неповноцінності щодо інших культур.

До зовнішніх загроз також можна віднести різного роду шкідливі інформаційні впливи, здатні проти волі і бажання людини змінювати її психологічні характеристики та поведінку (Бойко, 2019), проте міра шкоди визначається не тільки самим впливом, а й спроможністю чинити спротив таким впливам. На думку Н. Кулалаєвої (2015), змістовно загроза – це можлива небезпека, а насильство – її фактична реалізація, примусовий вплив на особистість. Відповідно, під інформаційно-психологічною безпекою дослідники розуміють захищеність психіки від таких інформаційних впливів, забезпечення психічного здоров'я громадян країни загалом, надійного функціонування державних і суспільних інститутів (Бойко, 2019; Кулалаєва, 2015).

З огляду на вищесказане серед видів загроз для ідентичності можна виділити внутрішньоструктурні, що характеризують конфліктний стан між різновидами ідентичностей, коли під впливом певних обставин суперечності загострюються, а людина має здійснити вибір на користь однієї з них, причому друга може піддаватися витісненню, запереченню або дії інших захисних механізмів. Другий вид, названий зовнішньою загрозою, утілює всі особисті та суспільні події, які підсилюють внутрішньоструктурні суперечності.

Безпеку для ідентичності можна визначити як такі соціально-психологічні умови, що сприяють зміцненню, збереженню та розвитку ідентичності, тоді як загрозу – як умови, що потенційно можуть завдати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження.

Суспільні події, що можуть спричинити колективну травму, по-різному впливають на складники ідентичності. До таких подій П. Горностай (2012) відносить війни, катастрофи, терористичні акти, інші події, пов'язані із загибеллю національного лідера, втратою свободи, які проживаються великою групою людей і транслиуються на наступні покоління.

Війна, як і будь-яка інша переломна подія, що становить загрозу для існування і збереження ідентичності, змушує людину, яка ж і є носієм цієї ідентичності, звертатися до ресурсів спільноти, до якої вона себе відносить. У разі віднайдення таких ресурсів шанс зберегти ідентичність зростає, проте в інших випадках, де такий пошук є неможливим або запропоновані моделі розвитку не відповідають наявним потребам, людина переорієнтовує себе на пошук інших соціальних груп, які допомогли б їй задовольнити ці потреби.

Один і той самий вплив може спричинити життєву кризу, що стосується тільки особистого життя людини, і водночас її соціальна належність не постраждає від того. Вона як була представником певної

групи, так і залишиться ним. А проте може бути й інша ситуація, коли людина, попри всі негативні впливи на її життя, зберігає індивідуальну цілісність, віру в себе, автономність для повноцінного життя, проте її зв'язок із групою, представником якої вона себе завжди вважала, порушується. Соціальний складник її ідентичності набуває негативного забарвлення, що ставить під загрозу почуття належності до групи й актуалізує різні форми захисних реакцій на колективну травму. Людина в такій ситуації глибоко переживає розрив із групою і в певний момент може прийняти рішення або віддалитися від групи, щоб більше нічого не нагадувало їй про травматичні події, або, навпаки, розчинитися в групі, що дасть почуття безпеки, співпричетності до чогось величного або соціального єднання.

Відповідно, тут можна простежити різні варіанти впливу суспільних подій на ідентичність і подальші сценарії її розвитку.

Перший – коли вплив за наслідками не є надто руйнівним і людина здатна сама впоратися, тобто він має мінімальне значення для її життя. За такої умови не страждає ні ідентичність як особистісна структура, характеристиками якої є автономність, цілісність, усвідомлення внутрішньої опори тощо, ні соціальна ідентичність, змістом якої є різноманітні ідентифікації із соціальними групами. Людина знаходить достатньо ресурсів, щоб впоратися із соціальною кризою, спираючись на свій індивідуальний досвід і колективний досвід груп, із якими вона себе пов'язує. Така ситуація в контексті війни складається у тих внутрішньо переміщених осіб, які мають достатній життєвий і професійний досвід, що допомагає їм долучатися до різних суспільних процесів, зберігати активну життєву позицію, допомагати тим, хто ще більше потребує допомоги, тощо. Такі громадяни мінімально потребують психологічної допомоги, їм достатньо надати вичерпну інформацію на їхній запит, щоб вони її змогли використати з користю для себе.

Другий варіант відбиває ситуацію, коли якийсь істотний вплив на індивідуальне життя може стати причиною життєвої кризи. У такі моменти людина відчуває внутрішню спустошеність, брак упевненості в собі і своїх силах, проте її соціальна активність не страждає. Така людина розглядає групу як ресурс психологічної підтримки, а її колективний досвід – як варіант виходу із життєвої кризи. Певні ідентифікації з різними групами можуть підсилитися, а деякі на певний час послабитися або згаснути взагалі. Наприклад, сьогодні часто можна спостерігати, як люди розривають стосунки із друзями або родичами, а натомість шукають близьких по духу людей серед волонтерів чи в певних професійних спільнотах, із якими вони можуть утілювати в життя спільні ідеали. У таких ситуаціях важливу роль відіграють громадські

організації, які залежно від спрямованості їхньої діяльності можуть надавати широкий спектр допомоги – від матеріальної до психологічної підтримки– вразливим категоріям громадян.

Третій варіант полягає в руйнуванні звичного соціального життя, коли порушується ідентифікація з тими групами, які були досі ресурсом у задоволенні різних життєвих потреб. Особистісний складник ідентичності хоч і зазнає певних змін, проте зберігає властивості, необхідні для повноцінного життя. До таких подій, наприклад, можна віднести різноманітні соціально-економічні зміни внаслідок проведення державних реформ, такі як перехід від планової економіки до ринкової, коли значна кількість громадян України змушена була перекваліфіковуватися або просто змінювати колишню професію на більш оплачувану. Людина могла бути фаховим інженером і належати до певної професійної спільноти, а потім стати фізичною особою-підприємцем, який торгує на ринку. Або згадаймо міграційні хвилі заробітчанин у Європу, породжені низькими заробітками для прожиття у себе вдома. Такі хвилі стали свого часу масовим явищем по всій країні, і люди гуртувалися для спільних поїздок на заробітки. Таким громадянам достатньо було показати способи вирішення їхніх проблем, щоб вони могли обрати для себе найбільш оптимальні з-поміж них й успішно долати перепони.

І четвертий варіант. Він має вплив як на індивідуальне, так і на соціальне життя. Його можна охарактеризувати як усеосяжно травматичний. Суттєвих змін зазнає як особистісний складник ідентичності, так і соціальний. Такий тотальний вплив на людину потребує більш серйозного вивчення. Тут недостатньо провести інформування людини, як вона могла б розв'язати свої проблеми. До психологічних проблем з ідентичністю, які проявляються у зневірі в собі, браку внутрішньої опори, ціннісній дезорієнтації, додаються проблеми соціально-політичного характеру, серед яких можуть бути недовіра до інститутів влади і громадянського суспільства, розчарування в політичних лідерах, партіях, рухах тощо. Зазвичай такі люди не беруть участь у громадському житті, піклуються тільки про свої потреби і потреби найближчого оточення, а на проблеми суспільно-політичного характеру звертають увагу лише в контексті егоїстичних міркувань. Тому війна як суспільна подія матиме найбільш травматичний вплив саме на таких людей, адже ні особистісна, ні соціальна ідентичність не має того ресурсу, щоб можна було успішно адаптуватися до наслідків війни. У таких ситуаціях людина, що переживає життєву кризу, буде потребувати сторонньої підтримки і кваліфікованої психологічної допомоги.

Усі вищеперераховані варіанти можна спостерігати в теперішній ситуації, зумовленій воєнним станом у всій країні. Для кожного варіанта мають бути вироблені окремі підходи психологічної допомоги, що за змістом будуть якісно відрізнятися один від одного.

Висновки. До загроз ідентичності можна віднести внутрішньоструктурні, що характеризують конфліктний стан між різновидами ідентичностей, коли під впливом певних обставин внутрішні суперечності загострюються, і зовнішні, що втілюють усі особисті та суспільні події, які підсилюють внутрішньоструктурні суперечності і потенційно можуть завдати шкоди ідентичності або призводити до руйнування умов її підтримки і збереження. Війна належить до подій найвищого рівня небезпеки серед усіх суспільних подій і неоднозначно впливає на особистісний та соціальний складники ідентичності. Серед варіантів впливу війни на ідентичність за наслідками можна виділити: усеосяжно травматичний, що має тотальні наслідки для ідентичності; частково травматичний, що зачіпає або особистісний, або соціальний компоненти; і адаптивний, коли людина здатна сама впоратися з наслідками такого впливу.

Озвучена проблема потребує більш ретельного вивчення, а визначені варіанти впливу воєнних подій на ідентичність стануть напрямками в подальшому дослідженні цієї теми.

Список використаних джерел

Абрашкевічус, Г. О. (2012). Вплив соціокультурної взаємодії на проблеми ідентичності. *Таврійські студії. Культурологія*, 2. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6.

Блинова, О. Є. (2014). Соціальні стереотипи та ідентичність: особливості взаємозв'язку. *Проблеми політичної психології*, 15(1), 238–247.

Бойко, С. Т. (2019). Психологічна безпека особистості в умовах розіграного інформаційного простору. *Психологія: теорія і практика*, 1 (3), 32-43.

Горностаї, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*, 2, 89–95.

Грибенко, І. В. (2010). Когнітивний та емоційний компоненти самоідентифікації в межах соціальної ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24 (27), 147–156.

Козловець, М. А. (2011). Ідентичність: поняття, структура і типи. *ВІСНИК Житомирського державного університету імені Івана Франка*, 57, 3–9.

Кулалаєва, Н. В. (2015). Мінімізація інформаційних загроз людини засобами культури безпеки. *Збірник наукових праць Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*, 4, 27–30.

Кухарук, О. Ю. (2019). Суспільні трансформації та ідентичність українців у контексті теорії соціальної ідентичності. *Проблеми політичної психології*, 22 (1), 63–73.

Левченко, В. В. (2016). Особистісна ідентичність у процесі адаптації в ситуації життєвих змін. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*, 1, 78–86.

Лукаsevич О. А. (2020). Проблема формування ідентичності особистості: сучасний контекст. *Проблеми сучасної психології*, 1 (17), 45–51.

Матузкова, О. П. (2014). Ідентичність як структура. *Наукові записки НАУКМА. Філологічні науки*, Т. 164, 15–19.

Набруско, І. Ю. (2012). Споживання як механізм конструювання ідентичності. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 15, 6–12.

Нагорна, Л. (2003). Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*, 2, 14–30.

Петровська, І. Р. (2017). Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*, 1(11), 53–63.

Римаренко, С. (2017). Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5–6 (91–92), 171–181.

Степико, М. Т. (2012). Українська ідентичність в умовах суспільно-політичних трансформацій. *Стратегічні пріоритети*, 4 (25), 5–13.

Хашієва, Л. В. (2015). Глобалізація та ідентичність: взаємозв'язок глобального та локального. *Актуальні проблеми державного управління*, 2 (48), 38–44.

Чорна, Л. Г. (2012). Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 13, 108–118.

Яблонська, Т. М. (2010). Ідентичність як предмет психологічного аналізу. *Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*, 38, 378–386.

References

Abrashkevichus, G. O. (2012). Vplyv sotsiokulturnoi vzaiemodii na problemy identychnosti [The Influence of Sociocultural Interaction on Identity Problems]. *Tavriiskii studii. Kulturolohiia* [Taurian studios. Culturology]. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/tsk_2012_2_6. (in Ukrainian)

Blynova, O. Ye. (2014). Sotsialni stereotypy ta identychnist: osoblyvosti vzaiemozv'iazku [Social Stereotypes and Identity: Peculiarities of Interconnection]. *Problems of Political Psychology*, 1 (15), 238–247. Retrieved from <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/3/3> (in Ukrainian)

Boiko, S. T. (2019). Psykholohichna bezpeka osobystosti v umovakh rozirvanoho informatsiinoho prostoru [Psychological Personality Safety in the Conditions of the Broken Informational Space]. *Psychology: Theory and Practice: Collection of Scientific Articles*, 1 (3), 32–43. (in Ukrainian)

Chorna, L. G. (2012). Identychnist osoby: vid hrupy do indyvidualnosti (metodolohichniy analiz) [Personality Identity: from Group to Individuality (Methodological Analysis)]. *Problems of Political Psychology*, 13, 108–118. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2012). Kolektyvna travma ta hrupova identychnist [Collective Trauma and Group Identity]. *Psychological perspectives. Special issue: Actual problems of psychology of small, medium and large groups*, 2, 89–95. (in Ukrainian)

Hrybenko, I. V. (2010). Kohnityvnyi ta emotsiyni komponenty samoidentyfikatsii v mezhakh sotsialnoi identychnosti osobystosti [Cognitive and Emotional Components of Self-Identification within the Social Identity of an Individual]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 24 (27), 147–156. (in Ukrainian)

Khashiyeva, L. V. (2015). Hlobalizatsiia ta identychnist: vzaiemozv'iazok hlobalnoho ta lokalnoho [Globalization and Identity: Interrelation of Global and Local]. *Pressing problems of public administration*, 2 (48), 38–44. (in Ukrainian)

Kozlovets, M. A. (2011). Identychnist: poniattia, struktura i typy. [Identity: Concept, Structure and Types]. *Zhytomyr Ivan Franko State University Journal*, 57, 3–9. (in Ukrainian)

Kukharuk, O. Y. (2019). Suspilni transformatsii ta identychnist ukraintsiv u konteksti teorii sotsialnoi identychnosti [Public Transformations and Ukrainians' Identity through Social Identification Theory]. *Problems of Political Psychology*, 22 (1), 63–73. DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-34> (in Ukrainian)

Kulalaieva, N. V. (2015). Minimizatsiia informatsiinykh zahroz liudyny zasobamy kultury bezpeky [Minimization of Information Threats to Human Security by Means of Culture]. *Zbirnyk naukovykh prats Lvivskoho derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiediialnosti* [Lviv State University of Life Safety: Collection of Scientific Articles], 4, 27–30. (in Ukrainian)

Levchenko, V. V. (2016) Osobystisna identychnistj u procesi adaptaciji v situaciji zhyttjevykh zmin [Personal Identity in the Process of Adaptation in a Situation of Life Change]. *Spirituality of a Personality: Methodology, Theory and Practice*. 1, 78–86. (in Ukrainian)

Lukasevich, O. A. (2020). Problema formuvannia identychnosti osobystosti: suchasnyi kontekst [The Problem of Personality Identity Formation: Contemporary Context]. *Problems of Modern Psychology*, 1 (17), 45–51. DOI: <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-1-4> (in Ukrainian)

Matuzkova, E. P. (2014). Identychnist yak struktura [Identity as a Structure]. *Scientific Proceedings of Ostroh Academy National University: Philology Series*, 164, 15–19. (in Ukrainian)

Nabrusko, I. Y. (2012). Spozhyvannia yak mekhanizm konstruiuvannia identychnosti [Consumption as a Mechanism of Social Construction of Identity]. *Actual Problems of Sociology, Psychology, Pedagogy*, 15, 6–12. (in Ukrainian)

Nahorna, L. (2003). Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainskomu terminolohichnomu prostori [The Concept of «National Identity» and «National Idea» in the Ukrainian Terminological Space]. *Political Management*, 2, 14–30. (in Ukrainian)

Petrovska, I. R. (2017). Hromadianska identychnist: teoretyko-metodolohichni osnovy sotsialno-psykholohichnoho analizu [Civic Identity: Theoretical and Methodological Foundations of Social-Psychological Analysis]. *Journal Psychology and Personality*, 1(11), 53–63. DOI: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2017.1.163487> (in Ukrainian)

Rymarenko, S. (2017). Hlobalizatsiia ta kryza identychnosti [Globalization and Identity Crisis]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy* [Scientific Proceedings of Kurasa Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS Ukraine], 5-6 (91–92), 171–181. (in Ukrainian)

Stepyko, M. T. (2012). Ukrainska identychnist v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii [Ukrainian Identity in a Time of Socio-Political Transformation]. *Strategic Priorities*, 4 (25), 5–13. (in Ukrainian)

Yablonska, T. M. (2010). Identychnist yak predmet psykholohichnoho analizu [Identity as a subject of psychological analysis]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka APN* [Scientific Proceedings of G.S. Kostiuk Institute of Psychology], 38, 378–386. (in Ukrainian)

УДК 314.72

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-102>

Гундертайло Юлія Данилівна,

молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

ПРАКТИКИ ПСИХОГІЄНИ ЯК ЧАСТИНА ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ОСОБИСТОСТІ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Актуальність. Повномасштабна війна стала для українського народу колективною травмою. Останні місяці в Україні позначені небаченим досі сплеском травматичних переживань. Українці живуть у стані пролонгованої травматизації, адже воєнні дії та окупація певної частини держави тривають. Одним із ключових аспектів практик здорового життя особистості є практики психогієни. У стресових ситуаціях такі буденні рутини дають змогу підтримувати відчуття стабільності і хоча б часткового контролю над своїм життям, що сприяє відновленню суб'єктності й віри у власні сили.

Метою статті є визначення основних груп практик психогієни, які можуть допомогти особистості під час війни в підтримці здорового способу життя.

Методи і методологія. Аналіз і систематизація теоретичних та емпіричних напрацювань у галузі психогієни й психогієнічних практик у площині формування здорового способу життя особистості, особливо під час війни.

Результати. Визначено поняття практики психогієни особистості. Означено структуру практик психогієни: 1) фізична психогієна (адекватні практики сну, харчування, фізичного навантаження, водних процедур; 2) інформаційна психогієна (самообмеження в інформаційному просторі, свідомий вибір контенту); 3) комунікативна гігієна (самообмеження в комунікації, як онлайн, так і офлайн); 4) ментальна психогієна (молитви, медитації, візуалізації, дихальні практики, наративні практики, тілесні практики); 5) рекреаційні (ігрові активності, розваги, гумор, зокрема і «чорний»).

Перспективи подальших досліджень пов'язані з визнанням стратегічного значення тематики психогієни під час війни для громадян усієї держави, особливо для фахівців професій, які працюють з людьми. Надалі плануємо вивчення тих практик психогієни, які люди використовують уже зараз, і, відповідно, виокремлення серед цих практик найкращих та найефективніших.

Ключові слова: особистість; здоровий спосіб життя; психогігієна; практики психогігієни; посттравматичне зростання.

Yuliia D. Hundertailo,

Junior Researcher, Laboratory of Social Psychology of Personality,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

PSYCHOHYGIENE PRACTICES AS PART OF THE HEALTHY LIFESTYLE OF THE PERSONALITY DURING THE WAR

Actuality. A full-scale war was a collective trauma for the Ukrainian people. The number of traumatic experiences is extraordinary. Ukrainians live in a state of prolonged traumatization, as military operations and the occupation of a certain part of the country continue. Psychohygiene practices are among key aspects of healthy life practices. In stressful situations, such everyday routines allow you to maintain a sense of stability and at least partial control over your life, which contributes to the restoration of subjectivity and faith in your own strength.

The purpose of the article is to determine main groups of psychohygiene practices that are essentials for individuals during the war to maintain a healthy lifestyle.

Methods and methodology. Analysis and systematization of theoretical and empirical developments in the field of psychohygiene and psychohygiene practices in the field of formation of healthy lifestyle of the individual during the war.

The results. The concept of personal psychohygiene practice is defined. The structure of psychohygiene practices is defined: 1) physical psychohygiene (adequate practices of sleep, nutrition, exercise, water procedures); 2) informational psychohygiene (media self-restrictions, conscious choice of content); 3) communicative hygiene (self-restraint in communication, both online and offline); 4) mental psychohygiene (prayers, meditations, visualizations, breathing practices, narrative practices, physical practices); 5) recreational practices (play activities, entertainment, humor, including black humor).

Prospects for further research are related to the recognition of the strategic importance of the topic of psychological hygiene during the war for the entire state, especially for those people who are working with people. In future, we plan to study those psychohygiene practices that people already use, and accordingly highlight the best practices and effective practices in our areas.

Keywords: personality; healthy lifestyle; psychohygiene; psychohygiene practices; post-traumatic growth.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Колективною травмою стала для українського народу повномасштабна війна. Останні

місяці в Україні позначені небаченим досі сплеском травматичних переживань. Проте переживання травматичних подій не завжди призводить до *психологічної травми* – індивідуальної реакції на трагічні або надзвичайно значущі для особистості події, що викликає надмірне психічне напруження і в подальшому негативні переживання, які не можуть бути подолані самостійно і викликають стійкі зміни стану і поведінки. Участь у тій чи іншій катастрофічній події (чи спостереження за такою подією) є неодмінною, але *не завжди достатньою умовою для виникнення психічної травми* в окремої людини.

Травматичний стрес на індивідуальному рівні може розвиватися по-різному. Нормалізація стану людини за допомогою звичних і нових стратегій відновлення після травматичного стресу є найбільш поширеним варіантом розвитку подій. А от негативний полюс, навпаки, це розвиток посттравматичних розладів. Є також позитивний полюс – становлення процесу посттравматичного зростання. Реагування особи на надзвичайні події залежить від багатьох факторів – біологічних, соціальних, психологічних, і саме останні є територією, якою можна поступово рухатися до посттравматичного зростання (Титаренко, 2019).

Українці живуть у стані *продовженої травматизації*, адже воєнні дії та окупація певної частини держави тривають. Зрозуміло, що практично щодня всьому нашому суспільству й окремим громадянам доводиться стикатися з болісними переживаннями. *Серійна травматизація або продовжена травматична подія* – це постійний і повторюваний вплив травматичного стресора, наприклад повторюване фізичне або сексуальне насильство чи бойові дії.

Окрім фізичного виживання, постає також питання збереження психологічного здоров'я особистості, яке підтримується передусім практиками здорового способу життя. Чи є таке можливим у воєнний час? Як свідчать сучасні дослідження, зокрема ізраїльських психологів, щодо населення країни, яка воює понад 70 років, цілком можливо. Якщо і на державному, і на індивідуальному рівні плекати резильєнтність, особистість стає на шлях зростання і розвитку.

Одним із ключових аспектів практик здорового життя особистості є практики психогігієни. Психогігієна – це рутинні практики самообслуговування і тренування мозку, що сприяють формуванню та підтримці здорових когнітивних моделей особистісного добробуту. У стресових ситуаціях такі буденні справи дають змогу підтримувати відчуття стабільності і хоча б часткового контролю над своїм життям, що сприяє відновленню суб'єктності й віри у власні сили.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Останнім часом «хвороби

способу життя» визначають як основну причину смерті чоловіків і жінок у всьому світі. Глобальні та національні дослідження формують рекомендації щодо здорового способу життя (American Heart Association; National Health Service Choices; World Health Organization). Здоровий спосіб життя – це набір моделей способу життя, заснованих на нормах, важливих для здоров'я і психологічного добробуту. Під поведінкою розуміють участь або утримання від певної активності, вона охоплює різні сфери, такі як споживання їжі, фізична та соціальна активність. Здоровий спосіб життя є предметом міждисциплінарних досліджень як у медицині, так і соціології, психології, культурології, гендерних студіях тощо.

Здоровий спосіб життя можна аналізувати на макро-, мезо- і мікрорівні. Тут ми зупинимося на останньому, індивідуальному, рівні. Індивідуальні практики здорового способу життя досліджували щодо різних культур і соціальних груп (Zhang L., David T. Lardier, Autumn M. Bermea, Tiffany L. Brown, Pauline Garcia-Reid, Robert J. Reid, Shiriki Kumanyika, Wendell C. Taylor, Sonya A. Grier, Vikki Lassiter, Kristie J. Lancaster, Christiaan B. Morssink, André M. N. Renzaho).

Травматичні ситуації, з якими ми сьогодні стикаємося щодня, значною мірою впливають на нашу буденну активність. Одним із дієвих способів нормалізації психологічного стану після травматичної події є відновлення ритму звичних рутинних щоденних практик. Фундаментальну їх частину становлять практики особистої психогієни.

Концепція психічної гієни, упродовжувана від початку ХХ століття, ставила за мету профілактику психічних захворювань, підтримки хворих і людей з легкими формами психічних розладів. Зокрема, у США (1908) і Канаді (1922) було створено Національні ради із психічної гієни. Таким чином, спочатку основними напрямками психічної гієни були дослідження у сфері медицини. Перші фундаментальні і прикладні психогієнічні дослідження в Україні провів психолог, педагог і лікар І. О. Сікорський. Так, 1887 р. він підготував доповідь «Завдання нервово-психічної гієни і профілактики», де означив напрямки психогієнічних досліджень та їхнє значення для здоров'я нації.

Надалі питання психогієни активно розроблялися в галузі психології праці, зокрема в корпоративній площині, як спосіб зберегти і підвищити продуктивність працівника; сьогодні ці питання досліджують у контексті профілактики вигорання та зниження стресу на робочому місці, підтримки психічного добробуту особистості (R. Vaníčková, A. L. Bartels, S. J. Peterson, C. S. Reina).

Сплеск інтересу до психогієни можна було спостерігати і під час пандемії COVID-19. Ідеться насамперед про психологічну профілактику і гігієну особистості в протидії пандемії COVID-19.

Психічна гігієна має на меті сприяння психічному добробуту особистості шляхом впливу на загальну діяльність мозку. Наприклад, надмірне «блукання розуму» та гіпертрофовані роздуми, на думку деяких дослідників (B. Anderson, P. R. Goldin, K. Kurita, Gross; R. Y. Hong; P. Seli, J. A. Cheyne, D. Smilek, J. Smallwood), можуть викликати тривогу і депресію

Загалом на сьогодні є ціла низка наукових дисциплін, які досліджують певні практики психогієни та їхній вплив на здоров'я і психічний добробут особистості. Дослідники також порушують питання, які рутини мають бути в житті людини щодня під кутом зору психогієни?

Дослідник-психолог С. Деніел (у співпраці з доктором Р. Девідом) запропонував метафору «тарілки здорового розуму» аналогічно з «тарілкою здорової їжі». Він рекомендує низку щоденних практик для підтримки та оптимізації роботи мозку й психічного добробуту особистості, серед яких: практики зосередженості (концентрація); творчі чи ігрові заняття, які створюють нові нейронні зв'язки в стані розслабленості; комунікативні практики, зокрема з природою (зміцнення схем відносин у мозку); фізична активність; медитації (зосередження на внутрішніх відчуттях, образах, думках – інтеграція); час вільного «серфінгу» розуму – довільна активність; сон як фізіологічне відновлення.

Практики психогієни, на нашу думку, у воєнний час мають добиратися за простим алгоритмом: усе, що додає сил, – робимо; усе, що виснажує, – ні.

Практики психогієни допомагали українцям ще в період радянської окупації. У часи, коли не було жодної надії на незалежну Україну, в'язні радянських гулагів мріяли про свою державу, планували її розбудову, вчилися одне в одного («таборіві університети») і навіть займалися йогою (Євген Грицяк). Завдяки цьому вони виживали, а пізніше, уже в 90-х роках ХХ ст., сприяли становленню Української держави.

Відомий психолог Віктор Франкл, який був свого часу в'язнем фашистського концентраційного табору, писав: «У концентраційному таборі всі обставини складаються так, щоб в'язень втратив опору. Усі знайомі життєві цілі відкидаються. Єдине, що залишається, – це «остання людська свобода» – здатність «обирати власний підхід до нинішніх обставин» (Франкл, 2021, с. 48.). Франкл наголошував на тому, що

найкраще в цих надзвичайно складних обставинах адаптувалися люди, які попри суцільний контроль мали власну систему свободи – рутинні щоденні дії, які вони обирали самі: чистити зуби, умиватися і т. ін. Він сам, наприклад, частенько послуговувався практикою візуалізації – уявляв собі, що буде описувати цей день студентам в університеті. Такі активності сприяли підтримці власної ідентичності в просторі й часі і відчуття особистісної здатності давати собі раду, завдяки чому не було місця для розвитку психологічної травми, яка виникає й ускладнюється саме через відчуття власної безпорадності, зокрема вивченої.

Вивчену безпомічність спочатку розглядали в контексті визнання суб'єктом свого безсилля. Навіть за можливості уникнути аверсивних стимулів суб'єкт припиняє спроби уникнути негативних відчуттів. Нейробіологічні дослідження останнього часу, однак, показали, що спочатку якраз виникає безпорадність і суб'єкт саме *навчається* долати труднощі. Тобто після народження завдяки розвитку префронтальної кори головного мозку індивід поступово навчається контролювати негативні події.

Отже, хоча дослідження психогігієни є досить різноманітними і мультидисциплінарними, наразі залишається відкритим питання щоденних практик, які є необхідними для підтримки психологічного добробуту особистості в рамках реалізації здорового способу життя. Особливим аспектом цієї теми є практики психогігієни під час широкомасштабної війни, адже від осмислення цієї теми залежить психічне здоров'я цілого українського народу як у теперішньому, так і в майбутньому часі.

Мета статті – визначити основні групи практик психогігієни, які можуть допомогти особистості під час війни в підтримці здорового способу життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. У добу національно-визвольної війни кожний громадянин України стикається з надзвичайним напруженням усіх систем як на рівні держави, так і на рівні особистості. Смертельна небезпека, соціально-економічні умови, які швидко змінюються, дефіцит електроенергії – це щоденні випробування, які стають нормою. А тому ми можемо констатувати травматичний стрес у всіх людей – від найменших до найстарших. Ця ситуація, стверджує Ірина Фаріон, є ідеальними лаштунками для самопізнання та визначення близьких за духом людей, часом «пекельної» роботи.

Уже зараз ми спостерігаємо, як наша спільнота крапля по краплі вичавлює зі своєї свідомості нав'язані колоніальною російською пропагандою уявлення про свої національні риси, здібності та історичні здобутки. Російська імперія завжди використовувала мову як зброю

проти українців та, власне, і проти інших поневолених народів. Вдаючись до різних тактичних хитрощів, вона намагалася стратегічно спрямувати українців до простору російських великодержавних нарративів – літератури, кіномистецтва, ютуба і т. ін., що створювало передумови для зменшення інтересу до свого рідного, українського як менш цікавого і сучасного, периферійного.

Наприклад, у радянський час відоме українське прислів'я «моя хата скраю, першим ворога стрічаю» було замінено на «моя хата скраю, нічого не знаю». Ця версія фігурувала в усіх довідниках і книжках, що було, власне, таким собі малесеньким елементом приниження українців, їхньої сміливості, мужності, нав'язування їм комплексу меншовартості. І таких «крапельок» – мільйони. Якщо вдається до системного аналізу всіх гуманітарних сфер українського суспільства, то елементи колонізації та русифікації можна помітити всюди – у музичних школах, міському просторі, підручниках, менеджменті науки, гумористичних мініатюрах. Відродження автентичності і свідомо інтеграція досвіду українців, здобутого в кривавій борні, сподіваємося, стане базою для посттравматичного зростання цілої країни передусім через викорінення на всіх рівнях метастазів тоталітарного колоніального режиму і популяризацію героїзму українців як у постатях сучасної війни, так і в постатях борців минулих часів.

На рівні малих груп (спільноти сусідів, волонтерських чи, на противагу їм, корупційних об'єднань) сьогодні проявляються правдиві значущості людини – наразі неможливо декларувати одні цінності, а діяти за іншими. Тому люди гуртуються в спільній діяльності, і стає наочно зрозуміло, з якими побратимами і посестрами хочеться розвиватися далі, а з якими персонами – попрощатися назавжди.

Так само на індивідуальному рівні кожна особистість відкриває в собі нові здібності – ті, про які раніше не знала, бо ситуація війни стала своєрідною ініціацією. Ініціація – це трансформаційний ритуал переходу на більш високий рівень психологічного й соціального розвитку. Війна змінює кожного і дає простір для розширення уявлень про світ і про себе, формування нової ідентичності, а ще – для розширення репертуару щоденної рутини. Щоденне напруження є новою нормою для громадян, тому важливо виокремити активності психогієни, які будуть підтримувати добробут громадян навіть у такий скрутний період.

Психогієна – це рутинні практики самообслуговування і тренування мозку, що сприяють формуванню та підтримці здорових когнітивних моделей життєтворення. На нашу думку, структуру практик психогієни можна звести до п'яти основних груп, які мають бути в полі уваги людини, яка прагне підтримувати своє психічне здоров'я.

Найпершою є фізична психогієна, що включає адекватні практики сну, харчування, фізичної активності, водних процедур. У

стресовій ситуації, коли нервова система перенапружена, люди можуть забувати про такі прості речі, однак важливо їх виконувати щодня – у тому обсязі, який можливий, бо всі інші практики ґрунтуються на цьому базовому рівні. Водночас варто утримуватися від радикальних практик (наприклад, обливання холодною водою), якщо ви не робили цього раніше. Нові звички в цій площині вимагають значних психологічних ресурсів, а їх зараз украй мало.

Інформаційна психогієна має на меті самообмеження в інформаційному просторі та свідомий вибір контенту. Зараз продукуються величезні обсяги емоційно зарядженого контенту, здебільшого з негативним змістом. Психіка людина не здатна переробити таку велику кількість переживань, тому важливо інформацію дозувати, ознайомлюватися з новинами в текстовому форматі. Особливу увагу хотіли б звернути на сцени реальної жорстокості – вони закарбовуються в пам'яті й продукують жах, страх, огиду потім ще дуже-дуже довго. Тому людям похилого віку, особам із соматичними і нервовими проблемами, молодим жінкам такий контент є категорично протипоказаний.

Комунікативна психогієна – це самообмеження в комунікації – як онлайн, так і офлайн. Усім відомо, що поряд з нами є люди, які в процесі комунікації нас спустошують (ми відчуваємося виснаженими), а еособистості, які надихають нас, додають сил. Спілкування з першими варто виключити чи мінімізувати, натомість надати час і простір для контактів з представниками другої групи.

Ментальна психогієна – молитви, медитації, візуалізації, дихальні практики, наративні практики, тілесні практики – є наразі досить новою сферою для українців, зоною розвитку. Утім, молитви багато хто вважає історично питомою формою саморегуляції людей, яка побутувала в Україні століттями. Інші практики є менш відомими, деякі з них запозичено з інших культур, але їх включення в щоденні практики має великі перспективи. Наприклад, згідно з останніми клінічними даними, майндфулнес-медитації допомагають людям з тривожними розладами так само, як і медикаментозна підтримка.

Рекреаційна психогієна, зокрема ігрові активності, розваги, гумор, зокрема і «чорний» гумор, є, на нашу думку, вкрай необхідним складником життя кожного українця. Сміх розслаблює всі м'язи тіла, мозок і дає змогу побачити події з несподіваного боку, розширити тунельне сприймання. Зокрема, «чорний» гумор, який проявляється в сотнях мемів і нових фразеологізмів (на кшталт «послати слідом за російським кораблем», «оргія на Щекавиці»), є також прикладом того, як навіть найжахливіші події в масовій свідомості наших співвітчизників трансформуються в океан радикального сексуального самовираження спільноти. У телеграмі з'явилося багато каналів, де «оргію» планують у

різних містах. Так Ерос перемагає Танатос і в інформаційному полі, і в душах наших громадян.

Отже, застосування п'яти груп щоденних практик, на нашу думку, є суттєвим внеском у збереження психічного здоров'я і добробуту наших громадян, орієнтованих на здоровий спосіб життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження тематики психогієни під час війни має стратегічне значення для всієї держави. Очевидно, що інтуїтивно багато людей, що керують, опікуються кимось чи навчають наших співвітчизників, підтримують частину психогієнічних практик. Однак брак чіткого розуміння обмежує їхнє бачення і, відповідно, реалізацію психогієнічних практик. Такі спеціалісти мають навчатися практик психогієни насамперед для збереження своєї продуктивності, адже у нас гостро бракує кваліфікованих психологів, психотерапевтів, парапсихологів. Розроблення і популяризація цієї проблематики може допомогти знизити рівень ПТСР у суспільстві та навантаження на медичну систему країни.

Також у наших планах вивчення тих практик психогієни, які українці використовують уже зараз, і, відповідно, виокремлення серед них найкращих і найефективніших.

Список використаних джерел

Рибалка, В. В. (Ред.) (2020). *Психологічна профілактика і гігієна особистості у протидії пандемії COVID-19*. Методичний посібник. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України.

Титаренко, Т. М. (2019). Посттравматичне життєтворення особистості: методи діагностики і відновлення. *Психологія особистості*, 1(10), 186–192.

Франкл, В. (2021). *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Пер. з англ. О. Замойської. Харків: КСД.

Anderson, B., Goldin, P. R., Kurita, K., & Gross, J. J. (2008). Self-representations in social anxiety disorder: Linguistic analysis of autobiographical narratives. *Behaviour research and therapy*, 46(10), 119–1125. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.brat.2008.07.001>.

Bartels, A. L., Peterson, S. J., & Reina, C. S. (2019). Understanding well-being at work: Development and validation of the eudaimonic workplace well-being scale. *PLoS ONE*, 14(4), 1–21. Retrieved from <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0215957>.

Hong, R. Y. (2007). Worry and rumination: Differential association with anxious and depressive symptoms and coping behavior. *Behaviour Research and Therapy*, 45(2), 277–290. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.brat.2006.03.006>.

Kumanyika, Sh., Taylor, W. C., Grier, S. A., Lassiter, V., Lancaster, K. J., Morssink, Ch. B., & Renzaho, A. M. N. (2012). Community energy balance: A framework for contextualizing cultural influences on high risk of obesity in ethnic minority populations. *Preventive Medicine*, 55(5), 371–381. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2012.07.002>.

Lardier, D. T. Jr., Bermea, A. M., Brown, T. L., Garcia-Reid, P., & Reid, R. J. (2020). «You Gotta Be Strong Minded»: Substances Use and Individualism Among Urban Minority Youth. *Urban Social Work*, 4(2), 173–200. Retrieved from <https://doi.org/10.1891/USW-D-19-00015>.

March, D., & Oppenheimer, G. M. (2014). Social disorder and diagnostic order: The US mental hygiene movement, the midtown Manhattan study and the development of psychiatric epidemiology in the 20th century. *International Journal of Epidemiology*, 43(1), 29–42. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/ije/dyu117>.

Mollborn, S., Lawrence, E. M., & Saint Onge, J. M. (2021). Contributions and Challenges in Health Lifestyles Research. *Journal of Health and Social Behavior*, 62(3), 388–403. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0022146521997813>.

Poelmans, S., Rock, D., Siegel, D., & Payne, J. (2012). The Healthy Mind Platter. *Neuroleadership Journal*, 4, 1–23. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/276293360_The_Healthy_Mind_Platter.

Seli, P., Cheynem, J. A., Smilek, D., & Smallwood, J. (2015). On the relation of mind wander and ADHD symptomatology. *Psychonomic Bulletin & Review*, 22(3), 629–636. Retrieved from <https://doi.org/10.3758/s13423-014-0793-0>.

Siegel, D. (2020). *The Healthy Mind Platter*. Viitattu.

Vaničková, R. (2021). Psychology of health and mental hygiene: Psychosocial risks, consequences, and possibilities of work stress prevention. *Problems and Perspectives in Management*, 19(1), 68–77. Retrieved from [https://doi.org/10.21511/ppm.19\(1\).2021.06](https://doi.org/10.21511/ppm.19(1).2021.06).

Zhang, L. (2021). A latent class analysis of health lifestyles and health outcomes among Chinese older adults. *Ageing and Society*, 41(2), 313–338. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/S0144686X20001063>.

References

Anderson, B., Goldin, P. R., Kurita, K., & Gross, J. J. (2008). Self-representations in social anxiety disorder: Linguistic analysis of autobiographical narratives. *Behaviour research and therapy*, 46(10), 119–1125. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.brat.2008.07.001>. (in English)

Bartels, A. L., Peterson, S. J., & Reina, C. S. (2019). Understanding well-being at work: Development and validation of the eudaimonic workplace well-being scale. *PLoS ONE*, 14(4), 1–21. Retrieved from <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0215957>. (in English)

Frankl, V. (2021). *Lyudyna v poshukakh spravzhnogo sensu. Psykholog u kontstabori* [Man's search for true meaning. A psychologist in a concentration camp]. Trans. from English by O. Zamoyska. Kharkiv: KSD. (in Ukrainian)

Hong, R. Y. (2007). Worry and rumination: Differential association with anxious and depressive symptoms and coping behavior. *Behaviour Research and Therapy*, 45(2), 277–290. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.brat.2006.03.006>. (in English)

Kumanyika, Sh., Taylor, W. C., Grier, S. A., Lassiter, V., Lancaster, K. J., Morssink, Ch. B., & Renzaho, A. M. N. (2012). Community energy balance: A

framework for contextualizing cultural influences on high risk of obesity in ethnic minority populations, *Preventive Medicine*, 55(5), 371–381. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2012.07.002>. (in English)

Lardier, D. T. Jr., Bermea, A. M., Brown, T. L., Garcia-Reid, P., & Reid, R. J. (2020). «You Gotta Be Strong Minded»: Substances Use and Individualism Among Urban Minority Youth. *Urban Social Work*, 4(2), 173–200. Retrieved from <https://doi.org/10.1891/USW-D-19-00015>. (in English)

March, D., & Oppenheimer, G. M. (2014). Social disorder and diagnostic order: The US mental hygiene movement, the midtown Manhattan study and the development of psychiatric epidemiology in the 20th century. *International Journal of Epidemiology*, 43(1), 29–42. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/ije/dyu117>. (in English)

Mollborn, S., Lawrence, E. M., & Saint Onge, J. M. (2021). Contributions and Challenges in Health Lifestyles Research. *Journal of Health and Social Behavior*, 62(3), 388–403. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0022146521997813>. (in English)

Poelmans, S., Rock, D., Siegel, D., & Payne, J. (2012). The Healthy Mind Platter. *Neuroleadership Journal*, 4, 1–23. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/276293360_The_Healthy_Mind_Platter. (in English)

Rybalka, V. V. (Eds.) (2020). *Psykhologichna profilaktyka i hihiyena osobystosti u protydyi pandemiyi COVID-19* [Psychological prevention and personal hygiene in countering the COVID-19 pandemic]. Methodological guide. Kyiv: Ivan Zyzayun Institute for Pedagogical Education and Adult Education of the NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Seli, P., Cheynem, J. A., Smilek, D., & Smallwood, J. (2015). On the relation of mind wander and ADHD symptomatology. *Psychonomic Bulletin & Review*, 22(3), 629–636. Retrieved from <https://doi.org/10.3758/s13423-014-0793-0>. (in English)

Siegel, D. (2020). *The Healthy Mind Platter*. Viitattu. (in English)

Tytarenko, T. M. (2019). Posttravmatychnе zhyttyetvorennya osobystosti: metody diahnostryky i vidnovlennya [Post-traumatic personality development: Methods of diagnosis and recovery]. *Psykhohiyya osobystosti* [Psychology of Personality], 1(10), 186–192. (in Ukrainian)

Vaničková, R. (2021). Psychology of health and mental hygiene: Psychosocial risks, consequences, and possibilities of work stress prevention. *Problems and Perspectives in Management*, 19(1), 68–77. Retrieved from [https://doi.org/10.21511/ppm.19\(1\).2021.06](https://doi.org/10.21511/ppm.19(1).2021.06). (in English)

Zhang, L. (2021). A latent class analysis of health lifestyles and health outcomes among Chinese older adults. *Ageing and Society*, 41(2), 313–338. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/S0144686X20001063>. (in English)

УДК 32:159.9

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-108>

Лазоренко Борис Петрович,

кандидат філософських наук, доцент,

провідний науковий співробітник

лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-2113-0424

bolaz@ukr.net

СТРАТЕГІЇ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ КОМБАТАНТІВ І ВОЛОНТЕРІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність. В умовах повномасштабної війни актуалізується завдання забезпечення здорового способу життя (ЗСЖ) комбатантів і волонтерів, які є найбільш активною частиною українського суспільства, роблять значущий внесок у перемогу та майбутнє відновлення Української держави.

Метою статті є визначення ключових чинників ЗСЖ комбатантів і волонтерів, провідних стратегій і засобів відновлення та збереження психологічного благополуччя в умовах війни.

Методологія: порівняльний аналіз зарубіжних і вітчизняних концепцій ЗСЖ, узагальнення теоретичних та емпіричних досліджень психологічної реабілітації і соціально-психологічного супроводу ветеранів АТО/ООС, волонтерів російсько-української війни.

Результати. Встановлено, що визначальним травматичним чинником російсько-української війни є проєкція імперської міфологеми «русского мира» на український етнос, яка у своїй практичній реалізації набула геноцидного характеру. Дегуманізація українців з боку російських військових та значної частини російського суспільства спричиняє у певній частині комбатантів і волонтерів внутрішні конфлікти, стани ненависті та жаги помсти щодо етнічних росіян і представників інших етносів Російської держави, що беруть участь у війні. Виокремлено такі стратегії та засоби відновлення і збереження особистісної цілісності та психологічного благополуччя комбатантів і волонтерів: 1) використання психотравми як ресурсу духовного посттравматичного зростання особистості; 2) комплексне відновлення та збереження психологічної цілісності особистості; 3) формування та зміцнення психосоціальної солідарності, групової ідентичності; 4) комплексний соціально-психологічний супровід збереження ЗСЖ комбатантів і волонтерів, сприяння їхньому особистісному розвитку; 5) забезпечення сталості ЗСЖ та профілактики його порушень. Підтверджено доцільність та перспективність використання авторського варіанта методики парадоксальної інтенції В. Франкла щодо трансформації психотравм та

пов'язаних з ними внутрішніх конфліктів у ресурси відновлення психологічної цілісності і посттравматичного зростання особистості. Результатом комплексного застосування зазначених засобів є напрацювання сталих просоціальних практик ЗСЖ як в окремих осіб, так і в спільноті УБД і волонтерів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наголошено на доцільності більш широкого впровадження зазначених стратегій ЗСЖ у середовищі комбатантів і волонтерів. Перспективним видається дослідження відповідних стратегій ЗСЖ та їх упровадження в середовищі внутрішніх переселенців та громадян, які вимушено виїхали за кордон на час воєнного стану в Україні.

Ключові слова: здоровий спосіб життя; комбатанти; волонтери; стратегії; опанування; психотравма; парадоксальна інтенція.

Borys P. Lazorenko

PhD in Philosophy, Associate Professor,
Leading Research Associate of the Laboratory
of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2113-0424,
bolaz@ukr.net

HEALTHY LIFESTYLE STRATEGIES COMBATANTS AND VOLUNTEERS IN WAR CONDITIONS

Relevance. In the conditions of the Russian-Ukrainian war the task of restoring and preserving health, ensuring a healthy lifestyle (HLS) of combatants and volunteers actualized significantly, because they are the most active part of Ukrainian society, play important role in the victory and in the future restoration of the Ukrainian state.

The **purpose** of the article is to determine the key HLS factors of the combatants and volunteers, and the leading strategies and means of recovery and preservation their HLS in the conditions of war.

Methodology. Comparative analysis of foreign and domestic concepts of mental health, generalization of theoretical and empirical research on psychological rehabilitation and socio-psychological support of veterans and volunteers of the Russian-Ukrainian war.

Results. The main traumatic factor of the Russian-Ukrainian war is defined as a projection of imperial mythology of the «Russian World», which the Russian power structures are trying to impose on the Russian and Ukrainian ethnic groups. The genocidal nature of the practical implementation of this projection is noted. As results of these actions, there are the actualization of socio-psychological mechanisms of dehumanization and generalization in the relations of Ukrainian ethnic groups. Accordingly, this projection caused psychological trauma, internal conflicts, a state of hatred and revenge against ethnic Russians and representatives of other ethnic groups of

the Russian state among a certain part of combatants and volunteers. There are specified main strategies, directions and means of restoration and preservation the integrity of the personality of the combatants and volunteers in relevant areas of their healthy lifestyle. Among the strategies are the following. 1) The use of psychotrauma as a resource for post-traumatic spiritual and personal growth. 2) Comprehensive restoration and preservation of the psychological integrity of the individual. 3) Formation and strengthening of psychosocial solidarity, group identity of combatants and volunteers. 4) Comprehensive socio-psychological support for the preservation of HLS, promotion of their personal development. 5) Ensuring the stability of the HLS and prevention of its violations. There is indicated expediency and perspective of using the author's version of V. Frankl's method of paradoxical intention regarding the transformation of psychotraumata, associated negative states, internal conflicts into resources for the restoration of psychological integrity and post-traumatic personal growth. In general, the result of the complex application of the mentioned means is the development of sustainable prosocial practices of social welfare both in individuals and in the community of combatants and volunteers.

Conclusions and prospects. In order to restore and preserve the psychosocial health of combatants and volunteers, it is expedient widely implement the above-mentioned strategies of HLS in their environment, to develop the most effective means of their realization. It is very promising to study the relevant strategies of the IDPs and their implementation in relation to internally displaced persons and citizens, who forced to leave for foreign countries during the martial law in Ukraine.

Keywords: healthy lifestyle; combatants; volunteers; strategies; mastery; psychotrauma; paradoxical intention.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Пряма або опосередкована участь у бойових діях чи причетність до них, переживання кризових та екстремальних життєвих подій суттєво вплинули і далі впливають на психологічне здоров'я та спосіб життя українських громадян. Особливо це стосується комбатантів і волонтерів. Під терміном «комбатанти» ми маємо на увазі представників усіх силових відомств України, як брали і беруть наразі участь у бойових діях. Цей вплив зумовлює у багатьох із них психотравми та відповідні психотравматичні стани, а також хронічну втому і виснаження, подекуди зловживання лікарськими засобами, алкоголем тощо. Усі ці стани провокують поведінкові розлади, формують шкідливі звички, які згубно позначаються на психологічному та фізичному здоров'ї, суттєво деформують загальний спосіб життя людини. Тому вдосконалення психосоціальної допомоги комбатантам і волонтерам у відновленні та збереженні їхнього здоров'я, ЗСЖ є вкрай важливим теоретичним і практичним завданням, особливо в умовах тривання воєнних дій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення

нерозв'язаних частин загальної проблеми. Сьогодні перед фахівцями психологічної допомоги стоїть надзвичайно важливе завдання – розроблення стратегій відновлення і збереження ЗСЖ комбатантів і волонтерів, визначення ефективних стратегій та засобів подолання психотравм та пов'язаних з ними негативних наслідків. На основі досліджень зарубіжними фахівцями проблеми здорового способу життя особистості, ВООЗ розроблено загальну концепцію ЗСЖ (*What is a healthy lifestyle, 1999*). Вона спирається: на поведінку і мислення людини, які забезпечують їй збереження та зміцнення здоров'я; на індивідуальну систему звичок, завдяки якій людина може підтримувати необхідний рівень життєдіяльності для вирішення завдань, пов'язаних із виконанням обов'язків та вирішенням особистих проблем і запитів; на систему життя, що забезпечує достатню та оптимальну взаємодію людини із середовищем і тим самим дає змогу підтримувати здоров'я на безпечному рівні.

Завдяки цим дослідженням розроблено також основні шкали профілю ЗСЖ. На основі спостережень виокремлено такі конструкти дослідження поведінки: 1) відповідальність за здоров'я, 2) фізична активність, 3) харчування. Предметом вивчення стали когнітивні та емоційні компоненти психосоціального благополуччя: 1) духовне зростання, 2) міжособові стосунки, 3) управління стресом (*Walker, & Hill-Polerecky, 1996*).

Вітчизняні фахівці також приділяють значну увагу дослідженням ЗСЖ. Загалом ЗСЖ визначають як усе в людській діяльності, що стосується збереження і зміцнення здоров'я, усе, що сприяє виконанню людиною своїх людських функцій через діяльність з оздоровлення умов життя – праці, відпочинку, побуту (*Яременко та ін., 2000*). Дослідники виокремлюють такі сфери ЗСЖ та їхні індикатори. 1) сфера психічного здоров'я (індикатори: наявність проблем спілкування, відчуття комфорту від перебування в колективі, характер стосунків із близьким оточенням, уміння керувати своїм психічним станом, ступінь стресу, ступінь самозадоволення); 2) сфера духовного здоров'я (індикатори: ставлення до освіти, науки, мистецтва, релігії, моралі, етики; свідомість, ментальність, життєва самоідентифікація, оцінка реалізації власних здібностей і можливостей); 3) сфера соціального здоров'я (індикатори: соціальний статус, соціальне самопочуття, наявність (брак) відчуття безпеки в соціумі, ступінь задоволеності повсякденними умовами життя, самооцінка добробуту); 4) сфера фізичного здоров'я (індикатори: рухова активність, харчування, шкідливі звички, безпечна сексуальна поведінка, чинники поширення ІПСШ) (*Яременко та ін., 2000*).

Порівняльний аналіз зарубіжних і вітчизняних досліджень ЗСЖ свідчить про те, що ця проблема загалом завжди привертала увагу

фахівців в Україні, насамперед щодо умов мирного часу, здебільшого щодо молоді, особливо з огляду на поширення в молодіжному середовищі ІПСШ та ВІЛ/СНІДу. Ґрунтовно ж досліджували цю проблему передусім фахівці тих країн, військовослужбовці яких брали участь у війнах та військових операціях або ж у миротворчих місіях. Але вивчали її переважно в контексті опанування наслідків такої діяльності для ментального і фізичного здоров'я учасників бойових дій – ПТСР, інших психічних і поведінкових розладів, серцево-судинних та інших фізичних захворювань як наслідків хронічних психосоматичних станів. Також у розвинених країнах ця проблема зачіпала певною мірою обмежену частину суспільства. В Україні ж вона є наразі актуальною практично для всього суспільства. Схожий досвід має також ізраїльське суспільство, оскільки протягом тривалого часу Ізраїльська держава та її громадяни перебувають у стані війни і значна частина населення – і чоловіків, і жінок – тією чи іншою мірою пройшли фахову військову підготовку і відчули на власному досвіді потенційний або реальний вплив травматичних чинників воєнних загроз.

Аналіз зарубіжного досвіду свідчить про те, що в розвинених західних країнах ветеранам та учасникам військових конфліктів надається комплексна спеціалізована допомога у збереженні та відновленні здоров'я, підтриманні ними ЗСЖ. Основними стратегіями вирішенням їхніх проблем опікується держава, що зазначено у відповідних програмах.

Волонтерську діяльність у зарубіжних країнах організують і забезпечують громадські, зокрема міжнародні, організації, наприклад системи ООН. Така діяльність розгалужена і спеціалізована за відповідними напрямками, стандартизована і регламентована, зокрема і щодо забезпечення ЗСЖ волонтерів. Волонтерська діяльність в Україні регулюється відповідним законом (Закон України «Про волонтерську діяльність» 2011 року). Особливість українського волонтерства в умовах війни полягає в тому, що наші волонтери ідентифікують себе з військовими і свою діяльність сприймають як участь у колективному захисті країни, суспільства і свого власного життя, добробуту своїх родин і близьких. Суб'єктивно вони, як і військові, перебувають на фронті, у боротьбі за своє власне і колективне благополуччя. Поразки і перемоги у війні волонтери сприймають як свої особисті в контексті «ми, наші, свої» і «вони, чужі, вороги». Цей рівень колективної ідентифікації зумовлює долучення їх до відповідних соціальних і соціально-психологічних ресурсів забезпечення життєдіяльності, а проте тягне за собою травмування психіки нарівні з учасниками війни, а також активізацію

колективних захистів – спротиву, заперечення, витіснення щодо своєї індивідуальної травми, втоми та виснаження за типом «я не стомився».

Мета статті – на основі порівняльного аналізу досліджень зарубіжних і вітчизняних фахівців визначити ключові сфери ЗСЖ комбатантів і волонтерів, чинники та соціально-психологічні механізми їх ураження, провідні стратегії і засоби відновлення та підтримання ними ЗСЖ в умовах війни.

Методологія: порівняльний аналіз зарубіжних і вітчизняних концепцій ЗСЖ, узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень психологічної реабілітації і соціально-психологічного супроводу ветеранів АТО/ООС, волонтерів російсько-української війни, зокрема її повномасштабної фази.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Коли йдеться про українське суспільство, хотіли б наголосити на неабиякій значущості проблеми ЗСЖ, оскільки вона стосується одного з основних складників людського капіталу держави і суспільства – здоров'я громадян, дорослих і дітей, який буде відігравати суттєву роль у перемозі над ворогом і в подальшій відбудові країни. Однак психологічна наука наразі ще не приділяє належної уваги забезпеченню ЗСЖ комбатантів і волонтерів, які є, безперечно, рушійною силою перемоги та відновлення країни. Зокрема, не визначено основні стратегії та засоби відновлення і збереження їхнього ЗСЖ, запобігання виснаженню в умовах військових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. З набутого досвіду надання психологічної допомоги ветеранам, комбатантам і волонтерам можемо виснувати, що їхньою основною нагальною (але нерідко неусвідомленою) потребою є подолання психотравм, посттравматичних станів, внутрішніх конфліктів, неприйняття себе в цих станах, виснаження (вигорання), а також системного спротиву (через захисні механізми заперечення, ігнорування, знецінення і витіснення) цим станам. У контексті нашого дослідження з'ясовано, що ключовими сферами ураження та відновлення психосоціального здоров'я і, відповідно, ЗСЖ комбатантів і волонтерів в умовах воєнних дій є: 1) духовно-психологічна, 2) психоемоційна і психосоматична, 3) соціально-психологічна. Ресурси цих сфер значною мірою забезпечують відновлення та збереження психосоціального і поведінкового добробуту особистості.

Ситуація російсько-української війни виявила суттєві соціально-психологічні особливості і чинники травматичного впливу на спосіб життя особи як члена етнічної та національної спільноти в контексті колективної суб'єктності і натомість колективної відповідальності. Серед таких особливостей доцільно виокремити: етнічну суперечливу

гібридність (до війни – «братній народ», але тепер – «рашисти, нелюди»); актуалізацію історичної пам'яті, коли подібні за своєю суттю війни траплялись і в далекому, і у відносно недавньому історичному минулому; безпідставну геноцидну спрямованість воєнних дій з боку військово-політичного керівництва Російської держави та її підтримку значною частиною російського суспільства; актуалізацію суперечливості, спонтанності, невизначеності та непередбачуваності психічних проявів і реакцій; суперечливість способу життя в умовах воєнного стану, перебування на межі можливого і неможливого, героїчного і повсякденного, жертовної самовідданості і необхідності самозбереження.

Визначальним комплексним травматичним чинником російсько-української війни з погляду порушення здоров'я і ЗСЖ комбатантів і волонтерів слід визнати проєкцію імперської міфологеми «русского мира» на український етнос, яка у своїй практичній реалізації набула геноцидного характеру в різних її гібридних аспектах – військовому, інформаційному, політичному, економічному, гуманітарному тощо. Серед соціально-психологічних механізмів можемо виокремити механізми дегуманізації і генералізації ворогів у міжетнічних стосунках (немає поганих чи хороших росіян, усі вони вороги, яких треба знищувати). Усі ці чинники і механізми зазвичай є руйнівними для особистості і можуть спричиняти значні психотравми, актуалізацію станів ненависті та помсти, внутрішньоособистісні конфлікти і психологічний спротив їхнім проявам, психосоматичні розлади та розлади поведінки, зокрема і деструктивної зміни ЗСЖ, спричиняти формування шкідливих залежностей і звичок. Однак за певних умов вони можуть стати і бути ресурсами посттравматичного зростання та розвитку особистості.

Що ж до подолання психотравматизації та виснаження, деструктивних порушень здоров'я комбатантів і волонтерів у війні, що триває, важливо виокремити основні стратегії і засоби відновлення та збереження ЗСЖ комбатантів і волонтерів, не відкладаючи їх реалізацію на переможне майбутнє, виправдовуючись міркуваннями «не на часі». Серед таких стратегій назвемо, зокрема: 1) використання психотравми як ресурсу для духовного посттравматичного зростання особистості; 2) комплексне відновлення та збереження психологічної цілісності особистості; 3) формування та зміцнення психосоціальної солідарності, групової ідентичності постраждалих комбатантів і волонтерів; формування та зміцнення психосоціальної спорідненості, групової ідентичності комбатантів і волонтерів («один за всіх і всі за одного»); 4) комплексний соціально-психологічний супровід збереження ЗСЖ

комбатантів і волонтерів, сприяння їхньому особистісному розвитку; 5) забезпечення сталості ЗСЖ та профілактики його порушень.

Серед засобів реалізації зазначених стратегій доцільно виокремити такі. У духовно-психологічній сфері – опанування станів ненависті, жаги помсти, зневіри, відчаю, безсилля, безсенсовності та набуття позитивних станів спокою, зміцнення сили волі, стійкості, упевненості в собі та віри в перемогу. У психоемоційній сфері – опанування негативно визначених станів страху, тривоги, розпачу, дратівливості, злості; у психосоматичній – важкості, печії, больових симптомів тощо, а загалом – набуття та зміцнення особистісної цілісності. У соціально-психологічній сфері – опанування внутрішньої і зовнішньої конфліктності та відповідних їм поведінкових реакцій, забезпечення цілісності особистості. Також значну роль у забезпеченні ефективності збереження і відновлення ЗСЖ комбатантів і волонтерів відіграє актуалізація та розвиток їхньої суб'єктності, акцентування на зміцненні самостійності, особистісної авторитетності, автономності й упевненості в собі, посилення сили волі та віри в перемогу. Значною мірою це досягається завдяки вдосконаленню технологій самопомоги.

Наголосимо також на необхідності соціально-психологічного супроводу закріплення набутих умінь і навичок ЗСЖ із застосуванням психотехнологій командотворення, практик взаємо- і самопомоги. Їх набувають та закріплюють завдяки парним і груповим взаємодіям, тренінговим вправам, рольовим іграм, застосуванню методики «рівний-рівному». Основою успішності їх використання є глибока довіра, спорідненість та розуміння потреб, цінності і корисності набутих знань та досвіду, який передається, простота і практичність їх застосування.

Що ж до забезпечення сталості ЗСЖ та профілактики його порушень, то важливо акцентувати увагу на засобах опанування хронічної втоми та виснаження, зокрема підтримки зворотного зв'язку фахівців та лідерів із членами груп комбатантів і волонтерів, використання технології обміну ролями в опрацюванні рецидивів негативних станів та реакцій, запобіганні зловживанню лікарськими засобами, алкоголем, набуття стану відновлення. Основними ресурсами відновлення і збереження ЗСЖ є історична пам'ять, етнічний, сімейно-родовий досвід поразок і перемог, рідна мова, групова солідарність, взаємна підтримка комбатантів і волонтерів, фахова допомога в забезпеченні посттравматичного зростання.

Для реалізації цих стратегій доцільно застосовувати відповідні психотехнології різноманітних психологічних напрямів і шкіл (Fagrand et al., 2019; Титаренко та ін., 2019). Особливо важливими є ті з них, які пов'язані з використанням ресурсів посттравматичного зростання

(Климчук, 2020). У цьому контексті, згідно з нашими дослідженнями та досвідом, може бути корисним авторський варіант методики парадоксальної інтенції В. Франкла (Frankl, 1978; Лазоренко, 2018) щодо набуття постраждалими особами особистісної цілісності, досягнення стану психологічного благополуччя, формування та підтримки здорового способу життя за рахунок нарощування власних ресурсів, а не їх втрати у процесі боротьби із власним спротивом. Набутий досвід свідчить про те, що негатив також може стати ресурсом посттравматичного зростання, якщо його правильно «розпакувати», трансформувати і засвоїти.

Обмеження дослідження. Отримані результати базуються на узагальненні теоретичних та емпіричних досліджень особливостей психологічної реабілітації та соціально-психологічного супроводу ветеранів АТО/ООС, а також на досвіді супроводу комбатантів і волонтерів гострої фази сучасної повномасштабної війни. Подальше дослідження потребує розширення його емпіричної бази.

Практична/соціальна значущість дослідження. Упровадження результатів дослідження сприятиме швидшому відновленню ЗСЖ комбатантів і волонтерів, постраждалих унаслідок воєнної травматизації, розвитку їхнього потенціалу та досягненню психосоціального благополуччя, збільшенню їхніх можливостей на шляху до нашої спільної перемоги.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Насамкінець хотіли б зацентрувати увагу на необхідності впровадження розглянутих стратегій ЗСЖ у середовищі комбатантів і волонтерів, на опрацюванні найбільш ефективних засобів відновлення та збереження їхнього психосоціального здоров'я, психотехнологій посттравматичного зростання, зокрема використання механізму парадоксальної реакції для трансформації психотравм, пов'язаних з ними негативних станів, внутрішніх конфліктів у ресурси відновлення психологічної цілісності і посттравматичного зростання особистості. Таке впровадження є важливим на шляху до нашої спільної перемоги та подальшої ефективної відбудови України як сучасної європейської держави.

Що ж до подальших перспектив дослідження, то доцільним видається з'ясування та впровадження стратегій ЗСЖ у середовищі внутрішніх переселенців та громадян, які вимушено виїхали за кордон на період воєнного стану в Україні. Також важливо зосередити зусилля на розробленні стратегій, ефективних способів і засобів переорієнтації потенціалу комбатантів і волонтерів на відновлення країни.

Список використаних джерел

Закон України «Про волонтерську діяльність» (2011). *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 42, с. 435.

Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Лазоренко, Б. П. (2018). Технології використання парадоксальної реакції у відновленні особистості, яка пережила наслідки травматичних подій. *Робота з травмами війни*, Матеріали Першої науково-практичної конференції (с. 143–145). Київ: Назаренко Т. В.

Титаренко, Т. М., Дворник, М. С., Климчук, В. О. та ін. (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Яременко, О., Балакірева, О., Вакуленко, О. та ін. (2000). *Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи*. Київ. Взято з <http://www.health.gov.ua/health.nsf/441242b97e1ad79cc125678d003fbbe2/e725b6f1d77c9221c22569fb00343faf?OpenDocument>

Farrand, P., Mullan, E., Rayson, K., Engelbrecht, A., Mead, K., & Greenberg, N. (2019). Adapting CBT to treat depression in Armed Forces Veterans: qualitative study. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 1–11. doi:10.1017/S1352465819000171. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/kcmhr/publications/assetfiles/2019/farrand2019.pdf>

Frankl, V. E. (1978). *The unheard cry for meaning: psychotherapy and humanism*. Internet Archive. New York: Simon and Schuster.

Walker, S. N. et al. (1987; 1996). Health-Promoting Lifestyle Profile, HPLP-II. In S. N. Walker, D. M. Hill-Polerecky, *Psychometric evaluation of the Health Promoting Lifestyle Profile II*. Unpublished manuscript. University of Nebraska Medical Center, pp. 120–126.

World Health Organization. *What is a healthy lifestyle?* (1999). Retrieved from http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/108180/EUR_ICP_LVNG_01_07_02.pdf

References

Farrand, P., Mullan, E., Rayson, K., Engelbrecht, A., Mead, K. & Greenberg, N. (2019). Adapting CBT to treat depression in Armed Forces Veterans: qualitative study. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 1–11, doi:10.1017/S1352465819000171. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/kcmhr/publications/assetfiles/2019/farrand2019.pdf> (in English)

Frankl, V. E. (1978). *The unheard cry for meaning: psychotherapy and humanism*. Internet Archive. New York: Simon and Schuster. (in English)

Klymchuk, V. O. (2020). *Psykhohiia posttravmatychnoho zrostantia* [Psychology of post-traumatic growth]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Lazorenko, B. P. (2018). Tekhnolohii vykorystannia paradoksalnoi reaktsii u vidnovlenni osobystosti, yaka perezhyla naslidky travmatychnykh podii [Technologies of using a paradoxical reaction in the recovery of a person who has survived the consequences of traumatic events]. *Robota z travmamy viiny* [Work with war trauma] (pp. 143–145). Kyiv: Nazarenko T. V. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. Dvornyk, M. S. Klymchuk V. O. et al. (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Walker, S. N. et al. (1987; 1996). Health-Promoting Lifestyle Profile, HPLP-II. In S. N. Walker, D. M. Hill-Polerecky, *Psychometric evaluation of the Health Promoting Lifestyle Profile II*. Unpublished manuscript. University of Nebraska Medical Center, pp. 120–126. (in English)

World Health Organization. *What is a healthy lifestyle?* (1999). Retrieved from http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/108180/EUR_ICP_LVNG_01_07_02.pdf (in English)

Yaremenko, O., Balakirieva, O., Vakulenko, O. et al. (2000). *Formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia molodi: problemy i perspektyvy*. Kyiv. Retrieved from <http://www.health.gov.ua/health.nsf/441242b97e1ad79cc125678d003fbb2/e725b6f1d77c9221c22569fb00343faf?OpenDocument>. (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy «Pro volontersku diialnist» [Law of Ukraine «On Volunteering»] (2011). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR)*, 42, s. 435. (in Ukrainian)

УДК 159.922.2

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109>

Найдьонова Любов Антонівна,

член-кореспондент НАПН України,

доктор психологічних наук,

старший науковий співробітник,

заступник директора з наукової роботи,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-1222-295X

mediasicolo@gmail.com

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ ЯК ОСНОВА КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МЕДІАОСВІТИ: ВІД МЕДІАТРАВМИ ДО ТРАВМАІНФОРМОВАНИХ ПРАКТИК

Актуальність. Воєнна травматизація стала повсякденністю українського життя, відповідно змінюється й медіапростір, а відтак має трансформуватися і медіаосвіта, спрямована на забезпечення здорової, розвивальної взаємодії з медіа.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз світового досвіду осмислення проблем воєнного і повоєнного суспільства, змін культурного та інформаційного просторів, які зумовлюють необхідну трансформацію медіаосвітньої практики; запропонувати змістові блоки медіапсихології війни, які мають стати новими медіаосвітніми трендами на найближчі кілька років.

Методи і методологія. Головні акценти роботи – спрямованість на протидію медіатравмуванню, забезпечення травмаінформованої освіти.

Результати. Сформульовано принципи екологічного подання потенційно травматичної інформації, визначено функції здоров'язбережувальної цифрової медіаосвіти, запропоновано новий фрейм медіаграмотності воєнного часу, представлено програму підвищення кваліфікації освітян з медіапсихології війни.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Представлення головних ідей, дизайну та змістових тез, які спрямовують подальшу трансформацію медіаосвіти в період воєнного стану та повоєнного відновлення країни, є розгорнутим стратегічним баченням змін у системі взаємодії суспільних підсистем освіти і медіа, які перетинаються у функціях захисту інформаційної та національної безпеки і розвитку людського потенціалу майбутнього. Визначення наукового змісту конструкта ПТСР у процесі його становлення має протистояти надмірному спрощенню і метафоризації в інформаційному просторі проблем психотравматизації і загалом психічного здоров'я нації як частини людського потенціалу. Цим визначаються головні напрями медіапсихологічного трансформування медіаосвіти в період воєнного стану. Тема

травмаінформованості повинна набути в часи війни і повоєнного періоду якнайбільшого культурно-просвітницького звучання.

Ключові слова: медіатравма, ПТСР; медіаграмотність; медіаосвіта; ментальний щит.

Lyubov Naydonova

Dr. Sc. in Psychology,

Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Deputy Director in Scientific Work,

Institute for Social and Political Psychology,

NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-1222-295X

mediasicolo@gmail.com

MEDIA PSYCHOLOGY OF WAR AS THE BASIS OF CONCEPTUAL TRANSFORMATIONS OF MEDIA EDUCATION: FROM MEDIA TRAUMA TO TRAUMA-INFORMED PRACTICES

Relevance. War traumatization has become an everyday part of Ukrainian life, and the media space is changing accordingly. Therefore, media education aimed at ensuring a healthy developmental interaction with the media must be transformed too.

Purpose. The article **aims** to carry out a theoretical analysis of the world experience of understanding war and post-war societal problems in the sense of the cultural and information changes that cause the transformation of media education practice. The author proposes content blocks of media psychology of war, which should become new media educational trends for the next few years.

Methods and methodology. The work's primary emphasis is to counter media trauma and provide trauma-informed education.

Results. The author formulates the principles of ecological presentation of potentially traumatic information. Also, she defines the functions of health-preserving digital media education and proposes a new framework for wartime media literacy. On this basis, the program for improving the qualifications of educators in the media psychology of war is presented.

Conclusions and prospects. The presentation of the main ideas, design, and content theses, which direct the further transformation of media education during the country's martial law and post-war reconstruction, is a detailed strategic vision of changes in the system of interaction of social subsystems of education and media. It intersects with protecting information and national security and developing the human potential of the future. The scientific determination of PTSD must confront to oversimplification and metaphoric presentation of the problems of psycho-traumatization and the nation's mental health as a part of human potential. This determines the main directions of media-psychological transformation of media education in martial law. The topic of trauma awareness should acquire the most

significant possible cultural and educational resonance during the war and post-war period.

Keywords: media trauma; PTSD; media literacy; media education; mental shield.

Постановка проблеми. Тривалість повномасштабного українського спротиву російській агресії вимагає перебудови суспільних практик загалом та інформаційної поведінки громадян зокрема, адже північний сусід не лише здійснює терористичні дії на території всієї країни, а й вдається до систематичних викривлень медіапростору. Медіаосвіта з часу анексії півострова Крим та військового вторгнення Росії в Донецьку і Луганську області 2014 року стала суттєвим складником не лише інформаційної безпеки, а й національної безпеки країни загалом. Водночас медіаосвіта залишається переважно в межах журналістської моделі інструментального забезпечення більш свідомого і критичного медіаспоживання, формування в користувача різноманітних медіасервісів відповідних умінь і прагнення бути більш вимогливим до якості медіапродукції. Найкращі концептуальні знахідки й етичні принципи журналістської діяльності якісних медіа стають орієнтиром для визначення змістових блоків медіаосвітніх навчальних програм. Війна значною мірою змінила пріоритети медіаосвітньої діяльності. Розібратися в нових реаліях і функціях медіаосвіти в умовах воєнного часу і повоєнного відновлення – головне завдання нашої роботи.

Мета статті – теоретичний аналіз світового досвіду осмислення проблем воєнного і повоєнного суспільства, змін культурного та інформаційного просторів, які зумовлюють необхідну трансформацію медіаосвітньої практики; запропонувати змістові блоки медіапсихології війни, які мають стати новими медіаосвітніми трендами на найближчі кілька років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Теоретичний аналіз культури поствоєнних суспільств і ролі медіа в посиленні і подоланні наслідків війни міститиме два складники: 1) аналіз психотравматизації як суспільної проблеми, її впливу на економіку; 2) аналіз реабілітаційного потенціалу медіа як частини культурного процесу.

Психотравматизація як концепт, безпосередньо пов'язаний із досвідом війни, має свою довгу історію становлення. Усвідомлення того, що не лише смерть і фізичне травмування можуть стати причиною втрати армією солдатів, приходило до людства поступово. Вдало і стисло історію формування поняття посттравматичного стресового розладу представив Нігель Хант у своїй книзі «Пам'ять, війна і травма» (Hunt Memory, War and Trauma, 2010). Він проаналізував соціальні наслідки 26

великих воєн ХХ століття (не враховуючи тих, у яких загинуло менше ніж мільйон людей), що призвели до загибелі понад 240 мільйонів осіб, а число жертв разом з пораненими сягнуло близько 1 мільярда осіб. На жаль, ще не обраховано психологічних наслідків війни для багатьох людей, у тому числі й цивільного населення, яким довелося жити зі своїми спогадами до кінця життя – спогадами про катування, масові вбивства, смерть членів родини, голод, заслання та звалтування в часи війни. Отже, крім матеріальних втрат, які несе із собою війна, повоєнні суспільства зазнають психологічних втрат унаслідок екстремально сильних стресів через реагування на надзвичайні життєві події. Психотравматизація і пов'язані з нею гострі та посттравматичні стресові розлади вважаються одним із головних наслідків війни для суспільства.

Провідну роль у концептуалізації психотравми відіграла Американська психіатрична асоціація. Особливістю першої версії DSM-I (1952), що узагальнювала наслідки Другої світової війни, стало введення категорії «травматичний невроз». Надалі в кожній наступній версії цей концепт набував подальшого розвитку. Лише в третій версії DSM-III (1980) було введено поняття «посттравматичний стресовий розлад», а саме коли американське суспільство достатньо усвідомило наслідки в'єтнамської війни. Уведення ПТСР до класифікатора хвороб допомогло з'ясувати, що відбувається з людьми, які пережили травматичні події. Спочатку ПТСР класифікували як тривожний розлад, проте надалі в кожній з наступних редакцій структуру синдрому, його симптоми, складники постійно переглядали. До речі, і досі тривають дискусії щодо того, чи варто взагалі виділяти ПТСР як розлад, який потребує особливого лікування. Проте обсяг травматичних подій, які переживає сучасна людина, стикаючись із обставинами війни, є надто великим, щоб суспільство дозволило собі перебувати в ілюзії щодо того, що проблема розв'яжеться сама собою, або розглядати ПТСР як суто індивідуальну проблему окремих індивідів.

Економічний аналіз, проведений у кількох країнах, продемонстрував, що посттравматичний стресовий розлад є для громадського здоров'я серйозною проблемою, яка спричиняє високі витрати. Загалом економічні втрати від ПТСР з погляду людського потенціалу і загального впливу на суспільство вимірюються мільярдами доларів. Так, загальний надлишковий економічний тягар посттравматичних стресових розладів у США на 2018 р. оцінювався в 232,2 млрд дол. (19 630 дол. на людину з ПТСР); цей економічний ефект враховував і прямі медичні витрати на лікування військових і цивільних, і непрямі, у тому числі 34,8 млрд дол. через додаткову втрату продуктивності на робочих місцях порівняно з тими, хто не мав цього

розладу; 46,2 млрд дол. – через додаткове безробіття (Davis, 2022). Систематичний огляд 13 досліджень вартості хвороби та 18 економічних оцінок (Von der Warth, 2020) показав, що річні прямі надлишкові витрати у 2015 р. становили в середньому від 512 до 19 435 дол США на людину, а річні непрямі додаткові витрати – 5 021 дол. Витрати на охорону здоров'я підлітків і молодих людей з ПТСР у Німеччині в 2014 р. за шестимісячний період становили в середньому 5243 євро на людину, зокрема включно з витратами на стаціонарне перебування в психіатричних лікарнях, загальних лікарнях і реабілітаційних установах; лікарняні – у середньому 27 днів за цей період. Крім того, якість життя, пов'язана зі здоров'ям, була нижчою; учасники повідомили про втрату продуктивності на 61 %, затримку в здобутті освіти, а також про те, що вони не змогли досягти навчальних цілей (Dams, 2020). Дослідники використовували різні методи оцінювання, проте були одностайними у своїх висновках: підвищення обізнаності про посттравматичний стресовий розлад, розроблення більш ефективних доказових методів лікування необхідні для зменшення тяжкості захворювання та економічного тягаря посттравматичного стресового розладу.

Роль медіа в забезпеченні обізнаності населення є провідною. Проте медіа можуть не лише виконувати свою роль у системі посттравматичного зцілення і профілактики психічного здоров'я, а й спричиняти додаткову травматизацію. Так, спостерігаються динамічні феномени в інформаційному просторі, схожі на циклічні емоційні реакції в натовпі, що посилюють тривогу (тривожні вири та ін.) (Найдьонова, 2020). Медіависвітлення травматичних подій може ставати тригером запуску інтрузій, викликати симптоми посттравматичних стресових розладів. Такі феномени медіатравматизації неодноразово описано після терористичних атак, технологічних катастроф та інших травматичних подій, висвітлюваних у медіа. Так, Джина Росс (Ross, 2005), яка ввела в медіа поняття вихору травми, зазначає, що засоби масової інформації можуть відігравати провідну роль у послабленні індивідуальних і національних травматичних реакцій, якщо є розуміння внутрішнього зв'язку між насильством і травмою. Нація, яка постраждала від терористичних актів, може надовго зберегти свою первісну реакцію паніки, страху, безпорадності та імпульсивності. Але вона також може стати завдяки медіа на шлях усвідомлення травми і використовувати цю можливість для трансформації. На вплив медіа як тригера, який погіршує стан жертв, звернули увагу ще з 1980-х (McFarlane, 1986). У 1990-ті роки започатковано перші доказові дослідження ефекту медіаекспозиції травматичної події (терористичних актів, техногенних катастроф) на глядачів телебачення (Hamblen, 2015). Травму починають розглядати як

критичний концепт для розуміння сучасних візуальних медіа мистецтвознавцями і культурологами (Broderick, & Traverso, 2010; Meek, 2011). У міждисциплінарному підході застосовують поняття культури травми, телевізійної травматичної культури, попкультури травми як переживання болю інших у різних формах сучасного медійного опосередкування – від коміксів до перформансів і комп'ютерних ігор (Ataria at al., 2016). Дослідження впливу медіапрактик у соціальних мережах щодо перегляду і перепостів відеозаписів травматичних подій підтверджує статистичну значущість впливу цих чинників на формування ПТСР користувачів (Abdalla at al., 2021). Проте медіатравматизація досі залишається одним із найменш досліджуваних складників розвитку ПТСР війни для цивільного населення, зокрема серед неповнолітніх (Morina, 2018).

Думка про вагомість медіавпливів на розвиток ПТСР знаходить підтвердження і від супротивного: повна відмова від медіависвітлення не сприяє зціленню від колективної травми. Навпаки, інформаційний мораторій на висвітлення травматичних подій (наприклад, як складник радянської політичної технології голодомору) затримує процеси культурного відреагування колективної травми, опрацювання травматичного болю, успільненого поділяння горювання, блокує рефлексію ідентичності як форму посттравматичного переосмислення, необхідного для зростання (Найдьонова, 2012).

Роль медіа в технологічному забезпеченні поділяння досвіду та емоцій у переживанні травматичних ситуацій нагально потребує подальших досліджень, проте наявні наукові результати вже зараз мають упроваджуватися в суспільні практики, роблячи їх травмаінформованими. Зважаючи на те, що ми всі є не лише споживачами, а й виробниками (зокрема генерованого юзерами медіаконтенту), травмаінформовані медіапрактики мають стати імперативом взаємодії з медіа в умовах війни, увійти до обов'язкового змісту медіаосвіти педагогів та всіх професіоналів, що належать до типу систем «людина-людина» (Найдьонов, & Найдьонова, 2016).

У цьому короткому аналізі ми не вдаємося до детального огляду досліджень протидії інформаційно-психологічним спецопераціям та забезпечення патріотичного виховання і морального духу військ під час війни, згадуючи про це лише в тій частині, що може вплинути на загальний рівень психічного здоров'я і конкурентоспроможності людського потенціалу в період повоєнного відновлення України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розуміння медіатравми війни і протидія медіатравмуванню – основний вектор

трансформації, який забезпечуватиме здоров'язбережувальний потенціал медіаосвіти в умовах війни і повоєнного відновлення.

Травмаінформованість – це характеристика соціосистеми, що функціонує в умовах колективної травми суб'єктів, які до цієї системи належать. Сутність травмаінформованості – це враховування у своїй управлінській і комунікаційній політиці й практиці психологічних станів суб'єктів, зумовлених масовою психотравматизацією, а також надання їм відповідної психологічної підтримки. На рівні організації як окремої соціосистеми травмаінформованість полягає у створенні умов і процедур, які компенсують зниження продуктивності внаслідок травматичного стресу і посттравматичних станів, а також передбачають надання психологічної підтримки як обов'язковий компонент організаційної культури в умовах колективної травматизації. Травмаінформованість охоплює поінформованість про явище травматичного стресу і його наслідки, розуміння симптомів стресових розладів і знання про ефективні способи підтримки в разі появи симптомів, знання про токсичні способи спілкування, які потенційно можуть погіршити стан психотравмованої людини, створення регулятивів, які б запобігали токсичному спілкуванню. Колективна психотравма – це спільна проблема, тому потрібно спільно дбати одне про одного, щоб не піддавати людський потенціал самознищенню.

Перший складник травмаінформованої медіапрофілактики ПТСР стосується загального алгоритму висвітлення в спілкуванні, опосередкованому будь-якими медіа або технологічними засобами потенційно травматичної інформації, яка б сприяла подоланню виру війни, травматичному зростанню, а не поглиблювала травму чи погіршувала стани слухачів і глядачів унаслідок споживання медіапродукції.

Алгоритм екологічного подання потенційно травматичної інформації передбачає ресурсне обрамлення (ресурсну психологічну оболонку): ресурс – тригер (або конфронтація) – ресурс (інтеграція). Особливо для дистанційної форми: спочатку надаємо ресурс, який дає змогу краще опанувати свій стан, і лише потім звертаємося до потенційно травматичного досвіду.

Для забезпечення цього алгоритму варто використовувати психологічні механізми, які захищають від ретравматизації: готовність і мобілізованість; морально визначену позицію; систематичну роботу з підтримки власної «психологічної подушки безпеки», потрібної сьогодні в медіапрактиках. Актуалізація готовності до потенційно негативного впливу змінює психологічний стан глядача завдяки мобілізованості, підвищується опірність щодо впливу. Знання про ризик захищають, якщо людина знає, що може протиставити цим ризикам, як від них

захиститися. Моральна позиція, визначеність, відсутність внутрішнього конфлікту між цінностями й основами вибору при розв'язанні дилем є чинником, який захищає від додаткової травматизації моральними втратами. «Психологічна подушка безпеки» – це механізм посилення опірності негативним впливам через посилення відчуття повноти суб'єктності. Спрощена три-формула цього механізму (час-тіло-світ) така: 1) Час є, ми ним керуємо, виділяємо, визначаємо діапазон і знімаємо тиск часу; 2) Тіло є, ми керуємо. Турбота про власне тіло – один із способів повернути контроль над ситуацією; 3) Світ є, ми в ньому наснажуємося силою стихій (ментальний щит – техніка психосоматичного наснаження через активізацію уяви). Віднайти красу можна навіть у зруйнованому світі, адже саме ми визначаємо точку погляду.

Внесення цих дискурсивних формул у блок встановлення правил взаємодії на початку курсу, тренінгу, окремого заняття забезпечує ресурсну оболонку входження в середовище спілкування на потенційно травматичні теми. Формула «Час є, ми ним керуємо» означає, що, виділяючи бюджет часу на практики самовідновлення, ми можемо не поспішати; увесь виділений на цю задачу час – мій, інші задачі чекають спокійно свого часу в черзі – це один із механізмів рефлексії очікування-утримування (Найдьонов, 2010). Тиск часу, який є чинником посилення стресу, знімається цим спільним регулятивом. Формула «Тіло є, ми керуємо» спирається на одну з позитивних цінностей – цінність турботи про власне тіло. Важливо враховувати, що серед 10 позитивних цінностей саме ця цінність найменше представлена у вчительській спільноті прифронтових територій (Найдьонова, 2022). Турбота про власне тіло, повернення онімілих тілесних відчуттів, чутливості до мови тіла – це психологічний ресурс, активація якого зменшує ретравматичний ефект. Власне, актуалізація всіх позитивних цінностей може включатися для підсилення ресурсної оболонки; наприклад, цілшою може стати дискурсивна формула «знайти красу в зруйнованому світі». Формула «Світ є, ми в ньому» спрямована на повернення відчуття світу завдяки активізації всіх модальностей відчуттів, які нас із ним поєднують. У системі нових смислових зв'язків починає працювати відома вправа 5-4-3-2-1 (назвати п'ять речей, які бачиш, чотири – чуєш, три – яких торкаєшся, дві – які нюхаєш, одну – яку відчуваєш на смак або яскравий смак якої згадуєш). Це розширює свідомість у світі, посилює відчуття життєвого простору, що від стресу звужується інколи аж до тунельного бачення. Ця вправа, осмислена в термінах концепту життєвого світу особистості (Слюсаревський та ін., 2020), дає змогу розширити простір життєвого світу, а це уможливило розгортання власної стиснутої емоції,

допомагає відчути й опрацювати її. Ці вправи рекомендовано для екстреної (першої психологічної) допомоги, проте їх варто використовувати і для створення ресурсної оболонки взаємодії з потенційно травматичним контентом в освітньому середовищі. Прикладом систематичного внеску у створення протитравматичної стійкості можна назвати також практику щоденних психологічних хвилинок, включених до всеукраїнського онлайн-розкладу, а також комплексу «Ментальний щит» (Найдьонова, 2022), реалізованого в березні-червні онлайн у ліцеї імені Кліма Чурюмова, у дистанційному інтерактивному форматі із системою зворотних зв'язків і співтворчістю дітей і педагога в конструюванні деталей ресурсних вправ¹. Простий набір вправ має символічну прив'язку до відомих навіть дітям (з медіа) стихій, оскільки вони добре опрацьовані в масовій культурі. Регулярні практики психологічних хвилинок наснаження силою стихій (вода, земля, небо-повітря, сонце-вогонь), коли стають рутинною звичкою, сприяють поліпшенню психологічного стану дітей і створюють у них «психологічну подушку безпеки».

Дизайнування змісту курсу підвищення медіапсихологічної компетентності в умовах війни має бути дуже компактним, оскільки травматизація зменшує потужність когнітивної системи і погіршує пам'ять. Ми пропонуємо для такого курсу триблокову структуру, обрамлену ресурсною оболонкою. Внутрішня будова кожного блоку рекурсивно також матиме аналогічну структуру: ресурс-тригер-ресурс. Змістовно блоки охоплюють три теми: 1) травмаінформованість, 2) воєнні трансформації інформаційного простору, 3) захист дітей у медіа.

Блок 1. Травмаінформованість: стресовий досвід, психотравма, вторинна травма, медіатравма, колективна і кумулятивна травмованість, посттравматичне зростання

Терміни «психотравма» і «ПТСР» через своє проникнення завдяки медіа в повсякденний дискурс стають певним пси-феноменом і функціонують радше як метафора певних станів, що впізнаються і у власному суб'єктивному досвіді, і дифузно наповнюють поширене слово-знак розмаїтими індивідуальними смислами, зокрема й зовсім далекими від змісту поняття. Тому для забезпечення травмаінформованих практик так важливо чітко окреслити зміст поняття як наукового конструкта-

1 У відеоформаті «Практична сесія із психологічної підтримки дітей у воєнний час» доступна за посиланням

<https://drive.google.com/drive/folders/14E5imzA6zzvwVZCzd-igYNqOL9I3-ccU>

процесу, що має тривалу історію свого становлення і конвенційну соціальну природу, чинну на сьогодні, зокрема, у його суттєвих для діагностики ознаках-симптомах. Первинно ПТСР як явище, що не називалося цим терміном (а позначалося спочатку як струс оболонки і не відрізнялося від контузії, а пізніше дістало назву травматичного неврозу), позначало стресову реакцію людини на екстремальну подію загрози життю і загибелі тих, хто перебував поруч в окопах під час артилерійського обстрілу. Ситуація, яка спричинила стрес, минала, а стресова реакція переляку виходила за її межі, тривала у вигляді тремтіння, намагання сховатися, втекти (зрозуміло, що людина в такому стані вже не могла бути успішним бійцем і вибувала як військова одиниця, хоча й не мала видимих фізичних травм). Нині симптоми травматизації і посттравматичного стресового розладу поділяють на чотири групи, описані в міжнародному класифікаторі хвороб і керівництві з діагностики психічних хвороб DSM-5¹, упровадженому ВООЗ з 1 січня 2022 р. (в Україні МОЗ планує впровадити з 2023 р., як спрогнозувала директорка Інституту психіатрії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, віцепрезидент Асоціації психіатрів України Ірина Пінчук на першому науково-методологічному форумі «Психологічна травма війни» 12 вересня у Варшаві). Групи симптомів ПТСР: 1) інтрузії (повторні переживання травматичного досвіду у відповідь на певні ознаки-тригери, що запускають травматичний спогад); 2) уникнення (зокрема соціальна ізоляція); 3) когнітивні порушення (негативні думки і провали в пам'яті); 4) гіперзбудливість, тривожність (відповідно, складності саморегуляції, релаксації, проблеми з концентрацією уваги).

Перша діагностична ознака ПТСР – наявність травматичної події. Травматична подія – це раптова загроза власному життю або спостереження за загрозою іншим, їхньою загибеллю. Така подія різко змінює життєвий світ людини. Загалом дослідники за змістом виокремлюють типи подій, які охоплюють більшість випадків настання ПТСР. Це не лише війна, а й експозиція екстремально травматичних стресорів, таких як звалтування, сексуальні зловживання, природні або техногенні катастрофи, а також дорожньо-транспортні пригоди та інші форми надзвичайного стресу.

У складі події виділяють також і частину суб'єктивного реагування на неї, власне стресову відповідь. Головна емоція травми – страх (жах,

¹DSM-5 The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition, Text Revision (DSM-5-TR). <https://cdn.website-editor.net/30f11123991548a0af708722d458e476/files/uploaded/DSM%2520V.pdf>

переляк, переживання безсилля і безпорадності). Травматична подія може викликати шоківу реакцію (перші хвилини-години), гостру стресову реакцію (перша доба – три місяці). Після пів року психіка адаптується, але якщо симптоми, які викликають страждання і заважають людині жити, не проходять, то йдеться про посттравматичний стресовий розлад. Ми не можемо ставити діагнозів, але маємо бути травмаінформованими, щоб зрозуміти, що відбувається з людиною, надати їй підтримку і в разі потреби організувати фахову допомогу. Якщо травматичної події не було, то симптоми можуть виникати з інших причин, наприклад як наслідок постковіду (тривожність, виснаженість, погіршення концентрації, пам'яті, проблеми зі сном).

Вторинна травматизація виникає в результаті професійної діяльності (рятувальники, медики, психологи), коли допомога постраждалим надається в безпечній ситуації, але внаслідок співчуття можуть виникати симптоми стресового розладу. Вторинна травма, або травма вікарна, травма свідка, дає змогу встановити діагноз ПТСР, якщо це стосується повторюваної професійної діяльності. У випадках, не пов'язаних з часто повторюваними професійними діями, такий діагноз, якщо не було безпосередньої загрози життю, зазвичай не встановлюється. Проте фахова психологічна допомога може бути потрібна людині для запобігання розвитку в неї ускладнень і так званих коморбідних супровідних розладів (депресії, зловживання алкоголем та іншими субстанціями тощо). У DSM-5 виокремлено нову нозологічну одиницю – комплексний ПТСР, що стосується експозиції стресорів надзвичайної сили і тривалості, яким людина ніяк не могла запобігти (наприклад, геноцид, рабство, тортури, постійне насильство в дитячому віці тощо). Уведення в ужиток цього поняття в новому класифікаторі – окрема тема, що виходить за межі цієї статті.

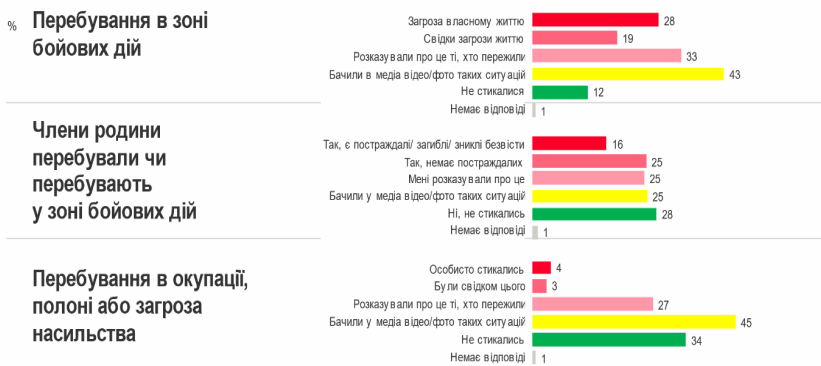
Колективна травма – це переживання травматичних подій великою групою осіб (у нашому випадку війни – усією країною), яке впливає на формування ідентичності, викликає соціальну поляризацію. Колективна травма, концептуалізована П. Горностаєм (2012), помножується через усвідомлення того, що всі навколо в такому ж стані. Від постійного душевного болю людина захищається зменшенням чутливості всієї емоційної сфери, а як наслідок – втрачає можливість відчувати іншу людину (особливо важливо – дитину), правильно розпізнавати її емоційні стани. Згадаймо явище трансгенераційної передачі травми наступним поколінням, пов'язане саме із цим емоційним онімінням. Тому так важливо опрацьовувати власний травматичний досвід. Якщо є інформаційний мораторій на визнання якоїсь колективної травми, то не включаються природні механізми зцілення – через оплакування, меморалізацію,

створення ритуалів, рефлексивне опрацювання культурою. Це затримує і формування ідентичності загалом (як це трапилося, наприклад, через замовчування травми Голодомору) (Найдюнова, 2012).

Медіатравма – це стрес, який виникає внаслідок медіаспоживання, співпереживання через травматичні події, представлені в аудіовізуальних медіа (насамперед фото, відео). Ми виокремлюємо типи медіатравми залежно від того, чи поєднується вона з первинною, вторинною травмами, посилюючи їх, чи діє лише через медіаспоживання. Питання визнання медіатравматизації як підстави для діагнозу дискутується, але наразі ПТСР через медіа не може бути визнаним (якщо це не пов'язано з професійною діяльністю), адже людина завжди може перервати своє медіаспоживання і тим самим усунути дію травматичного чинника. А проте, як показують результати наших досліджень¹, люди визнають, що медіа як стресовий досвід впливає на них навіть більшою мірою, ніж інші життєві події. Запропоновану нами аксономію медіатравми за параметром кумулятивності – поєднання з різними формами травмування (безпосередньою психотравмою і вторинною травматизацією) – ми операціоналізували різними способами з огляду на етичні міркування щодо зменшення індуктивного ефекту дослідження, тобто намагаючись віднайти форму, що є найменш індуктивною і найменш тригерною для учасників. Цей пошук відбувався в межах спеціально організованих практик, під час яких інтерв'юери відстежували реакції учасників і надавали їм негайну психологічну підтримку в разі потреби. Таким чином опрацьовано методику оцінювання медіатравми війни трьох типів кумулятивності. Запитання щодо основних потенційно травматичних подій війни формулювалися так: «Які події з наведених далі ви відносите до свого стресового досвіду?» (відмітьте усе потрібне). Пропонувалися такі типи варіантів відповіді: безпосередньо пережив як учасник події; був безпосереднім свідком події; розказували про це ті, хто це безпосередньо пережив; бачив у медіа відео/фото таких ситуацій; не стикався. Типи травматичних подій охоплювали: власне перебування в зоні бойових дій, перебування там членів родини, перебування в окупації, полоні або загрозу насильства. Також додатково як чинник травматизації розглядалися переселення, евакуація (тобто вимушена зміна місця проживання). Результати опитування підтвердили (рис. 1), що медіакомпонент відносять до свого стресового досвіду від чверті до 45 % опитаних мешканців великих міст.

¹ Пресреліз: Дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни. <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselennya-v-umovax-povnomasshtabnoii-vijni/>

Які події з наведених далі ви відносите до свого стресового досвіду?

 Базові респонденти N=1000
 Які події з наведених далі ви відносите до свого стресового досвіду?
 М3_1. Перебування в зоні бойових дій або загроза життю від обстрілів
 М3_2. Перебування в окупації, полоні або загроза насильства
 М3_3. Члени родини, близькі друзі перебували чи перебувають у зоні бойових дій, окупації, полоні

Рис. 1. Віднесення подій до власного стресового досвіду мешканцями великих міст України (слайд 7 з презентації результатів дослідження)

Медійні засоби посилюють ефект враження. Візуальні й аудіовізуальні повідомлення мозок не відрізняє від сприйняття реальності, тільки медіаграмотність, розуміння штучності цих образів дає змогу відсторонитися. Ретравматична сила візуального образу дуже сильна, тож, щоб уникнути ретравматизації, не можна використовувати образи війни, наприклад, просто як ілюстрацію чи для наглядності. Поділяння болю є важливою соціальною функцією опрацювання колективної травми, проте завжди має враховуватися психологічний ресурс реципієнта, його здатність співпереживати й опрацьовувати подію, а не заглиблюватися у хворобливі стани. Власне, сьогодні найбільш поширеною в соціальних медіа є форма трансформації травматичного стресового досвіду з модальності страху в гнів і лють (не плутати з ненавистю) або в огиду, гидливість до ворога.

Посилення інтерактивності в цьому блоці можна досягти завдяки самооцінюванню власного стресового досвіду за змістом та обговоренню власних спостережень за трансформацією емоційних

модальностей. Фактично, такі вправи сприяють нормалізації розмаїтості емоційних реакцій, знімають стигматизацію, залучають до свідомого рефлексивного опрацювання прийнятності нових соціальних норм воєнного часу. Наші попередні дослідження довели, що рефлексивна смність середовища найближчого спілкування і критична медіаграмотність є механізмами, які поліпшують психологічний добробут в умовах медіатравми війни (Naydonova, 2017).

Відтак можна переходити до усвідомлення особливостей і кількісного представлення української статистики щодо симптомів ПТСР. Згадане вже дослідження демонструє великий обсяг симптомів: 57% опитаних повідомили, що вони мають високий рівень прояву симптомів ПТСР (набрали 50 і більше балів за питаннями, що використовуються в чек-листі для діагностики ПТСР серед цивільних¹). Усвідомлення спрямовується в бік розуміння того, що такої кількості психологів не має не тільки Україна, а цього не може собі дозволити взагалі жодна держава. Тому система надання психологічної допомоги повинна мати пірамідальну форму (Климчук, & Сувало, 2021). А основу цієї піраміди має забезпечувати наше травмаінформоване життя (освіта, медіа, послуги, управління тощо). Ми, достатньо поінформовані, будемо адекватно розуміти старт-реакцію людини (агресію, невинуватий наїзд-натиск, швидку і неадекватно сильну емоційну реакцію) і блокувати зі свого боку зараження й автоматичну симетричну емоційну відповідь: не ображатися і не сприймати як спрямовану на себе агресію, а розуміти, що це такий тип реагування в людини, імовірно, унаслідок травми і виснаження. Тобто екстрапунітивні й інтрапунітивні атрибуції треба переводити в імпунітивні. Потрібно спокійно зупинити комунікацію («договоримо пізніше»), дати людині час і простір заспокоїтися, а потім повернутися до спокійної розмови. Це приклад комунікативного патерну, який треба всіляко підтримувати і популяризувати, зважаючи на масовий рівень прояву симптомів. Звісно, подальше культурне напрацювання зразків ефективної комунікативної поведінки можна тільки вітати. Обговорення цих конструктивних форм реагування на прояви ПТСР є важливими інтерактивними мікроблоками в межах цієї теми.

Розмова про симптоми ПТСР має передбачати також просування в обізнаності щодо протективних чинників, тобто ознайомлення з результатами досліджень того, що зменшує імовірність розвитку

¹ Методика PCL-C.

<https://www.ptsd.va.gov/professional/assessment/documents/APCLC.pdf>

Рекомендована Департаментом ветеранів США

<https://www.ptsd.va.gov/professional/assessment/adult-sr/ptsd-checklist.asp>

посттравматичних розладів. А також охоплювати інформування про форми фахової допомоги, яку може отримати людина, яка страждає через ПТСР. Дуже важливо підкреслити, що симптоми – це ще не діагноз, а зцілення від ПТСР можливе й часто відбувається і в стихійних формах: розширення діапазону стратегій опанування стресів; адаптація до постійних станів за принципом ситуація-тенденція-новоутворення (Найдьонов, 2011). Унаслідок опрацювання травматичного досвіду відбуваються зміни характеру людини. Це може бути ціннісне переосмислення життя, що сприяє посттравматичному зростанню, або ж менш конструктивна соціально-психологічна компенсація через експлуатацію та узалежнення іншого, коли зміни власного характеру штовхають найближче оточення до одностороннього пристосування (власне, так травма передається наступному поколінню).

До блоку протекторів ПТСР варто віднести і моральний складник, адже останнім часом дослідження демонструють необхідність диференціації моральних втрат від ПТСР. Моральна визначеність і досвід власного розв'язання моральних дилем мають важливе профілактичне значення. Моральне ушкодження – це те, що посилює травматизацію. Таке ушкодження переживається не як страх, а як провина, сором, горе, відчуття зради тощо. Людина починає вважати себе небезпечною для оточення, тому ізолюється, щоб не завдавати шкоди іншим. Відчуття провини за загибель побратимів (провина того, хто вижив) – це важке моральне почуття, але винен у загибелі ворог – той, хто вбив, а не той, хто вижив. Сформувати метацінності – це механізм дієвої цінності, коли людина справді керується у своїх вчинках цінністю, а не ситуацією, це важливий складник протидії розвитку ПТСР унаслідок екстремального стресового досвіду. Механізм метацінності формується вчинками і рефлексивним самовизначенням.

Блок 2. Воєнні трансформації інформаційного простору

Воєнні трансформації інформаційного простору не зводяться до ворожої пропаганди, а передбачають обізнаність щодо ширшого кола трансформацій (Найдьонова, 2021; Слюсаревський, 2022а; 2022b). ПІСО (інформаційно-психологічні спеціальні операції) – це форма ведення інформаційної війни. Метою сучасних ПІСО є не дезінформація керівництва армії щодо того, де розташовуються ворожі війська і які вони мають наміри, а вплив на маси населення супротивної сторони. Якщо маси будуть думати так, як потрібно ворогу, то значно менше зусиль потрібно буде докладати армії. ПІСО – це не тільки брехня, дезінформація і фейки, а вони обслуговують певні цілі, і розуміння цього дає змогу краще розпізнавати наміри ворога й протидіяти їм. Основні

мішені, які мають вразити ПІСО, – це моральний дух суспільства, його згуртованість, віра у свою країну та її майбутнє, образ дієвості соціальних структур і довіра (особливо довіра до керівництва держави), мисленнєвий потенціал і здатність адекватно відображати реальність та ухвалювати креативні рішення. ПІСО різняться за часом релізації і формують своєрідні ланцюжки, взаємопідсилюються і реалізуються з використанням широкого діапазону засобів. Особливість сучасних ПІСО в тому, що вони експлуатують психологічні механізми комунікації, маскуються під дискусії, щоб у людей створювалося враження, що вони самі, самостійно дійшли до потрібних ворогу думок. Тому так важливо знати, що є психологічними мішенями інформаційної війни, і захищати їх. Однією з мішеней є психологічний добробут і стресостійкість населення, бо постійні сильні емоції виснажують і послаблюють сили підтримки армії, а це слугує інтересам ворога. Ми через свої необачні дії можемо мимовільно ставати реалізаторами ПІСО, коли приєднуємося до дискусії, підтримуючи її статус у мережах, поширюємо інформацію, що робить мішені більш вразливими. Оберігати психологічні мішені – це імператив медіаспоживання під час війни.

В інформаційному просторі спостерігаємо також розгортання особливих динамічних феноменів. Такими є, наприклад, інформаційні бульбашки – обмежені локальні підпростори, які виникають унаслідок наших виборів і забезпечуються наразі, зокрема, штучним інтелектом соцмереж. Ми робимо висновок про реальність того, що сприймаємо, з огляду на ту інформацію, яку отримуємо, забуваючи, що сприймаємо не увесь простір, а лише доступну його частину. Інформаційні хвилі – тематика розмов/постів, повідомлень, яка прокочується багатьма локальними інформаційними просторами, включається в порядок денний того, про що люди думають, часто використовується як шумова завіса (спосіб управління увагою медіаспоживача). Інформаційні вири, воронки (особливо тривожний вир), коли ми прилипаємо до екранів, – тривога спонукає нас шукати інформацію, постійно стежити за новинами (щоб не пропустити важливе). Отримана інформація підвищує тривожність, замкнене самопідсилене коло створює воронку виснаження. Таке медіаспоживання зменшує психологічний ресурс. Потрібна саморегуляція медіаспоживання. Медіаграмотність передбачає обізнаність щодо цих феноменів, щоб протидіяти деструктивним формам взаємодії з медіа.

Інформаційне поле під час війни викривлене, спотворене. І не тільки з боку впливу ворожої пропаганди. Є контрпропаганда. Не обманеш себе – не обманеш ворога. Є обмеження свободи слова, зумовлені впровадженням воєнного стану в країні. Не повідомляється в реальному часі та інформація, яка може бути використана ворогом у

військових цілях (переміщення, вражені об'єкти і т. ін.), усі публічні комунікації підпорядковуються стратегічним цілям і мають враховувати стан інформаційного поля. Важливо, щоб ці тимчасові зміни були справді тимчасовими і права й свободи повернулися до демократичних норм після завершення воєнного часу.

В інформаційному просторі внаслідок травматизації війною посилюється стихійна поляризація, з'являються нові вектори протиставлення груп людей (окуповані-евакуйовані, ВПО-мігранти тощо), які ворог може використовувати для руйнування згуртованості суспільства. Це призводить до дегуманізації: щоб убити людину, потрібно переступити моральну межу, дегуманізувати ворога як нелюда. Це необхідна для воїна дегуманізація. Проблема в розширенні дегуманізації в інформаційному полі, адже вона реалізовує завдання посилення морального духу. Проте символічна межа в цій війні між цивілізацією і тоталітарною недоцивілізацією проходить саме через гуманізм і повагу до людської гідності. Солдат, який стріляє в тебе, – ворог, а полонений, який у твоїй владі, – людина. Цим ми відрізняємося від них. Дегуманізація поза лінією фронту неприпустима, не можна допустити дегуманізації як способу взаємодії із сусідом, конкурентом і т. ін. Дегуманізація має бути керованою. Навіть дорослій людині важко повернутися до мирного життя після війни. Дегуманізація для дитячої психіки тим більше має негативні наслідки.

Блок 3. Захист дітей в медіа

Дитина має право на безпечний розвивальний інформаційний простір. На дорослих покладається відповідальність за забезпечення такого простору. Війна – не дитяча справа. Війна прийшла в дитяче життя, змінює вікові норми першої екзистенційної кризи усвідомлення кінечності буття (або можливості власної смерті). «Зустріч» дитини до шести років зі смертю (експозиція) вважається травматичною подією, яку визнано як діагностичний критерій ПТСР.

Як говорити про війну і дітей у медіа? Можна провести аналіз пропозицій, які є в соціальних мережах, доступних у межах власних інформаційних бульбашок учасників, показати динаміку рекомендацій. Український досвід саморегуляції медіа з метою захисту дитинства – це спільні акти узгодження, які є результатом дискусій регулятора, психологів і представників медіакомпаній з урахуванням міжнародного досвіду. Оскільки ми всі – медіавиробники, медіаграмотність має включати обізнаність щодо того, що саме і якої шкоди може завдати, чого варто уникати під час створення і поширення медіаповідомлень, щоб

зменшити ймовірність завдання шкоди¹. Акт щодо висвітлення теми «діти війни» наразі вдосконалюється робочою групою, створеною при Національній раді України з питань телебачення і радіомовлення. До цього процесу можна долучитися.

Найбільш актуальне питання – «Як говорити про ядерну війну?» – теж має фахові рекомендації (Горбунова, 2022). Головне тут: якщо дитина не питає – не говорити, якщо питає – спокійно, упевнено пояснити, що це можливо, але ми знаємо, як рятуватися, будемо робити ось так (і перевести акцент на конкретні дії); підліткам можна, крім цього, дати можливість висловити свої думки, пояснити політичні контексти. Ідеться про створення в сім'ї культури обговорення побаченого і пережитого (що нове ти сьогодні зауважив у своїх знаннях, емоціях, стосунках, досвіді?). Це сьогодні важливий протектор психологічного добробуту дитини. Важливо, щоб було відчуття, що таке обговорення відбувається часто. Проте обмеженням цієї схеми має стати розуміння того, що є так звані «мовчазні діти» і що ми мимовільно вводимо в життя дитини цей контекст, коли, наприклад, проводимо заходи з громадянської оборони, тренування з реагування на радіаційну загрозу чи щось подібне, що наштовхує дитину на неартикульовані роздуми про те, що «ми всі помремо». Тому, якщо ми вносимо в освітнє середовище ці контексти, маємо забезпечувати моніторинг того, як діти реагують, не чекаючи, що вони самі зададуть батькам запитання. Врахувати «мовчазних дітей» – це частина травмаінформованої освіти, адже травма часто проявляється саме в замовканні, самозануренні, такі діти перебувають у зоні ризику і потребують особливої уваги. Якщо ми в школі провели заняття з громадянської оборони про дії в разі ядерної загрози, потрібно спланувати розмову про це ще й з батьками (відповідно, попередити батьків і дати їм належні інструкції), а також провести скринінг – хто з дітей поспілкувався з батьками. «Мовчазні» діти і діти, які не поспілкувалися, мають отримати більше уваги від психолога.

Рефлексивні вправи і принципи створення рефлексивного середовища – це створення традиції обговорення нового у власних знаннях і думках, власних емоціях і переживаннях, власному ставленні і стосунках, загалом у власному досвіді (Найдюнова Л. М., 2012). Тому такі вправи є корисними після кожного заняття в блоці ресурсної оболонки для інтеграції.

¹ Спільні акти узгодження офіційно представлено на сайті Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. Спільний акт узгодження № 3. Висвітлення засобами масової інформації теми участі дітей у збройних конфліктах <https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-3-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-temy-uchasti-ditej-u-zbrojnyh-konfliktah/>

Підвищення рівня медіапсихологічної компетентності педагога в часи війни потребує психологічного рефреймінгу і більш компактних візуалізацій для зменшення перевантаження оперативної пам'яті в умовах інформаційно-психологічного перевантаження. Новий фрейм для змістової мапи медіаграмотності, який ми пропонуємо, спирається на найбільш деталізовану мапу інфомедійної грамотності проєкту IREX «Вивчай і розрізняй: інфо-медійна грамотність»¹. В умовах війни потрібен новий рефлексивний контур для рефреймінгу (рис. 2). Рефлексивний контур обрамляє змістове розмаїття з надто великої розмірності деталізації змісту, вводячи ключові виміри-вектори впорядкування виокремлених раніше змістових колон. Чотири грані контуру утворюють: 1) ціннісна саморегуляція взаємодії з медіа (включно з медіаспоживанням і самовираженням через медіа), 2) усвідомлене медіаспоживання і формування інформаційної бульбашки (свого персоналізованого локального інформаційного простору); 3) інструментальне використання медіа для дій у повній реальності (не медіа для медіа, а медіа для реальності); 4) усвідомлена взаємодія зі штучним інтелектом, навчання його своєю інформаційною поведінкою (наші діти мають будувати майбутнє разом з усім світом, який рухається в напрямку цифровізації). Остання грань є принципово важливою для подальшого трансформування медіаосвіти в умовах цифрової трансформації людства, що наразі триває і визначає перспективи майбутнього на основі цифрового гуманізму. (Червоним кольором тексту на рисунку 2 позначено нові метаінтерпретації змістових колон, зумовлені воєнним часом.) Медіаграмотність сьогодні підсилюється ідеєю, що інформація – це сучасна зброя. Тож колона критичного мислення набуває нового смислу, якщо розуміти, що мислення – це суспільний ресурс, який є мішенню для ворожих інформаційно-психологічних операцій; колона соціальної толерантності і протидії мові ворожнечі має трансформуватися в ідею посилення згуртованості, яка є ресурсом протидії ворогу. Ціннісна саморегуляція на основі позитивних цінностей (базові серед яких – добро, істина, довіра, краса) є найголовнішим протектором зменшення моральних втрат цивільних в умовах воєнної психотравматизації. Посилення ідентичності і прагнення до розвитку, умілості, майстерності – важливі складники посттравматичного зростання.

¹ Візуалізація мапи інфомедійної грамотності, отримано із сайту Детектор медіа: Єгорова А. (2021). 38% учнів краще визначають неправдиві новини після уроків з елементами медіаграмотності – IREX <https://ms.detector.media/mediaprosvita/post/26964/2021-03-31-38-uchniv-krashche-vyznachayut-npravdyvi-novyny-pislya-urokiv-z-elementamy-mediagramotnosti-irex/>

ПРАГНУТИ
ЯКІСНИХ МЕДІА

ФОРМУВАТИ
АДЕКВАТНУ
ІНФОРМАЦІЙНУ
БУЛЬБАШКУ

ІДЕНТИЧНІСТЬ, ЦІННІСНА САМОРЕГУЛЯЦІЯ ТА УМІЛІСТЬ

Добро
Істина Довіра
Краса

МЕДІА ЗАРАДИ,
А НЕ ЗАМІСТЬ
РЕАЛЬНОСТІ

НАВЧАТИ ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ
©Тягальцова Любов Антонівна, 18 травня 2022 р.

Рис. 2. Рефлексивний контур рефреймінгу мапи медіаграмотності

Стійкість до впливів має бути піднесена до ідеї захисту і подальшого формування нашої національної ідентичності, сила якої є ресурсом перемоги у війні проти агресора. Головний ціннісний імператив свідомого медіаспоживання сьогодні – фільтрувати взаємодію з медіа так, щоб наша взаємодія з інформаційним простором робила нас сильнішими, щоб наша інформаційна поведінка сприяла згуртованості і людяності.

Висновки. Представлення головних ідей, дизайну та змістових тез, які спрямовують подальшу трансформацію медіаосвіти в період воєнного стану та повоєнного відновлення країни, є розгорнутим стратегічним баченням змін у системі взаємодії суспільних підсистем освіти і медіа, які перетинаються у функціях захисту інформаційної та національної безпеки і розвитку людського потенціалу майбутнього.

Визначення наукового змісту конструкта ПТСР у процесі його становлення має протистояти надмірному спрощенню і метафоризації в інформаційному просторі проблем психотравматизації і загалом психічного здоров'я нації як частини людського потенціалу. Цим визначаються головні напрями медіапсихологічного трансформування

медіаосвіти в період воєнного стану. Тема травмаінформованості повинна набути в часи війни і повоєнного періоду якнайбільшого культурно-просвітницького звучання.

Медіатравматизація є надзвичайно важливим складником повсякденного життя українців, що пізнається як стресовий досвід великою кількістю громадян. Чинники захисту від медіатравматизації, як і психотравматизації загалом мають стати частиною масової культури сьогодення.

Здоров'язбережувальна медіаосвіта і травмаінформовані практики – головні тренди захисту психічного здоров'я в інформаційній сфері під час війни і долання її наслідків.

Список використаних джерел

Горбунова, В. (2022). *Най...-навіть-не-знаю-як-назвати. (як говорити з дитиною про ядерну війну)*. Допис від 29 вересня о 09:27. Взято з <https://www.facebook.com/viktoriyagorbunova>

Горностай, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості* (с. 89–95). Київ.

Климчук, В., & Сувало, О. (2021). *Охорона психічного здоров'я у громадах. Посібник для місцевих координаційних органів. Психічне здоров'я для України (МН4У)*. Львів.

Найдонов, М. І. (2011). Масштаб соціальної ситуації, повнота групового суб'єкта. Наукові студії із соціальної та політичної психології, 29 (32), 149–166. Взято з http://iris-psy.org.ua/publ/st_0105.pdf

Найдонов, М. І. (2010). Потенціал та актуалізація суб'єктності з позицій переосмислення її як ресурсу. *Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія»*, 15(11), 2, 84–93.

Найдонов, М. І., & Найдонова, Л. А. (2016). Концептуалізація рівнів відбиття реальності у відповідності до професійної рамки кваліфікацій: груп-рефлексивний підхід. *Психологія особистості професіонала*. Збірник статей. Київ : Педагогічна думка, с. 33–44. Взято з http://iris-psy.org.ua/publ/st_0143.pdf.

Найдонова, Л. А. (2012). Трансгенераційна передача психологічної травми Голодомору. *Психологічні перспективи*. Спецвипуск, с. 168–175.

Найдонова, Л. А. (2020). *Тривожний інформаційний вир коронавірусу: як здолати?* <http://mediaosvita.org.ua/2020/03/27/tryvoznyj-informatsijnyj-vyr-koronavirusu-yak-zdolaty/>

Найдонова, Л. А. (2022). «Ментальний щит» для дітей: хвилинки психологічної самопомогі. *Освіта і суспільство*, 3, 9. Взято з <https://naps.gov.ua/ua/press/releases/2688/>.

Найдьонова, Л. А., Найдьонов, М. І., Григоровська, Л. В., & Умеренкова, Н. Ф. (2022). *Інформаційні поведінка і потреби вчителів Донецької і Луганської областей України*: Інформаційний бюлетень. Київ: ІСПП НАПН України. Взято з http://profprestige.org.ua/publ/Inf_bul_2021vd.pdf

Найдьонова, Л. М. (2012): Рефлексивна ємність середовища спілкування як метакогнітивний чинник імпліцитної соціальної самоповаги. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Т. XII. Ч. 1. Психологія творчості*. Київ: Фенікс, с. 318-327.

Слюсаревський, М. М. (2022). *Соціально-психологічна проблематика дитинства в умовах війни: виклики і відповіді*. Доповідь на щорічній серпневій конференції Національної академії педагогічних наук України «Учені НАПН України – українським учителям». Взято з <https://ispp.org.ua/2022/08/30/prezentaciya-socialno-psixologichna-problematika-ditinstva-v-umovax-vijni-vikliki-i-vidpovidi-slyusarevskij-m-m/>

Слюсаревський, М. М. (2022). Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. Наукова доповідь на засіданні Президії НАПН України 21 квітня 2022 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 4(1). doi: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124>

Слюсаревський, М. М., Найдьонова, Л. А., Титаренко, Т. М., Татенко, В. О., Горностаї, П. П., Кочубейник, О. М., & Лазоренко, Б. П. (2020). *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін*. Реферативний опис роботи. Київ: Талком.

Abdalla, S.M., Cohen, G.H., Tamrakar, S., Koya, S.F., & Galea, S. (2021). Media Exposure and the Risk of Post-Traumatic Stress Disorder Following a Mass traumatic Event: An *In-silico Experiment* *Front Psychiatry*, 12: 674263. doi: 10.3389/fpsy.2021.674263

Ataria, Y., Gurevitz, D., Pedaya, H., & Neria, Y. (Eds.) (2016). *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*. Springer International Publishing.

Broderick, M., & Traverso, A. (2010). *Trauma, Media, Art: New Perspectives*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Pub.

Dams, J., Rimane, E., Steil, R., Renneberg, B., Rosner, R., & König, H.-H. (2020). Health-Related Quality of Life and Costs of Posttraumatic Stress Disorder in Adolescents and Young Adults in Germany. *Frontiers in Psychiatry*, 11. doi: 10.3389/fpsy.2020.00697

Hamblen, J. (2015). Media Coverage of Traumatic Events: Research on Effects: Dart Center for Journalism and Trauma. Retrieved from https://www.ptsd.va.gov/professional/treat/type/media_coverage_trauma.asp

Hunt, N. C. (2010). Memory, war and trauma. Cambridge University Press. Retrieved from <https://doi.org/10.1017/CBO9780511845017>

McFarlane, A. (1986). Victims of trauma and the news media [Letter]. *Medical Journal of Australia*. 145, 664.

Meek, A. (2011). *Trauma and Media: Theories, Histories, and Images*. doi: 10.4324/9780203863190

Morina, N., Stam, K., Pollet, T.V., & Priebe, S. (2018). Prevalence of depression and posttraumatic stress disorder in adult civilian survivors of war who stay in war-afflicted regions. A systematic review and meta-analysis of epidemiological studies, *Journal of Affective Disorder*, 239, 328–338.

Naydonova, L. (2017). War media trauma taxonomy for economic and political self-constitution. *Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017*. Kyiv. Tipogr. «Advance», pp. 42–45.

Ross, G. (2005). Guide. Media Guidelines: From the «Trauma Vortex» to the «Healing Vortex». *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 9(3-4), 391–394. doi:10.1300/j146v09n03_09

Von der Warth, R., Dams, J., Grochtdreis, T., & König, H.-H. (2020). Economic evaluations and cost analyses in posttraumatic stress disorder: a systematic review. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1753940. doi:10.1080/20008198.2020.1753940

References

Abdalla, S.M., Cohen, G.H., Tamrakar, S., Koya, S.F., & Galea, S. (2021). Media Exposure and the Risk of Post-Traumatic Stress Disorder Following a Mass traumatic Event: An *In-silico Experiment Front Psychiatry*, 12: 674263. doi: 10.3389/fpsy.2021.674263 (in English)

Ataria, Y., Gurevitz, D., Pedaya, H., & Neria, Y. (Eds.) (2016). *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture*. Springer International Publishing. (in English)

Broderick, M., & Traverso, A. (2010). *Trauma, Media, Art: New Perspectives*. Newcastle upon Tyne, UK: Cambridge Scholars Pub. (in English)

Dams, J., Rimane, E., Steil, R., Renneberg, B., Rosner, R., & König, H.-H. (2020). Health-Related Quality of Life and Costs of Posttraumatic Stress Disorder in Adolescents and Young Adults in Germany. *Frontiers in Psychiatry*, 11. doi:10.3389/fpsy.2020.00697 (in English)

Hamblen, J. (2015). *Media Coverage of Traumatic Events: Research on Effects: Dart Center for Journalism and Trauma*. Retrieved from https://www.ptsd.va.gov/professional/treat/type/media_coverage_trauma.asp (in English)

Horbunova, V. (2022). *Nay...-navit-ne-znayu-yak-nazvaty. (yak hovoryty z dytynoyu pro yadernu viinu)*. [The most... I don't even know what to call it. (how to talk to a child about nuclear war)]. Post from September 29 at 09:27. Retrieved from <https://www.facebook.com/viktoriykagorbunova> (in Ukrainian)

Hornostay, P.P. (2012). Kolektyvna travma ta hrupova identychnist. *Psykhologichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii*

malykh, serednikh ta velykykh hrup. Problema tsilisnosti suspilstva, hrupy ta osobystosti [Collective trauma and group identity]. *Psychological perspectives. Special issue: Actual problems of the psychology of small, medium and large groups*. Vol. 2. Kyiv, pp. 89-95. (in Ukrainian)

Hunt, N. C. (2010). *Memory, war and trauma*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511845017> (in English)

Klymchuk, V., & Suvalo, O. (2021). *Okhorona psykhychnoho zdorovia u hromadakh. Posibnyk dlia mistsevyykh koordynatsiinykh orhaniv* [Mental health care in communities. A guide for local coordinating bodies.] Psykhychne zdorovia dlia Ukrainy (MH4U). Lviv. (in Ukrainian)

McFarlane, A. (1986). Victims of trauma and the news media [Letter]. *Medical Journal of Australia*, 145, 664.

Meek, A. (2011). Trauma and Media: Theories, Histories, and Images. doi:10.4324/9780203863190 (in English)

Morina, N., Stam, K., Pollet, T.V., & Priebe, S. (2018). Prevalence of depression and posttraumatic stress disorder in adult civilian survivors of war who stay in war-afflicted regions. A systematic review and meta-analysis of epidemiological studies. *Journal of Affective Disorders*, 239, 328-338. (in English)

Naydonov, M. I. (2011). Masshtab sotsialnoi sytuatsii, povnota hrupovoho subiekta. Naukovi studii iz sotsialnoyi ta politychnoi psykholohii [The scale of the social situation, the completeness of the group subject]. *Scientific studies in social and political psychology*, 29 (32), 149-166. Retrieved from http://iris-psy.org.ua/publ/st_0105.pdf (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2010). Potensial ta aktualizatsiia subyektivnosti z pozytsii pereosmyslennia yii yak resursu. [Potential and actualization of subjectivity from position of its reinterpretation as resource.]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriya «Psykhologhiia»*, 15(11), 2, 84-93. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I., & Naydonova, L. A. (2016). Kontseptualizatsiia rivniv vidbytta realnosti u vidpovidnosti do profesiynoi ramky kvalifikatsii: hrup-refleksyvnyi pidkhid [Conceptualization of levels of reflection of reality in accordance with the professional framework of qualifications: group-reflexive approach]. *Psykhologhiia osobystosti profesionala*. Kyiv: Pedahohichna dumka, pp.33-44. Retrieved from http://iris-psy.org.ua/publ/st_0143.pdf (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2022). «Mentalnyi shchyt» dlia ditei: khvylynky psykholohichnoi samodopomohy. [«Mental shield» for children: moments of psychological self-help]. *Osvita i suspilstvo*, 3, 9. Retrieved from <https://naps.gov.ua/ua/press/releases/2688/> (in English)

Naydonova, L. A. (2012): Refleksyvna yemnist seredovyshcha spilkuvannia yak metakohnityvnyi chynnyk implitsytnoi sotsialnoi samopovahy [Reflective Capacity of the Communication Environment as a Metacognitive Factor of Implicate Social Self-Esteem]. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Vol. XII, Part 1. Psykhologhiya tvorchosti*. Kyiv: Feniks, pp. 318-327. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2012). Trans-heneratsiyna peredacha psykholohichnoyi travmy holodomoru [Transgenerational transmission of the psychological trauma of the Holodomor]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsvyypusk*, pp. 168–175. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2020). *Tryvozhnii informatsiyni vyr koronavirusu: yak zdolaty?* [The disturbing information maelstrom of the coronavirus: how to overcome it?]. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/2020/03/27/tryvozhnij-informatsiynij-vyr-koronavirusu-yak-zdolaty/> (in Ukrainian)

Naydonova, L. (2017). War media trauma taxonomy for economic and political self-constitution. *Political and Economic Self-Constitution: Citizenship Identity and Education Proceedings of the V international scientific and practical seminar, Corinth, May 26th, 2017*. Kyiv. Tipogr. «Advance», pp. 42–45. (in English)

Naydonova, L. A., Naydonov, I. M., Hryhorovska, L. V., & Umerenkova, N. F. (2022). Informatsiyni povedinka i potreby vchyteliv Donetskoï i Luhanskoï oblastei Ukrainy : informatsiyni biuletyn [Information behavior and needs of teachers of Donetsk and Luhansk regions of Ukraine: information bulletin]. Kyiv: NAPN Ukraine. Retrieved from http://profprestige.org.ua/publ/Inf_bul_2021vd.pdf (in Ukrainian)

Ross, G. (2005). Guide. Media Guidelines: From the «Trauma Vortex» to the «Healing Vortex». *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 9(3-4), 391–394. doi:10.1300/j146v09n03_09 (in English)

Slyusarevskyy, M. M., Naydonova, L. A., Tytarenko, T. M., Tatenko, V. O., Hornostay, P. P., Kochubeynyk, O. M., & Lazorenko, B. P. (2020). *Zhyttievyi svit i psykholohichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin. Referatyvnyi opys roboty* [Life world and psychological security of a person in the conditions of social changes. Abstract description of the work]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2022). *Sotsialno-psykholohichna problematyka dytynstva v umovakh viiny: vyklyky i vidpovidi* [Socio-psychological issues of childhood in the conditions of war: challenges and responses]. Report at the annual August conference of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine «Scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine - to Ukrainian teachers». Retrieved from <https://ispp.org.ua/2022/08/30/prezentaciya-socialno-psixologichna-problematika-ditinstva-v-umovax-vijni-vikliki-i-vidpovidi-slyusarevskij-m-m/> (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2022). Sotsialno-psykholohichnyi stan ukraïnskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiïskoho vtorhnnennia: nahalni vyklyky i vidpovidi [The socio-psychological state of Ukrainian society in the conditions of a full-scale Russian invasion: urgent challenges and responses]. Scientific report at the meeting of the Presidium of the National Academy of Education of Ukraine on April 21, 2022. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*. 4(1). doi: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4124> (in Ukrainian)

Von der Warth, R., Dams, J., Grochtdreis, T., & König, H.-H. (2020). Economic evaluations and cost analyses in posttraumatic stress disorder: a systematic review. *European Journal of Psychotraumatology*, 11(1), 1753940. doi:10.1080/20008198.2020.1753940 (in English)

УДК 159.9.075:316.6

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-115>

Ольга Палагнюк,

кандидат психологічних наук,

докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Чернівці, Україна

ORCID ID 0000-0002-1152-2133

o.palahnyuk@chnu.edu.ua

СОЦІАЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЕТНОМОВНИЙ ВИМІР БУКОВИНИ

Актуальність. В умовах війни в Україні змінюються усталені соціальні зв'язки і звичайний устрій життя, запускаються нові ідентифікаційні процеси, що реалізуються за принципом поділу на «своїх» і «чужих».

Метою статті є висвітлення змін в етномовній ідентичності мешканців Буковини до і після початку повномасштабної російсько-української війни та з'ясування їхньої ролі в конструюванні соціальної солідарності.

Методи і методологія. Для вирішення завдань дослідження на теренах Буковини (Чернівецька область) у серпні-вересні 2022 року проведено опитування. Основну групу досліджуваних склали 475 осіб (n=475) віком від 18 до 65 років, чоловіків і жінок порівну. Опитування проводилося за допомогою методики «Етномовна ідентичність» (О. Кухарук) у змішаній формі (в онлайнному і традиційному форматах) з подальшою триангуляцією даних.

Результати. Проведене емпіричне дослідження та аналіз отриманих результатів дають підстави констатувати, що на Буковині є чотири етномовних групи: українськомовна (У), українсько-російськомовна (УРО), українськорумуномовна (УРУ) та румуномовна (Р). Російськомовні респонденти були визначені як «самоусунені». На емпіричному рівні доведено зближення ідентифікацій, яке можна розглядати як підґрунтя солідарності, що зумовлено ситуацією війни та потребою об'єднатися задля спільного блага. Ідеться про етномовну ідентичність, що разом з іншими компонентами соціальної ідентичності на індивідуальному рівні є основою психологічних відмінностей, а на рівні великих груп, суспільства чи людства загалом – основою єднання, солідаризації задля самозбереження чи/і саморозвитку.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнення виявлених особливостей щодо етномовного виміру соціальної солідарності на Буковині в умовах війни свідчить про актуалізацію вищеописаних явищ, що може мати як закономірний, так і тенденційний чи/і ситуативний характер. Це зумовлює потребу подальшого дослідження етномовної ідентичності з розширенням як географічних, так і теоретико-методологічних його меж. Перспективою подальших досліджень може бути вивчення особливостей інших

компонентів соціальної ідентичності як основи солідарності, визначення ціннісно орієнтованих домінант, формулювання принципів соціально-технологічного забезпечення досягнення і підтримання соціальної солідарності в умовах суспільних трансформацій.

Ключові слова: соціальна солідарність; етномовна група; етномовна ідентичність; соціальна ідентичність; соціально-психологічний чинник соціальної солідарності; особистісний потенціал солідарності; суспільні трансформації.

Olha Palahnyuk,

Candidate in Psychological Sciences,

PhD student at the Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Chernivtsi, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-1152-2133

o.palahnyuk@chnu.edu.ua

**SOCIAL SOLIDARITY IN THE CONDITIONS OF WAR:
THE ETHNO-LINGUISTIC DIMENSION OF BUKOVYNA**

Relevance. In the conditions of war in Ukraine, established social ties and the usual way of life are changing, new identification processes are launched, which are implemented on the principle of division into «friends» and «foes».

The purpose of the article is to highlight the changes in the ethno-linguistic identity of the residents of Bukovyna before and after the start of the full-scale Russian-Ukrainian war and to clarify their role in the construction of social solidarity.

Methods and methodology. A survey was conducted in Bukovyna (Chernivtsi region) in August-September 2022. The main group of respondents consisted of 475 people (n=475) aged 18 to 65 years, men and women equally. The survey was conducted using the methodology «Ethnolinguistic Identity» (O. Kukharuk) in a mixed form (online and traditional format) with further triangulation of data.

Results. The conducted empirical research and analysis of the obtained results allow us to state that there are four ethnolinguistic groups in Bukovyna: Ukrainian-speaking (U), Ukrainian-Russian-speaking (UR), Ukrainian-Romanian-speaking (URU) and Romanian-speaking (R). Russian-speaking respondents were defined as «self-excluded». At the empirical level, the convergence of identifications has been proven, which can be considered as the basis of solidarity, which is due to the situation of war and the need to unite for the common good. Thus, we are talking about ethno-linguistic identity, which together with other components of social identity at the individual level is the basis of psychological differences, and at the level of large groups, society or humanity as a whole - the basis of unity, solidarity for self-preservation and/or self-development.

Conclusions and prospects for further research. The generalization of the identified features of the ethnolinguistic dimension of social solidarity in Bukovyna during the war indicates the actualization of the above phenomena, which can be both

natural and tendentious and/or situational. This necessitates further research of ethnolinguistic identity with the expansion of both geographical and theoretical and methodological boundaries. The prospects for further research are the study of the features of other components of social identity as the basis of solidarity, the definition of value-oriented dominants, the formulation of the principles of socio-technological support for the achievement and maintenance of social solidarity in the conditions of social transformations.

Keywords: social solidarity; ethnolinguistic group; ethnolinguistic identity; social identity; socio-psychological factor of social solidarity; personal potential of solidarity; social transformations.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах війни в Україні активізувались і процеси у всіх сферах життєдіяльності, які здебільшого негативно впливають на усталені соціальні зв'язки і звичний, традиційний устрій життя людей. Причому цей вплив протягом останніх місяців в умовах повномасштабної російсько-української війни посилюється, а наслідки, вочевидь, увиразнили новий образ українського суспільства в повсякденному і науковому дискурсах від індивідуального до соціетального рівня. Визначальними наразі стають морально-психологічні чинники, пов'язані зі страхом за життя і безпеку як своєю і своїх рідних, так і тих людей, які потрапили в той же вир подій. Крім того, війни, а особливо тривалі й великі, кардинально змінюють конфігурацію стосунків у малих і великих соціальних групах, висувуючи на перший план те, що за мирних умов перебувало в латентному стані, під маскою. Зокрема, запускаються і нові ідентифікаційні процеси, що реалізуються за принципом поділу на «своїх» і «чужих» (у латентному стані залишається хіба що третій варіант вибору – пасивно-індиферентний), нерозривно пов'язані з проблемою вибору (морального, соціального, політичного).

Як суттєву ознаку війни часто називають виникнення коротких або тривалих періодів невизначеності щодо «нової» чи «старої» влади, формування ситуативних груп протистояння або таких, що діють хаотично. Проте у випадку повномасштабної війни України проти російського агресора така проблема практично не виникла, натомість війна стала рушійною силою реорганізації та розбудови українського суспільства. Інакше кажучи, українцям зробили «послугу»: тож замість ефекту диференціації в Україні запустилися механізми соціальної солідаризації, що супроводжуються активізацією різних форм самоорганізації, таких як волонтерство, капеланство, тероборона, громадські, студентські та інші соціальні організації, діяльність яких спрямована на тилову підтримку ЗСУ, внутрішньо переміщених, зокрема

дітей, на гуманітарну допомогу жителям тимчасово окупованих територій і тим, хто мешкає в зоні бойових дій, тощо. Такі самоорганізаційні форми громадянської активності, що базуються на добровільних засадах соціальної взаємодії в умовах збройного протистояння і є виразними маркерами розбудови громадянського суспільства, набувають усе ширших масштабів впливу й активності. Вони охопили не лише соціетальний вимір, а й згуртували навколо підтримки українців у боротьбі проти агресора аналогічні спільноти в різних країнах Європи і світу (не лише серед української діаспори). Отже, можна вести мову про солідаризацію як згуртованість великих соціальних груп у дії, активовану значною мірою впливом масштабних суспільних процесів, пов'язаних з війною. Така солідаризація консолідує українське громадянське суспільство та визначає реальні і дієві вектори його розвитку в різних вимірах здійснення.

Вищезазначене спрямовує дослідницьку увагу на психологічне структурування соціальної солідарності (далі – СС) та актуалізує потребу аналізу особистісного потенціалу солідарності (далі – ОПС) як психологічного осередку усвідомленого ставлення до тих чи інших перспектив суспільного життя. Особистість тут розглядаємо як члена певної сукупності великих груп, який одночасно перебуває на перетині багатьох впливів. Тому дослідження компонентів ОПС (соціальної ідентичності, системи цінностей, мотивації солідарної поведінки, довіри, комунікативного компонента і соціальної взаємодії) уможливило виявлення та розкриття особливостей системи індивідуальних відмінностей, пов'язаних з інтенціями на згуртування (чи навпаки) навколо певних смислів, цілей та цінностей. У цьому контексті першочерговим для нас є дослідження соціальної ідентичності та чинників її формування як наскрізного механізму соціальної солідарності. А оскільки впродовж тривалого часу в українському суспільстві доволі гостро звучали мовне, регіональне та релігійне питання з відповідними типами ідентифікацій як лінії розриву соціетальної площини ідентичності, як того, що постійно є відкритим питанням через різні чинники (зокрема в процесі етногенезу), то вивчення особливостей змін щодо кожного з них, як і інших елементів соціальної ідентичності, на теоретико-методологічному та емпіричному рівнях дасть змогу виявити і специфіку передумов досягнення й підтримання СС в умовах війни та інших суспільних трансформацій.

Локус дослідницької уваги щодо питання етномовного виміру соціальної ідентифікації в умовах повномасштабної війни потребує зосередження на тих територіально-географічних частинах України, які

характеризуються як полікультурні, поліетнічні, тобто як такі, де, крім української, активно спілкуються іншими мовами.

Методологія. Теоретико-методологічним підґрунтям нашого дослідження стали класичні і сучасні концепції соціальної солідарності в межах різних наукових галузей, а також положення про етномовну та соціальну ідентичність. Це, зокрема, метатеоретична концепція діалогічної форми солідарності Ю. Габермаса; положення теорії соціального порівняння Л. Фестінгера, за яким утворення великих соціальних груп є основою ідентифікації як оцінювання їхніми членами точності своїх особистих переконань і поглядів; концепція Н. Богомолової про соціальні трансформації, які є «наскрізною рамкою аналізу»; визначення Wellman, & Wortley спільнот як особистих мереж, які більше не обмежуються географічними районами і мають можливість надавати різні види підтримки, що є проявом солідарності.

Іншими теоретичними засадами вивчення особливостей змін, що відбулися в етномовній ідентичності, стали концепція психосоціальної ідентичності Е. Еріксона, згідно з якою ідентичність трактується як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини із соціальними ідеалами, цінностями й нормами; положення про соціальну солідарність як властивість спільноти та її членів, що в спільнотному ракурсі проявляється в переживанні належності до однієї спільноти, відчуття суттєвої психологічної близькості або подібності, прихильності до одних і тих же цінностей та ідеалів (В. Васютинський; Г. Андреева; Б. Парігін); положення про процес ідентифікації як постійно динамічного утворення, що спрямований на формування різних ідентичностей інтраособистісного та соціального вимірів, який формується й змінюється впродовж усього життя, а відтак здійснюється і зміна компонентів соціальної ідентичності, їх співвідношення за рівнем вираженості чи значущості (В. Васютинський; Т. Яблонська; О. Блинова; П. Горностаї); концепція наявності ідентичності як певного ядра особистості, яке виконує регулювальну, управлінську та оцінювальну функції для збереження власної неперервності та інтегративності в умовах змін (М. Боришевський; М. Гінзбург; В. Зливков; С. Пантелеєв; О. Красва; О. Кікінежді); визнання значущості трансформації соціальної ідентичності, що визначається складністю та суперечностями цього процесу, його роллю в соціально-психологічній адаптації особи до мінливих умов соціальної реальності, зв'язком з особистісними кризами (Г. Андреева; П. Бергер і Т. Лукман; Н. Іванова; В. Павленко; Г. Солдатова).

Мета статті полягає у висвітленні особливостей змін, що відбулися в етномовній ідентичності до і після початку повномасштабної російсько-

української війни та з'ясування їхньої ролі в конструюванні соціальної солідарності.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Основою розуміння сутності соціальної ідентичності на психологічному та міждисциплінарному рівнях стало визначення її як внутрішньої динамічної структури особистості, що є основою відчуття належності до соціальних груп та формується й функціонує в процесі взаємодії з ними впродовж усього життя. Ця базова конструкція особистості може бути презентована як сукупність ідентичностей, які сформувались у різних ситуаціях на різних життєвих етапах, а до того ж під впливом тих чи інших потреб людини і вимог навколишнього середовища. З огляду на це можна припустити, що набір ідентичностей формується поступово й паралельно або ж перетинаючись.

Теоретико-методологічний аналіз результатів дослідження проблеми множинних ідентичностей свідчить про значний інтерес до вивчення окремих компонентів соціальної ідентичності, серед яких особливо актуальністю в межах теми цього дослідження вирізняються етнонаціональна (Войчишина, 2009), територіальна (Губеладзе, 2012; Нагорна, 2008) та етномовна (Кухарук, 2019; Шульга, 2014; Степико, 2017).

Узагальнення наявних підходів підтверджує, що між ідентичностями, які формуються та функціонують у ситуації соціальної взаємодії, може проявлятися або стимулювання, ефективне співіснування, створення нового симбіозу, або провокування конфлікту, який призводить до розщеплення ідентичностей. Останнє явище спостерігаємо найчастіше в сучасному суспільному житті (Палагнюк, 2022). Це стало основою однієї з гіпотез у межах емпіричного дослідження характеру змін в етномовній ідентичності до і після початку повномасштабної російсько-української війни та з'ясування їхньої ролі в конструюванні соціальної солідарності.

Важливо наголосити, що *соціальну ідентичність* ми розглядаємо як відкриту, системну, відносно завершену і водночас динамічну багатоаспектну й різновимірну психологічну структуру, що базується на усвідомлених (відносно сталих і важкозмінюваних, інертних) складових, представлених у формі системи цінностей, ціннісних позицій (настановлень) та орієнтацій і неусвідомлених (динамічних та відносно змінюваних) конструктів, представлених у формі інтенцій, потреб, інтересів, мотивів, очікувань, а також атигюдів, та формується і функціонує загалом в умовах соціальної взаємодії впродовж життя, адаптуючись та змінюючись залежно від інтенсивності та глибини

впливу (глибини переживання кризи) на суб'єкт ідентичності (особистість чи групу) зовнішніх або/і внутрішніх чинників; є основою та наскрізним механізмом солідаризації (Палагнюк, 2022).

Коли йдеться про формування цілісної соціальної ідентичності, то тут однією із сутнісних є роль етномовної ідентичності. У цьому контексті цінним для нас є висновок, зроблений на основі аналізу доробку представників класичного модернізму та їхніх опонентів, які звертають увагу на суперечності в трактуванні понять «нація», «самоідентифікація нації», як і безлічі інших явищ, що мають місце у сфері етнічних і національних відносин. Проте в психологічному дослідженні ідентичності важливим є визнання солідарності, спільних історичної пам'яті і почуттів, уявлень і переживань, умовних психологічних меж та відчуття належності, що говорить про можливість вивчення в цьому контексті механізмів солідаризації як основи консолідації та єдності, найперше в реаліях українського суспільства. Разом з тим важливо наголосити, що етнічна чи мовна ідентифікація не обмежується лише відчуттям або усвідомленням належності до етнічної або етномовної спільноти. Це процес, який передбачає набуття етнічності, віднайдення себе як носія певної етнічності серед інших носіїв інших етнічностей. Мовну ідентичність визначають як похідну від етнічної і національної (Шульга, 2014; Степико, 2017; Васютинський, 2010). Разом з тим проблема ідентичності, зокрема етномовної, має не так теоретичне, як практичне значення, і не лише на рівні українського суспільства. Адже в процесі євроінтеграції кожен народ прагне зберегти національну самобутність. Тому, як і Я. Дашкевич (1995), вважаємо, що самоідентифікація української нації найуспішніше може відбутися саме через мову.

Отже, вивчення етномовної ідентичності – це виявлення її солідаризаційного потенціалу через зв'язну ланку поколінь, де поєднано всі феномени українців як великої соціальної групи зокрема.

У цьому дослідженні увагу було зосереджено на одному з поліетнічних і полікультурних районів України. Щоб вивчити динаміку етномовної ідентичності в різних етномовних групах на Буковині за період до і після початку повномасштабної російсько-української війни, ми провели опитування з використанням методики «Етномовна ідентичність» (О. Кухарук). Контекстуальною рамкою емпіричного дослідження стала психологія соціальної солідарності в умовах суспільних трансформацій. Отримані результати ми розглядали в контексті її конструювання в умовах війни як у структурі особистісного потенціалу солідарності, так і серед соціально-психологічних її чинників.

Особливістю організації емпіричного дослідження була його відповідність принципам *квазіексперименту*, оскільки, за нашим припущенням, етномовна ідентичність як соціально-психологічний чинник СС позначається на мірі (рівні) ОПС і не може внаслідок своєї природи бути чітко та однозначно контрольованою за допомогою процедур елімінації чи рандомізації.

Розгляньмо відтак *структуру змінних* у дослідженні. *Незалежною змінною* були етномовні групи ($n=4$), виокремлені на основі даних опитувальника, що стосувалися таких об'єктивних ознак, як (1) мова спілкування в сім'ї і (2) мова спілкування найближчого оточення. Ці ознаки, відповідно, становили два виміри незалежної змінної (до і після початку повномасштабної російсько-української війни), що досліджувалася шляхом розподілу вибіркової сукупності на підгрупи «До початку повномасштабної війни» і «Після початку повномасштабної війни» (відповідно, динамічно – у процесі етномовної ідентифікації як соціально-психологічного чинника СС. – *Авт.*). Такий вибір вимірів незалежної змінної детермінований розумінням сутності мови спілкування в сім'ї як такої, що є першим мовним еталоном, який разом із системою знаків та символів увібрав у себе психосоціальні елементи, що супроводжують соціалізацію особистості. А сім'я – це те середовище, де мова засвоюється разом з низкою настановлень щодо неї, використовується в процесі комунікації та соціальної взаємодії, транслювання цінностей між поколіннями, є чинником довіри. Водночас відбувається мовна соціалізація, яка напряду стосується етномовної ідентичності, що є частиною соціальної. Мова спілкування найближчого оточення – це та мова, яка є для людини найбільш комфортною і постійною, водночас вона є і мовою спілкування групи (груп), до якої належить людина.

Операціоналізація вимірів змінної здійснювалась із застосуванням ретроспективного звіту в одній із підгруп. Саме така організація опитування розглядалась і як спосіб перевірки озвученого припущення щодо контрольованості етномовної ідентичності. Належність до етномовної групи визначалася за поєднанням двох цих вимірів, де визначальною була мова спілкування в сім'ї як мова первинної соціалізації. Та частка вибіркової сукупності, де виміри різнились, не увійшла до групи досліджуваних. У результаті виокремлено такі етномовні групи: українськомовна (У), українсько-російськомовна (УРО), українсько-румуномовна (УРУ) та румуномовна (Р). Серед респондентів у процесі опитування було виявлено і незначну частку російськомовних. Проте на питання опитувальника вони не відповідали, обирали індиферентні або

соціально бажані відповіді (маскувались). Тому російськомовну групу ми виключили з переліку, що стосувався до цієї змінної. Зазначену особливість другої незалежної змінної ми брали до уваги, коли інтерпретували результати дослідження і формулювали висновки. Зауважимо, що цей феномен (самоусунення, маскування), очевидно, детермінований процесами, які відбуваються в умовах російсько-української війни, і наразі повсюдно проявляється в суспільному житті, а також його широко висвітлюють засоби масової інформації. Російськомовні громадяни України, зокрема і ті, які є внутрішньо переселеними чи виїжджають на тимчасове проживання за кордон (а навіть громадяни країни-агресора, що теж є зовнішньо переселеними внаслідок війни), умисно приховують свою мовну та етномовну ідентичність або ж намагаються замаскуватися через різні причини (щоб уникнути осуду, негативного ставлення, звинувачень; через бажання досягти соціальної чи економічної вигоди або ж навіть через реальне бажання та практичну неможливість змінити мову спілкування за короткі терміни тощо).

Залежна змінна представлена трьома компонентами етномовної ідентичності, а саме: знання української мови, ставлення до мови та етномовний атитюд, що відповідають трьом шкалам методики «Етномовна ідентичність» (О. Кухарук), яку ми використовували в нашому емпіричному дослідженні як основну.

Проміжні змінні: стать і вік – уможливають контроль щодо загроз внутрішньої валідності, пов'язаний із статевими особливостями або «ефектом когорти». Проміжні змінні операціоналізувалися за анкетними даними. За віком і статтю розподіл обсягу вибірки однаковий (за віком $M_e=35$ років). Реалізація контролю щодо загроз внутрішньої валідності здійснювалася також за рахунок використання таргетованих процедур онлайнного опитування, що дають змогу мінімізувати вплив «самовідбору», а також за рахунок тріангуляції даних, отриманих завдяки використанню традиційної та онлайнної процедур.

Методика емпіричного дослідження «Етномовна ідентичність» (О. Кухарук), спрямована на дослідження запропонованої авторкою моделі етнічної ідентичності, включає вираженість когнітивного та афективного складників (загальну вираженість етнічної ідентичності); тип етнічної ідентичності (основний та рівень вираженості гіпер- і гіпоідентичності особистості); показник рефлексованості етнічної належності (О. Кухарук, 2020; с. 80-89). Методику О. Кухарук у результаті успішної апробації визнано як надійну, узгоджену та дискримінативну, а отже, придатну для використання в наукових

дослідженнях. Вона має три шкали: «Самооцінка знання української мови», «Ставлення до української мови» та «Етномовний атитюд».

Шкала «Самооцінка знання української мови». За допомогою цієї шкали можна визначити середній показник для мовної компетентності загалом, рівень оцінювання свого знання української мови та можливості її застосування. Дані аналізувалися на основі середньої оцінки знання мови.

Шкала «Ставлення до української мови» спрямована на вивчення емоційного складника етномовної ідентичності і ставлення респондента до мови (в роботі О. Кухарук основною мовою для дослідження була українська; ми ж цю мову розглядаємо як основну в контексті етномовної ідентичності з огляду на її статус як державної та рідної для більшості респондентів). У процесі обробки результатів визначався показник «ставлення до мови»: чим вищий бал, тим більш виражене позитивне ставлення до української мови.

Шкалу «Етномовний атитюд» розроблено як додаткову на основі попередньо проведеного опитування. Основним її завданням є визначення міри схильності респондентів визначати етнічну належність (свою та інших) саме за мовною ознакою.

Емпіричне дослідження проводилося на теренах Буковини (Чернівецька область) у серпні-вересні 2022 року. Основну групу досліджуваних склали 475 осіб (n=475) віком від 18 до 65 років, чоловіків і жінок порівну, які працюють або навчаються (табл.). Опитування проводилось у змішаній формі (в онлайнному і традиційному форматах) з подальшою тріангуляцією даних. Специфіка його проведення полягала також, як зазначалося вище, у виокремленні двох підгруп вибіркової сукупності за принципом «До початку повномасштабної війни» (із застосуванням ретроспективного звіту) і «Після початку повномасштабної війни».

Таблиця

Розподіл вибіркової сукупності за структурою змінних дослідження (n=475)

Crosstabulation

Часовий проміжок	Етномовна група				Разом
	У	УРО	УРУ	Р	
«До початку повномасштабної війни»	170	20	15	10	215
«Після початку повномасштабної війни»	205	15	25	15	260
Разом	375	35	40	25	475

У процесі емпіричного дослідження ми спробували з'ясувати, чи змінилось і якою мірою ставлення до української мови, рівень самооцінки її знання та етномовні атитюди, загалом – етномовну ідентичність до і після початку повномасштабної війни в етномовних групах на Буковині. Вивчення дії етномовної ідентичності як одного із соціально-психологічних чинників СС у перспективі дало б змогу відповісти на питання про індивідуальну сенситивність особистісного потенціалу солідарності та його зміни загалом (дискретно в аспекті соціальної ідентичності), що відбуваються під впливом війни (або/та інших суспільних трансформацій).

Щоб реалізувати завдання емпіричного дослідження, ми скористалися непараметричним статистичним U-критерієм Манна–Уїтні. Статистично значущі зміни визначались у чотирьох етномовних групах за трьома шкалами методики «Етномовна ідентичність» (О. Кухарук) і часовими позначками «До початку повномасштабної війни» і «Після початку повномасштабної війни».

У першій, *українськомовній*, етногрупі (У) статистично значущі відмінності зафіксовано за проявом усіх трьох компонентів етномовної ідентичності: «Етномовний атитюд» ($Me_1=208,37$; $Me_2=180,85$, $p<0,016$), «Знання української мови» ($Me_1=173,15$; $Me_2=208,70$, $p<0,001$) та «Ставлення до мови» ($Me_1=204,18$; $Me_2=184,16$, $p<0,066$). Серед українськомовних респондентів найвища частка тих, у кого після початку війни знизився прояв етномовного атитюду і ставлення до мови. Разом з тим після початку війни рівень самооцінки щодо знання української мови став більш вираженою характеристикою. Попри знання української мови і визнання її основною для себе, через загальносуспільні зміни респонденти все частіше і ближче пізнають її багатство. Усе частіше, маючи змогу чути українську мову в повсякденному житті і у відеоматеріалах, бачити її в друкованому вигляді, вони й самі нею спілкуються більш активно і грамотно, розвиваючи свій активний і пасивний словниковий запас, ускладнюючи граматичні мовні конструкції і лексику, зокрема і за рахунок активного впровадження в повсякденну мову фольклорних та національно забарвлених творів українських митців-письменників. Що важливо, українськомовний контент набуває наразі принципового значення не лише в Україні. Тому це могло вплинути і на підвищення рівня самооцінки щодо знання української мови, і на реальний рівень її знання.

Цікавим видається і той факт, що в умовах війни буковинці стали більш схильними визначати етнічну належність (свою та інших) не тільки за мовною ознакою. Серед них також не спостерігалось

сплеску в позитивному ставленні до мови як емоційного складника етномовної ідентичності. Виявлене явище, по-перше, може свідчити про особливості саме буковинського поліетнічного краю, а по-друге, воно може бути спричинене тимчасовою зміною адміністративного статусу внутрішньо переміщених українців зі східних, центральних і південних регіонів України, які становили в нашому дослідженні досить істотну частку вибіркової сукупності.

Так, Чернівецьку область можна характеризувати як полікультурне та поліетнічне середовище. Вона адміністративно межує із сусідніми державами, з якими налагоджено тісну співпрацю в різних сферах суспільно-культурного життя і виробництва. На Буковині часто проводять різноманітні міжнародні заходи, нарівні з українськими працюють заклади освіти з румунською мовою викладання. Крім української і румунської, спілкування відбувається і молдовською мовою. Це могло вплинути на особливості етнічної, а значить, і етномовної ідентичності. Разом з тим у такому колоритному культурному середовищі не міг не утвердитися високий рівень міжетнічної толерантності.

Також не забуваймо і про те, що Буковина разом з іншими західноукраїнськими районами – це територія глибокого тилу в умовах війни, де наразі добре налагоджено волонтерську діяльність, капеланство, потужну тероборону, діяльність студентських та інших громадських організацій. Тут немає конкуренції чи опозиційного поділу за етнічною ознакою. Багато буковинців незалежно від мовно-етнічної належності стали до лав ЗСУ. Разом із тим до цього краю переселилося чимало громадян України з тимчасово окупованих територій та із зони бойових дій, які стали частиною буковинської громади, отримали допомогу і влились у всі сфери соціальних відносин. Так само багато звідси виїхали за кордон на період війни, де відчули підтримку і допомогу від представників різних національностей. Усе це могло стати причиною зниження рівня прояву за шкалою «Етномовний атитюд».

Зниження показників за шкалою «Ставлення до мови» після початку повномасштабної війни можна пояснити тим, що ця шкала спрямована на виявлення емоційного (афективного) компонента етномовної ідентичності. А умови війни, досить імовірно, спричинили, зміщення цього компонента у сферу когнітивних структур (набуття позитивного ставлення до мови як осмисленої ціннісної позиції, а не тільки як афективного відображення позитивного ставлення до української мови).

Згідно з результатами попарних порівнянь між підгрупами «До початку повномасштабної війни» і «Після початку повномасштабної війни» у другій, *українсько-російськомовній*, етногрупі (УРО) статистично значущі відмінності зафіксовано за показниками двох шкал: «Знання української мови» ($Me_1=15,50$; $Me_2=9,00$, $p<0,000$) і «Ставлення до мови» ($Me_1=15,50$; $Me_2=8,50$, $p<0,000$). За шкалою «Етномовний атитюд» ($Me_1=13,63$; $Me_2=10,50$, $p<0,408$) статистично значущих відмінностей не виявлено. В українсько-російськомовній етногрупі (УРО) найбільша частка тих, у кого після початку війни змінилися рівень самооцінки знання української мови (знизився) і ставлення до неї. Зауважимо, що загалом респонденти виявили досить високий рівень позитивного ставлення до мови. Тому, хоча прояв такого ставлення знизився з початком війни, білінгвали й далі добре ставляться до державної мови. Такий статистично значущий показник варто розглядати в контексті трактування сутності відповідної шкали як емоційного складника етномовної ідентичності. З такого погляду зниження його прояву може свідчити про те, що ставлення до української мови стало більш осмисленим (когнітивним). Зниження показників самооцінки рівня знання мови може означати, що ця етномовна група буковинців не задоволена своїм рівнем знання української. Це, власне, зумовило одну з важливих потреб в умовах війни, а тому – переоцінку цінностей, пов'язаних зі зміною етномовної і соціальної ідентичності українців загалом. Етномовний атитюд не зазнав статистично значущих змін, але значення цього показника зберігаються досить високими ще з довоєнного періоду. Отже, представники цієї етномовної групи не задоволені своїм рівнем знання української мови, а тому й не вважають мовний складник частиною етнічної ідентичності. А втім, ця група респондентів спілкується українською здебільшого на офіційному рівні, а в повсякденному житті більше розмовляє російською. Ця мова для її представників соціально «комфортніша». Тому й самооцінка рівня знання мови, і ставлення до неї кращі. Відтак постає потреба в більш детальному вивченні цього питання, що може бути однією із перспектив подальших досліджень на більшій вибірковій сукупності, із значно ширшим географічним охопленням.

Як свідчать отримані результати, в *українсько-румуномовній* етногрупі (УРУ) статистично значущі відмінності зафіксовано тільки за проявом однієї шкали – «Ставлення до мови» ($Me_1=26,33$; $Me_2=17,00$, $p<0,014$). За шкалами «Знання української мови» ($Me_1=23,00$; $Me_2=19,00$, $p<0,305$) та «Етномовний атитюд» ($Me_1=23,00$; $Me_2=19,00$, $p<0,305$) статистично значущих відмінностей

не виявлено. В українсько-румуномовній етногрупі (УРУ) знизився рівень ставлення до української мови як емоційний компонент етномовної ідентичності. А от прояви етномовного атитюдю і самооцінки рівня знань української мови не змінились. Що ж до статистичної значущості в прояві зниження позитивного ставлення до української мови серед представників цієї етногрупи, то це може бути спричинено тими ж чинниками, що й у двох попередніх групах. Можна говорити про загальну тенденцію, яку варто детальніше дослідити, щоб інтерпретувати та підтвердити її або спростувати. Збереження виявлених особливостей щодо шкал «Знання української мови» та «Етномовний атитюд» свідчить про те, що українсько-румуномовні респонденти не вважають визначальною ознакою етнічної ідентичності знання української мови, оскільки етнічно більшою мірою можуть вважати себе румунами або ж переконані, що для того, щоб бути українцями, не обов'язково знати українську мову на високому рівні. Тому основною мовою спілкування для них залишається все-таки румунська, хоч вони й володіють державною мовою. Подальше вивчення цього питання вважаємо досить актуальним як у контексті досягнення і підтримання соціальної солідарності, так і з погляду врахування описаних особливостей у державній політиці щодо мовного питання.

У *румуномовній* етногрупі (Р) статистично значущі відмінності зафіксовано також за проявом лише однієї шкали – «Етномовний атитюд» ($Me_1=13,63$; $Me_2=10,50$, $p<0,408$). Зміни проявів за двома іншими шкалами, а саме: «Знання української мови» ($Me_1=15,50$; $Me_2=9,00$, $p<0,000$) і «Ставлення до мови» ($Me_1=15,50$; $Me_2=8,50$, $p<0,000$) – не виявлено. У цій групі після початку війни знизився прояв визначення етнічної належності (своїї та інших) лише за мовною ознакою. Проте інші компоненти етномовної ідентичності залишилися, загалом, незмінними: і самооцінка рівня знання мови, і ставлення до неї мають досить високий рівень. Отже, представники цієї етногрупи вважають себе українцями, хоч і румуномовними.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Емпіричне дослідження особливостей змін у ставленні до української мови, у рівні самооцінки її знання та в етномовних атитюдах, а загалом – в етномовній ідентичності – до і після початку повномасштабної російсько-української війни в етномовних групах на Буковині та аналіз отриманих результатів дають підстави констатувати, що в цій частині країни є чотири етномовних групи: українськомовна (У), українсько-російськомовна (УРО), українсько-румуномовна (УРУ) та румуномовна (Р). Російськомовні респонденти були визначені як «самоусунені» через

невизначеність позицій, перевищення рівня соціальної бажаності і/або маскуванню, що можна пояснити впливом суспільних процесів та механізмів, спричинених умовами російсько-української війни.

Найбільше змін в етномовній ідентичності (за всіма її компонентами) після початку повномасштабної війни виявлено серед українськомовних респондентів, що загалом свідчить про посилення міжетнічної толерантності буковинців, більш осмислену їхню позицію щодо ролі мови (української) в соціальній ідентичності та практичну реалізацію такого переконання в підвищенні рівня знання української мови і її активного впровадження у всі сфери особистого й суспільного життя. Зміщення з афективних у сферу когнітивних структур виявлено у прояві ставлення до української мови в обох білінгвальних етногрупах: українсько-російськомовній (УРО) та українсько-румуніомовній (УРУ). Крім того, українсько-російськомовні буковинці після початку повномасштабної війни почали оцінювати свій рівень знання української мови як нижчий, а це, своєю чергою, може свідчити: або про незадоволеність таким рівнем знань, що в умовах війни набуло суттєвого значення (а тому й спричинило потребу змінити соціальну ідентичність загалом); або про «соціальну комфортність» російської для цих респондентів. Проте для цієї ж групи значення мовного питання в етнічній ідентичності не змінилось, це питання залишається відкритим і потребує розширення географічних меж дослідження. В українсько-румуніомовній етногрупі (УРУ) після початку повномасштабної російсько-української війни нічого кардинального не змінилось. Хіба що означилися спільні з усіма іншими етномовними групами тенденції в переструктуруванні ставлення до мови як до компонента більш осмисленого, ніж афективного, на що могли вплинути реалії, спричинені війною. Разом з тим війна не вплинула на визнання суттєвості мовного питання в етнічній ідентичності, оскільки більшою мірою ці респонденти можуть вважати себе румунами або ж переконані, що для того, щоб бути українцями, не обов'язково знати українську мову на високому рівні. Тому актуальності набуває подальше вивчення цього питання як у контексті досягнення і підтримання соціальної солідарності, так і з погляду формування подальшої мовної політики України. У структурі етномовної ідентичності румуніомовних буковинців виявлено тільки статистично значуще зміщення акцентів у мовному питанні щодо визначення етнічної належності як чогось менш суттєвого, що можна пояснити як умовами війни, так і іншими чинниками. Тож це питання також залишається досить актуальним і відкритим.

Отже, на емпіричному рівні доведено зближення різних компонентів етномовної ідентичності, а особливо щодо ставлення до

української мови як осмисленої особистісної позиції, здебільшого визнання важливості вивчення української мови, хоча іноді і не як першочергового завдання, а також щодо формування міжетнічної толерантності і громадянської свідомості, що можна розглядати як підґрунтя для посилення соціальної солідарності в умовах війни та актуалізації потреби об'єднуватися заради спільного блага. Маємо всі підстави констатувати, що «мова має значення», принаймні в межах досліджуваної вибіркової сукупності. Разом з тим етномовний вимір можна вважати одним із ключових, ядерних у структурі соціальної ідентичності, що підтверджує сутнісне значення соціальної ідентичності загалом у контексті дослідження солідарності. Умови повномасштабної війни згуртували українців, а питання мови набуло визначального значення у виборі між «свій» і «чужий». Знати державну мову, спілкуватися нею, вважати її своєю стає насправді справою честі. Проте, зважаючи на реалізацію активності в забезпеченні потреб тих, хто на лінії фронту, хто тимчасово переселений або ж потребує іншої допомоги, буковинці готові проявити толерантність у мовному питанні. І з такого погляду не є критично важливим, хто ти за етномовною належністю, якщо у війні ти українець.

Узагальнення виявлених особливостей щодо етномовного виміру соціальної ідентичності як наскрізного механізму соціальної солідарності на Буковині в умовах війни може мати як закономірний, так і тенденційний чи/і ситуативний характер. Тому виявлені особливості спонукають до вивчення й інших компонентів соціальної ідентичності за аналогічним підходом до часових рамок та її впливу на солідарність буковинців (актуальні реалії та перспективи її досягнення), а надалі – до розширення географічних меж дослідження на інші регіони України. Разом з тим треба зважати й на те, що представлені результати мають наразі частковий характер і потребують подальшого уточнення в плані розширення теоретико-методологічного контексту: від компонентів особистісного потенціалу солідарності до механізмів та чинників її досягнення в різних вимірах соціальності. На основі отриманих емпіричних даних, їх експлікації та узагальнення, верифікації висловлених гіпотез стає можливим визначення ціннісно орієнтованих домінант, формулювання принципів соціально-технологічного забезпечення досягнення і підтримання соціальної солідарності в умовах суспільних трансформацій, що є перспективою подальших досліджень.

Список використаних джерел

Васютинський, В. О. (2010). *Психологічні виміри спільноти*. Київ: Золоті ворота. Взято з http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1426077022.pdf

Войчишина, Л. В. (2009). До питання про дослідження етнічної складової соціальної ідентичності учнівської молоді. *Психолого-педагогічні аспекти соціалізації особистості в умовах сучасного суспільства*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (с. 45–51). Вінниця: ВОПОПП.

Губеладзе, І. Г. (2012). *Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті*. (Автореф. дис. канд. психол. наук), Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ. Взято з https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/aref_hubeladze.pdf

Дашкевич, Я. (1995). Нація і утворення Київської Русі. *Формування української нації: історія та інтерпретації*, Матеріали круглого столу істориків України (с. 8-15). Львів.

Кононенко, В. П. (2018). *Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика*. Київ-Одеса: Фенікс. Взято з <http://idpnan.org.ua/files/2019/virishennya-teritorialnih-sporiv-sudom-oon-teoriya-i-praktika-kononenko-v.-p.-.pdf>

Кухарук, О. (2020). *Особливості етнічної ідентичності представників різних етномовних груп українського студентства*. (Дис. канд. психол. наук), Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ. Взято з https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Diser_Kukharuk.pdf

Нагорна, Л. П. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. Взято з https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/Nagorna_50.pdf

Палагнюк, О. В. (2022). Ідентичність як сутнісне ядро соціальної солідарності. *Наукові перспективи*, 2(20), 463–483. Взято з <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1259>

Парьгин, Б. Д. (2003). *Соціальна психологія. Проблеми методології, історії та теорії*. Санкт-Петербург.

Правдивець, Н. О. (2010). Теоретична модель феномену ідентичності особистості. *Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 1(27), 137–145.

Степико, М. Т. (2017). Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. *Стратегічні пріоритети*, 3, 178–183. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_3_23

Шульга, М. А. (2014). Демократична ідентичність Європейського Союзу: концептуальний вимір. *Гілея: науковий вісник*, 80, 398–404. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_80_106

References

Hubeladze, I. H. (2012). *Psychologichni mekhanizmy transformatsii sotsialnoi identychnosti molodi silskoho pokhodzhennia v miskii spilnoti* [Psychological mechanisms of transformation of social identity of youth of rural origin in the urban community]. (Extended abstract of candidate's thesis), Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv. Retrieved from https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/aref_hubeladze.pdf (in Ukrainian)

Dashkevych, Ya. (1995). Natsiia i utvorennia Kyivskoi Rusi [Nation and formation of Kiev an Rus]. *Formuvannia ukrainskoi natsii: istoriia ta interpretatsii* [Formation of the Ukrainian nation: history and interpretations], Proceedings of the round table of Ukrainian historians, pp. 8–15). Lviv. (in Ukrainian)

Kononenko, V. P. (2018). Vyrishennia terytorialnykh sporiv Mizhnarodnym Sudom OON: teoriia i praktyka [Settlement of territorial disputes by the UN International Court of Justice: theory and practice]. Kyiv-Odesa: Feniks. Retrieved from <http://idpnan.org.ua/files/2019/virishennya-teritorialnih-sporiv-sudom-oon-teoriya-i-praktika-kononenko-v.-p.-.pdf> (in Ukrainian)

Kukharuk, O. (2020). *Osoblyvosti etnichnoi identychnosti predstavnykiv riznykh etnomovnykh hrup ukrainskoho studentstva*. [Features of ethnic identity of representatives of different ethnic groups of Ukrainian students]. (Candidate's thesis), Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv. Retrieved from https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/Diser_Kukharuk.pdf (in Ukrainian)

Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: Ukrainian context]. Kyiv: IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy Retrieved from https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/Nagorna_50.pdf (in Ukrainian)

Palahniuk, O. V. (2022). Identychnist yak sutnisne yadro sotsialnoi solidarnosti [Identity as an essential core of social solidarity]. *Naukovi perspektyvy*, 2(20), 463–483. Retrieved from <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/1259> (in Ukrainian)

Parygin, B. D. (2003). *Sotsialnaya psikhologiya. Problemy metodologii, istorii i teorii*. [Social psychology. Problems of methodology, history and theory]. St. Petersburg (in Russian)

Pravdyvets, N. O. (2010). Teoretychna model fenomenu identychnosti osobystosti. Aktualni problemy psykholohii [Theoretical model of the phenomenon of identity identity. Current issues of psychology]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia*, 1(27), 137–145. (in Ukrainian)

Shulga, M. A. (2014). Demokratychna identychnist Yevropeyskoho Soiuzu: kontseptualnyi vymir [The democratic identity of the European Union: a conceptual dimension]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 80, 398–404. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2014_80_106 (in Ukrainian)

Stepiko, M. T. (2017). Ukrainska identychnist yak vyznachalna zasada protydii rosiiskii ahresii [Ukrainian identity as a determining basis for countering Russian aggression]. *Stratehichni priorityety*, 3, 178–183. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2017_3_23 (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2010). *Psykholohichni vymiry spilnoty* [Psychological dimensions of the community]. Kyiv: Zoloti vorota. Retrieved from http://www.ispp.org.ua/backup_ispp/1426077022.pdf (in Ukrainian)

Voychyshyna, L. V. (2009). Do pytannia pro doslidzhennia etnichnoi skladovoi sotsialnoi identychnosti uchnivskoi molodi [To the question of the study of the ethnic component of the social identity of schoolchildren]. *Psykholoho-pedahohichni aspekty sotsializatsii osobystosti v umovakh suchasnoho suspilstva* (pp. 45–51). Vinnytsia. (in Ukrainian)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УМОВАХ ВОЄННОЇ І ПОВОЄННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.64

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-99>

Васюгинський Вадим Олександрович,

доктор психологічних наук, професор,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ПРОВИНИ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ В ОЦІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ

Вступ. Загострення політичних подій унаслідок російської воєнної агресії актуалізувало проблему переживання та сприймання провин різних учасників суспільних процесів.

Мета. У дослідженні висвітлено оцінки українськими студентами ступеня взаємних провин етнополітичних суб'єктів під час і внаслідок їхньої взаємодії.

Методологія. Відповідні показники отримано за допомогою семантичного диференціала. Описано результати порівняння даних двох опитувань: 582 осіб у 2019 р. та 2055 осіб у 2022 р.

Результати. На оцінки етнополітичних суб'єктів, які посідають значущі місця у свідомості українців, найбільше впливають зміст і перебіг актуальних воєнно-політичних процесів. Оцінювані суб'єкти поділилися на дві групи: ті, що є або здаються причетними до російської воєнної агресії (російська влада на чолі з Путіним, росіяни, білоруси, російськомовні громадяни України), і ті, що різною мірою підтримують Україну. Провини російської влади на чолі з Путіним було оцінено високо у 2019 р., але ще вище – у 2022 р. В абсолютному вираженні найдужче посилювалися звинувачення в бік росіян: поменшало ілюзій щодо різниці між позицією російської влади і російського народу. Змінилася оцінка білорусів із нейтральної у 2019 р. на негативну у 2022 р. Дещо посилювалися звинувачення в бік російськомовних громадян України. Натомість значуще послабилися звинувачувальні тенденції в ставленні до поляків і євреїв. Різниця між оцінками респондентів із різних регіонів показує нижчу готовність студентів із південно-східних областей звинувачувати суб'єктів, які тяжіють до російського

політичного простору. Проте в їхніх оцінках так само переважає звинувачувальний зміст.

Висновки. Узагальнення результатів дало підстави говорити про: наявність загальноукраїнського простору звинувачень проти російських і проросійських суб'єктів актуальних воєнно-політичних процесів; триваючу поляризацію оцінок провін етнополітичних суб'єктів із зсувом їх у бік проукраїнського/антиросійського полюса; колективну атракцію в ставленні до етнополітичних суб'єктів, які підтримують Україну.

Ключові слова: етнополітичні суб'єкти; воєнно-політичні процеси; взаємні провини; оцінні ставленні; звинувачувальний зміст.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ETHNO-POLITICAL AGENTS' GUILTS IN UKRAINIAN STUDENTS' ASSESSMENTS

Introduction. An aggravation of political events as a result of Russian military aggression actualized the problem of experiencing and perceiving the guilt of various participants in social processes.

Aim. The study examines assessments by Ukrainian students of degree of mutual guilt of various ethno-political agents during and because of their interaction.

Methodology. Relevant indicators were obtained using the semantic differential. The results of comparing the data of two surveys are described: 582 people in 2019 and 2055 people in 2022.

Results. The content and course of current military-political processes have the greatest influence on the evaluations of ethno-political agents that occupy significant places in Ukrainians' minds. The evaluated agents split into two groups: those who were or appeared to be involved in Russian military aggression (the Russian government headed by Putin, Russians, Belarusians, Russian-speaking citizens of Ukraine), and those who supported Ukraine to varying degrees. The guilt of the Russian government led by Putin were rated highly in 2019, but even higher in 2022. In absolute terms, accusations against the Russians increased the most: illusions about the difference between the positions of the Russian government and the Russian people decreased. The assessments of Belarusians had changed from neutral in 2019 to negative in 2022. Accusations against Russian-speaking citizens of Ukraine had somewhat intensified. Instead, the accusatory tendencies towards Poles and Jews weakened significantly. The differences between the scores of respondents from different regions showed a lower willingness of students from the South-Eastern regions to blame agents who gravitated towards the Russian political space. However, incriminating content prevailed in their evaluations as well.

Conclusions. Ggeneralizations of the results gave reason to talk about: the existence of an all-Ukrainian space of accusations against Russian and pro-Russian agents of current military and political processes; the ongoing polarization of assessments of the ethno-political agents' faults with their shift towards the pro-Ukrainian/anti-Russian pole; collective attraction in relation to ethno-political agents that supported Ukraine.

Keywords: ethno-political agents; military-political processes; mutual guilt; evaluative attitudes; accusatory content.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Сприйняття й оцінка українцями сусідніх народів завжди були надважливим чинником національного самоусвідомлення та розвитку нашого суспільства. Російська воєнна агресія загострила й проблематизувала такі оцінки, зокрема, взаємних провин, що мали місце в спільній історії, – насамперед щодо Росії та росіян, але також і щодо інших країн і націй.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблеми минулого в міжетнічних відносинах різною мірою впливають на їхній сучасний стан. К.-J. Hermanik доводить, що актуалізація історичних подій, по-різному представлених у колективній пам'яті етнічних груп румунської Трансильванії, активізує їхню національну ідентичність (Hermanik, 2009). На прикладі дослідження форм національної прихильності в молодих людей сербської національності в Косово та Метохії D. Petrović і M. Pavićević пишуть про почуття національної прив'язаності як джерело ворожнечі та конфліктів. У його основі лежить потреба національної єдності, ідеалізація власної нації та підкреслення почуття патріотизму (Petrović, & Pavićević, 2018).

Визначальним для українців є їхнє ставлення до Росії та росіян, з одного боку, і до сусідніх європейських країн – із другого. Протягом десятиріч незалежності на різних етапах розвитку симпатії українців то поступово, то стрімко міняли свій вектор зі східного на західний. Численні соціологічні дані показують, що ставлення українців до європейських країн стабільно поліпшувалося, а особливо під впливом теперішнього широкомасштабного російського вторгнення. Водночас ставлення до керівників окремих держав були неоднозначними і коливалися залежно від їхніх політичних дій і заяв (Дев'яте загальнонаціональне..., 2022; Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Проте найбільш стабільним аспектом геополітичних орієнтацій українського населення є стійкі негативні ставлення до Росії, визнання головної ролі «російського фактору» в збройному протистоянні на сході

України, покладання провини за війну на російську владу і, почасти, на російський народ (Дев'яте загальнонаціональне..., 2022; Нагорняк, & Зайченко, 2020; Оцінка провини..., 2022; Тринадцяте загальнонаціональне..., 2022).

В. Паніотто описує динаміку взаємних ставлень українців і росіян. Майже протягом усього періоду досліджень українці ставилися до росіян краще, ніж росіяни до українців. Крах позитивного ставлення українців розпочався після анексії Криму і війни на Донбасі. Однак після закінчення активних бойових дій позитивне ставлення до росіян поступово відновлювалося (Паніотто, 2020). Російська воєнна агресія 2022 р. завдала чергового, можливо остаточного, удару ілюзіям українців щодо «братнього» народу. Наприклад, зафіксовано різке зниження рівня споживання українцями російського інформаційного контенту, музики, серіалів тощо (Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Своєрідною «жертвою» втрати симпатій до росіян стала Білорусь, державна влада якої взяла на себе роль союзника Росії. Українці вкрай негативно ставляться до керівництва не тільки Росії, а й Білорусі. Заодно погіршилося й ставлення до білорусів, які ще два роки тому викликали загальну симпатію. Частина українців звинувачує і владу, і народ Білорусі, проте друга частина покладає провину лише на білоруську владу (Дев'яте загальнонаціональне..., 2022; Оцінка провини..., 2022; Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Окремий аспект етнополітичних оцінок становить ставлення до росіян, які проживають в Україні (воно є переважно нейтральним) і до російськомовних українців (переважно позитивне або нейтральне). А під час війни ставлення до російськомовних українців навіть поліпшилося. Водночас і далі погіршується ставлення до мешканців окупованого Криму та Донбасу (Сімнадцяте загальнонаціональне..., 2022).

Розподіл описаних ставлень по регіонах України не є рівномірним. За різними показниками виділяють від кількох до кільканадцяти політико-ідеологічних регіонів. Найбільш узагальненим є поділ на «дві України», що його М. Рябчук описує не тільки як географічний, а і як ментальний (Рябчук, 2003). Центральні й західні регіони традиційно є «більш українськими», натомість у південних та східних областях відносно сильніше проявляється прихильність до всього російського.

Мета статті полягає у висвітленні отриманих під час опитувань у 2019 та 2022 рр. оцінок українськими студентами ступеня провин етнополітичних суб'єктів, різною мірою причетних до актуальних воєнно-політичних подій. Для відстеження динаміки оцінних ставлень української молоді порівняно результати двох опитувань.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У квітні 2019 р. опитано 582 студенти віком від 17 до 28 років (середній вік – 18,6), особи жіночої статі склали 66,8%. Респондентами були студенти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (104 особи), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (111), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк) (110), Львівського національного університету імені Івана Франка (136), Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (121).

У квітні-травні 2022 р. проведено онлайн-опитування студентів 35 вишів із різних регіонів України¹. Усього опитано 2202 особи. Для того, щоб порівняння з даними 2019 р. зробити більш коректним, із вибірки було вилучено респондентів віком понад 28 років, а студентів із Півдня та Сходу виділено в окрему групу (позаяк вибірку 2019 р. склали

¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Національний медичний університет імені О. О. Богомольця (Київ), Київський національний університет культури і мистецтв, Університет менеджменту освіти (Київ), Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України (Київ), Академія мистецтв імені Павла Чубинського (Київ), Університет «Київська школа економіки», Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Поліський національний університет (Житомир), Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (Кропивницький), Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Академія Державної пенітенціарної служби (Чернігів), Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк), Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, Львівський державний університет внутрішніх справ, Український католицький університет (Львів), Національний університет водного господарства та природокористування (Рівне), Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Ужгородський національний університет, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Бердянський державний педагогічний університет, Дніпровський юридичний університет, Університет митної справи та фінансів (Дніпро), Університет імені Альфреда Нобеля (Дніпро), Запорізький національний університет, Державний університет економіки і технологій (Кривий Ріг), Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Херсонський державний університет.

студенти із центральних і західних областей). Відтак залишилося 1603 особи із Центру й Заходу (їхні дані ми надалі й порівнювали з даними 2019 р.), середній вік яких становив 19 років, частка осіб жіночої статі – 84,7%.

Отже, в обох дослідженнях брали участь особи «традиційного» студентського віку. Переважання осіб жіночої статі пояснюється залученням переважно студентів гуманітарних спеціальностей.

Анкети з обох досліджень мали частину аналогічних пунктів. Зокрема, оцінювано пари різних соціальних суб'єктів, стосунки між якими (за даними попередньої експертної оцінки) містять вагомий підстави для взаємних або односторонніх звинувачень. Завдання подано у вигляді 5-бального семантичного диференціала. Респонденти мали оцінити, хто в кожній парі більше винен у проблемах, які виникали в їхніх взаєминах.

Зокрема, порівнювано українців з такими 12 етнополітичними суб'єктами, як росіяни («Українці 1 2 3 4 5 Росіяни»), білоруси, поляки, словаки й чехи, угорці, румуни, молдовани, болгары, турки, німці, кримські татари та євреї. Крім перелічених, тут було розглянуто ще три пари суб'єктів, взаємодія яких має вагомий етнополітичний зміст: «Україномовні громадяни України – Російськомовні громадяни України», «Українське суспільство – Мешканці Криму та Донбасу», «Українське суспільство – Теперішня російська влада на чолі з Путіним».

Результати порівняння середніх оцінок у 2019 і 2022 рр., які досягли значущого рівня за t-критерієм, відображено в табл. 1.

Таблиця 1

Середні оцінки провин різних суб'єктів у 2019 і 2022 рр.

Пор. №	Оцінювані суб'єкти	2019 р.	2022 р.	Значущість відмінностей
1.	Російська влада на чолі з Путіним	4,38	4,62*	,000
2.	Росіяни	3,76	4,41	,000
3.	Білоруси	3,12	3,81	,000
4.	Російськомовні громадяни України	3,38	3,47	,035
5.	Німці	3,11	3,4	,000
6.	Угорці	3,21	3,29	,024
7.	Турки	3,14	3,04	,005
8.	Румуни	3,14	2,99	,000
9.	Болгары	3,06	2,95	,000
10.	Словаки й чехи	3,04	2,93	,000
11.	Поляки	3,18	2,9	,000
12.	Євреї	3,14	2,9	,000

Отже, оцінювані суб'єкти виразно поділилися на дві групи: звинувачення перших шести значуще зросли, а другої половини – змаліли. Такий поділ відобразився й у факторній структурі оцінок. За результатами факторного аналізу з varimax-обертанням виділилися два фактори із загальною дисперсією 59,3%.

До першого фактору (внесок у дисперсію 46,5%) увійшли оцінки етнополітичних суб'єктів із «позаросійського» простору: болгар (,857), словаків і чехів (,838), румунів (,829), турків (,786), поляків (,775), молдован (,751), євреїв (,69), угорців (,662), кримських татар (,641) та німців (,59).

У другому факторі (12,8%) об'єдналися оцінки суб'єктів, які в уявленнях респондентів причетні або тяжіють до «російського» простору: росіяни (,866), теперішня російська влада на чолі з Путіним (,796), білоруси (,734), російськомовні громадяни України (,605) та мешканці Криму й Донбасу (,513). Належить зазначити, що до складових цього фактору примикають й оцінки німців (,426) та угорців (,348), які з більшим навантаженням увійшли до першого фактору.

Порівняно з факторним аналізом аналогічних даних 2019 р. можна спостерегти дві зміни. По-перше, оцінки білорусів «перейшли» з більш загального «позаросійського» фактору до власне «російського». По-друге, оцінки кримських татар і євреїв, які раніше мали відносно більшу специфіку та утворювали окремих фактор, тепер приєдналися до «позаросійської» більшості.

Таким чином, оцінки етнополітичних суб'єктів, які посідають значущі місця у свідомості українців, найбільшою мірою визначаються змістом і перебігом актуальних воєнно-політичних процесів. Ставлення студентів досить чітко розподілилися між суб'єктами, яких різною мірою можна вважати за причетних і непричетних до російських чинників впливу.

Найбільш показовими є оцінки російської влади на чолі з Путіним, провина якої була оцінювана високо у 2019 р., але ще більше зросла у 2022 р. Проте в абсолютному вираженні найдужче посилилися звинувачення в бік росіян: ілюзій щодо значної різниці між позицією російської влади і російського народу істотно поменшало.

Прикметним є приклад білорусів: якщо у 2019 р. їхні оцінки не відрізнялися від оцінок більшості сусідів, то тепер їх почали сприймати як прислужників росіян. Менш виразно політичні претензії українських студентів простежуються в оцінках німців та угорців.

Досить високо оцінено провини російськомовних громадян України, проте загострення воєнного протистояння у 2022 р. призвело до відносно невеликого, хоч і значущого, посилення звинувачень у їхній бік.

Слід звернути увагу на дещо парадоксальну зміну в оцінках провин поляків і євреїв перед українцями: у 2019 р. злегка переважав звинувачувальний ухил у ставленні до представників цих двох народів, а тепер переважили тенденції самозвинувачення. Якщо стосовно до поляків така зміна може бути більш зрозумілою через велику хвилю їхнього співчуття й підтримки українців, то щодо євреїв очевидного пояснення немає.

Окремо проаналізовано різницю між оцінками респондентів із центрально-західних і південно-східних регіонів. У 2022 р. серед опитаних було 452 студенти з Півдня й Сходу – непропорційно мало через російську окупацію частини території та активні бойові дії, що ускладнило досяжність вибірки. Середній вік цієї групи респондентів – 20 років, частка жінок – 86,9%. (Значущі відмінності показано в табл. 2).

Таблиця 2

Середні оцінки провин різних суб'єктів студентами з двох регіонів

Пор. №	Оцінювані суб'єкти	Центр і Захід	Південь і Схід	Значущість відмінностей
1.	Росіяни	4,41*	4,18	,000
2.	Білоруси	3,81	3,59	,000
3.	Російськомовні громадяни України	3,47	3,2	,000
4.	Німці	3,4	3,3	,025
5.	Угорці	3,29	3,14	,001

З одного боку, наявні відмінності показують нижчу готовність студентів із південно-східних областей звинувачувати суб'єктів, які тяжіють до «російського» етнополітичного простору. А з другого – їхні оцінки не перебувають на протилежному полюсі щодо оцінок респондентів із центральних і західних областей, у них так само переважає звинувачувальний зміст, але дещо менш виражений. Також і факторна структура оцінок обох груп респондентів виявилася аналогічною.

Відтак можна говорити про наявність спільного загальноукраїнського простору звинувачень, спрямованих проти російських і проросійських суб'єктів актуальних воєнно-політичних процесів.

Обмеження дослідження зумовлено, по-перше, диспропорціями вибірок, насамперед статевою і регіональною, що не відповідають соціологічним стандартам опитувань, по-друге, різним способом збирання інформації – офлайн у 2019 р. та онлайн у 2022 р.

Практична/соціальна значущість дослідження полягає у визначенні психологічного змісту соціальних позицій різних груп студентської молоді, які справляють значущий вплив на стан і динаміку

суспільних процесів у сучасних воєнно-політичних умовах, що їх може бути враховано під час виховної роботи з молоддю та політико-ідеологічного впливу на українське суспільство загалом.

Автор висловлює щире **подяку** студентам українських університетів, які взяли участь у проведених дослідженнях, та колегам-викладачам, які люб'язно допомогли організувати опитування.

Висновки та перспективи подальших досліджень відображають триваючий процес поляризації оцінок провин етнополітичних суб'єктів, залучених, на думку респондентів, до російсько-українського протистояння. У цьому процесі переважає зсув оцінок у бік проукраїнського/антіросійського полюса. Відповідні явища простежуються як у переважно україномовних центральних і західних областях, так і у двомовних південно-східних.

Ступінь провин, що його респонденти приписують тим чи тим етнополітичним суб'єктам, здебільшого збігається з публічними оцінками їхньої причетності до російської воєнної агресії або її підтримки.

У ставленні до етнополітичних суб'єктів, які різною мірою підтримують Україну, проявляється своєрідна колективна атракція – намагання приписати їм позитивні риси та визнати їхню поведінку за слушну.

Предмет дальших соціально- і політико-психологічних досліджень можуть становити засоби переконувального впливу на різних колективних суб'єктів, залучених до сучасних етнополітичних взаємодій.

Список використаної літератури

Дев'яте загальнонаціональне опитування: оцінки міжнародного партнерства (26 квітня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_ocenki_me_zhdunarodnogo_partnerstva_26_aprelya_2022.html

Нагорняк, Т. Л., & Зайченко, І. А. (2020). Ставлення українців до збройного конфлікту як чинник стримувань і противаг у процесі становлення інституту народовладдя в Україні, *Політичне життя*, 2, 19–27. DOI 10.31558/2519-2949.2020.2.3

Оцінка провини народів Росії та Білорусі (1 березня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_viny_narodov_rossii_i_bielarusi_1_mart_a_2022.html

Паніотто, В. (2020). Ставлення населення України до Росії та населення Росії до України (2008–2020). *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 3–14. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.3-14>

Рябчук, М. (2003). *Дві України: реальні межі, віртуальні війни*. Київ: Критика.

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність, патріотизм, цінності (17–18 серпня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serplya_2022.html

Тринадцяте загальнонаціональне опитування: зовнішньополітичні орієнтації (18–19 червня 2022). Взято з https://ratinggroup.ua/research/ukraine/trinadcatyy_obschenacionalnyy_opros_vneshne_politicheskie_orientacii_18-19_iyunya_2022.html

Hermanik, K.-J. (2009). Ethnopolitics of the Hungarians, Szeklers, and Saxons in Transylvania, *Historical Yearbook*, VI, 161–174.

Petrović, D. S., & Pavićević M. S. (2018). Relations between ethnocentrism and national attachment, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 48 (4), 273–294. DOI:10.5937/ZRFFP48-18618

References

Deviate zahalnonatsionalne opytuvannia: otsinky mizhnarodnoho partnerstva (26 kvitnia 2022) [Ninth National Survey: Assessments of International Partnerships (April 26, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/devyatyy_obschenacionalnyy_opros_ocenki_mezhdunarodnogo_partnerstva_26_aprelya_2022.html/ (in Ukrainian)

Hermanik, K.-J. (2009). Ethnopolitics of the Hungarians, Szeklers, and Saxons in Transylvania, *Historical Yearbook*, VI, 161–174. (in English)

Nahorniak, T. L., & Zaichenko, I. A. (2020). Stavlennia ukraintsiv do zbroinoho konfliktu iak chynnyk strymuvan i protyvah u protsesi stanovlennia instytutu narodovladdia v Ukraini [The attitude of Ukrainians to the armed conflict as a factor of checks and balances in the process of establishing the institution of people's rule in Ukraine], *Politychne zhyttia*, 2, 19–27. DOI 10.31558/2519-2949.2020.2.3 (in Ukrainian)

Otsinka provyny narodiv Rosii ta Bilorusi (1 bereznia 2022) [Assessment of the guilt of the peoples of Russia and Belarus (March 1, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_viny_narodov_rossii_i_bielarusi_1_marta_2022.html (in Ukrainian)

Paniotto, V. (2020). Stavlennia naselennia Ukrainy do Rosii ta naselennia Rosii do Ukrainy (2008–2020) [The attitude of the population of Ukraine to Russia and the population of Russia to Ukraine (2008–2020)], *Naukovi zapysky NaUKMA. Sotsiologhiia*, 3, 3–14. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.3-14> (in Ukrainian)

Petrović, D. S., Pavićević M. S. (2018). Relations between ethnocentrism and national attachment, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 48 (4), 273–294. DOI:10.5937/ZRFFP48-18618 (in English)

Riabchuk, M. (2003). *Dvi Ukrainy: realni mezhi, virtualni viiny* [Two Ukraines: real borders, virtual wars], Kyiv: Krytyka. (in Ukrainian)

Simmnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: identychnist, patriotyzm, tsinnosti (17–18 serpnia 2022) [Seventeenth National Survey: Identity, patriotism, values (August 17–18, 2022)]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patr_otizm_c_nnost_17-18_serpnia_2022.html (in Ukrainian)

Trynadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: zovnishniopolitychni orientatsii (18–19 chervnia 2022) [Thirteenth national survey: foreign policy orientations (June 18–19, 2022).] Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/trinadcaty_obschenacionalnyy_opros_vneshne_politicheskie_orientacii_18-19_ryunya_2022.html (in Ukrainian)

УДК 159.98:316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-101>

Гриценко Людмила Іванівна,

науковий співробітник лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-0055-2185

lugm.gri@gmail.com

«КІТ-ПРО» ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІДТРИМКИ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ

Актуальність. Ефективність освітньої реформи великою мірою залежить від суспільної підтримки запроваджуваних інновацій. Дані опитувань свідчать, що ставлення до окремих положень реформи загальної середньої освіти «НУШ» досі залишається суперечливим і далеким від підтримки, під якою ми розуміємо не лише прихильність, а й активну дієву залученість до процесів реформування. Актуальним видається розроблення соціально психологічної технології як інструменту забезпечення такої підтримки.

Мета статті – представити комплексну соціально-психологічну технологію (КСПТ) «КІТ-ПРО» (Комплексна Інтерактивна Технологія Підтримки Реформи Освіти) як потенційно універсальний інструмент забезпечення підтримки освітніх реформ.

Методологія та наукові підходи. Модель КСПТ побудовано на основі теоретичного опрацювання можливостей та обмежень технологічного підходу в регулюванні соціальних процесів. Часові рамки визначалися на основі психологічних особливостей формування дієвого ставлення з урахуванням етапів і типології прийняття інновацій. Задля забезпечення конструктивності взаємодії суб'єктів освітнього процесу ми спиралися на ознаки СПТ діалогічного характеру. У моделі «КІТ-ПРО» дотримано всі основні вимоги до соціально-психологічних технологій, зокрема наявність алгоритму, відтворюваність у змінюваних умовах нефахівцями і контрольованість результатів.

Результат. Представлено апробовану модель упровадження комплексної інтерактивної технології, яка за своїм наповненням і характером реалізації сприяє усвідомленому оволодінню змістом та основними завданнями і позиціями реформи загальної середньої освіти «НУШ». Вона забезпечує вироблення власної проактивної позиції щодо освітніх змін учасників освітнього процесу: педагогічних працівників – надавачів освітніх послуг, учнів – отримувачів освітніх послуг, їхніх батьків – власне замовників цих послуг і стейкхолдерів освіти.

Перспективи подальшого практичного застосування. Окрім прямого призначення, закладені можливості за потреби адаптувати технологію на основі

сформульованих принципів і «структурних» вимог та масштабувати її розгортання від внутрішньогрупового до загальношкільного, регіонального чи національного рівня дають змогу застосовувати алгоритм КСПТ «КІТ-ПРО» для формування проактивної позитивної громадської думки щодо інших соціально-психологічних процесів.

Ключові слова: освітня реформа; ставлення; підтримка; довіра; причетність; соціально-психологічна технологія; комплексна інтерактивна технологія підтримки освітніх реформ «КІТ-ПРО».

Liudmyla I. Grytsenok,

Research Associate of the Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-0055-2185
lugm.gri@gmail.com

«CIT-SER» AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGY FOR ENSURING SUPPORT FOR EDUCATIONAL REFORM

Relevance. Issues of the effectiveness of educational reform largely depend on public support for introduced innovations. Survey data indicate controversial attitudes towards individual provisions of the general secondary education reform «New Ukrainian School – NUSH». Public opinion is still far from support, by which we understand not only commitment, but also active and effective involvement in reform processes. So the development of social and psychological technology as a tool for providing such support is considered relevant.

The purpose of the article is to present the complex social and psychological technology (CSPT) «CIT-SER» (Complex Interactive Technology for the Support of Education Reform) developed and tested by us in 2020-2021 as a potentially universal tool for ensuring support for systemic reforms by participants in the process, which is subject to such reformation.

Methods and methodology. The CSPT model was built by us on the basis of a theoretical study of the possibilities and limitations of the technological approach in regulating social processes. Time frames were determined on the basis of psychological characteristics of the formation of an effective attitude, taking into account stages and typology of the adoption of innovations. In order to ensure the constructiveness of interaction of subjects of the educational process, we relied on signs of a dialogue SPT. The CIT-SER model meets all the basic requirements for social-psychological technologies, including the presence of an algorithm, reproducibility in changing conditions by non-specialists, and controllability of results.

Results. A tested model of implementation of complex interactive technology is presented, which, according to its content and nature of implementation, contributes to the conscious mastering of content and main tasks and positions of the «Reform of General Secondary Education «NUSH». It ensures the development of its own proactive position regarding educational changes of participants of educational process:

teaching staff — providers of educational services, students — recipients of educational services — and their parents — actually the customers of these services and stakeholders of education.

Prospects of further practical application. In addition to the direct purpose, built-in opportunities to adapt the technology based on formulated principles and «structural» requirements and to scale its deployment from an intra-group to a school-wide, regional or national level make it possible to use the «CIT-SER» CSPT algorithm to form a proactive positive public opinion about other social-psychological processes.

Keywords: educational reform; attitude; support; trust; involvement; social-psychological technology; complex interactive technology to support educational reform «CIT-SER».

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Успішна реалізація реформи загальної середньої освіти «Нова українська школа» (НУШ) як соціальної технології запровадження змін неможлива без забезпечення відповідними ресурсами. Окрім владних, інтелектуально-інформаційних, фінансових, матеріально-технічних ресурсів, недостатність або неналежна якість котрих унеможливує чи зводить нанівець досягнення завдань будь-якої реформи, її успіх значною мірою зумовлюється ставленням соціуму та, особливо, наявністю підтримки з боку тих, хто випробовує на собі всі переваги і недоліки реформування. Підтримки, яку ми в заданому контексті розглядаємо як дієву прихильність або активно-позитивне ставлення до реформи «НУШ» безпосередніх учасників освітнього процесу: педагогів, школярів (отримувачів освіти) та їхніх батьків. Її предикторами є встановлення довіри, формування почуття причетності до процесу змін, шлях до яких лежить через поінформованість суб'єктів реформування, усвідомлення ними мети й суті реформи, формування особистісних сенсів пропонованих змін. Це можливо за умови налагодження якісного діалогу між учасниками реформування, що сприяє їхній суб'єктності, запобігає пробуксовуванню, саботажу, нездоровій конкуренції, забезпечує конструктивність взаємодії всіх зацікавлених осіб. Значущість підтримки реформи освіти як ключового компонента реалізації концепції «Нової української школи» сформував запит на засоби забезпечення такого ставлення через організацію та супроводження діалогічної взаємодії всіх її учасників. Соціально-психологічні технології, здатні створювати простір такої взаємодії, можна розглядати як один з ефективних інструментів досягнення визначеної мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Аналізуючи останні дослідження, присвячені зазначеній проблемі, зазначимо, що основну

увагу науковці приділяють якості оновлення системи освіти та освітнім інноваціям (Г. Бевз, Л. Ващенко, Л. Карамушка, В. Кремень, С. Максименко, В. Панок, О. Савченко, О. Сухомлинська, Ю. Швалб), вивченню готовності педагогів до інновацій і стратегіям подолання опору змінам (З. Абасов, О. Бартків, О. Біляковська, В. Вітюк, Л. Гриценок, Т. Демиденко, І. Дичківська, Н. Клокар, О. Коберник, К. Макагон, В. Сластьонін, В. Уруський, В. Чудакова, А. Шерудило), забезпеченню конструктивної взаємодії учасників освітнього процесу (В. Васютинський, Л. Гриценок, Т. Гурлева, Л. Дзюбка, О. Ліщинська, С. Максименко, Sh. McNamee, J. Shotter). На теоретико-методологічному рівні найбільш фундаментально питання інновацій в освіті висвітлено в працях І. Беха, В. Ільїна, В. Кременя, В. Лазарева, В. Панка, М. Слюсаревського, А. Хуторського та ін.). З огляду на значущість підтримки громадськості, особливо педагогічної спільноти як ключового компонента запланованих перетворень у реалізації Концепції Нової української школи, актуалізується питання технологізації як умови забезпечення ефективності процесу зміни ставлень. Розуміння сутності технологічного підходу, соціально-психологічної технології, формування в учасників освітнього процесу і широкої громадськості ставлення до реформи, освіти, підтримки соціальних процесів (наразі реформи), дослідження умов формування підтримки процесу реформи її учасниками та результативність запропонованої технології було проаналізовано й оприлюднено нами раніше в низці наукових робіт співробітників наукової лабораторії психології спілкування ІСПП НАПН України Г. Бевз, Л. Гриценок, О. Капустюк, Ф. Мельник, В. Юрченка та І. Петренко. У цій статті буде узагальнено деякі матеріали численних публікацій, лише окремі з яких наведено в списку використаних джерел.

Загалом констатуємо, що в результаті виконання науково-дослідної теми нами було уточнено розуміння соціально-психологічної технології (СПТ), сформульовано поняття соціально-психологічної технології забезпечення підтримки реформи освіти, виділено принципи побудови СПТ, обґрунтовано необхідність її комплексного і пролонгованого характеру, сформовано модель комплексної соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО», виокремлено умови її ефективності і сформовано прогнозовані результати, які підлягали контролю. Апробація технології в умовах Всеукраїнського експерименту на базі 53-х ЗНЗ України показала її дієвість у досягненні поставлених завдань. У процесі теоретичного дослідження на час апробації не було виявлено інших комплексних соціально-психологічних технологій, які давали б змогу забезпечити стійке підвищення активної прихильності учасників до суті і процесу реформи освіти. Оприлюднення результатів розроблення

такої технології лабораторією психології спілкування ІСПП НАПН України під час виконання планової наукової теми 2019–2021 років і є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суть технологізації в забезпеченні підтримки реформ полягає в розробленні і застосуванні структурованих відтворюваних соціально-психологічних процедур з гарантованою ефективністю. Особливістю соціально-психологічної технології (СПТ) є наявність алгоритму, відповідно до якого визначаються і задаються часові рамки, плануються, застосовуються чи поєднуються різні методи, засоби та прийоми організації взаємодії, у процесі якої вирішуються завдання СПТ. На сьогодні аналіз інформаційного поля соціальних мереж, результати моніторингових досліджень і спілкування з батьками, педагогами та учнями під час проведення заходів різного рівня ІСПП НАПН України та лабораторії психології спілкування цього ж Інституту дають підстави стверджувати, що в організації комунікацій щодо реформи простежуються прорахунки на різних рівнях. Комунікація формально є, про це багато говорять, пишуть, проводять тренінги тощо. Але акцент у них переважно зміщується в бік часткових предметних методик, дидактики, бо на це є запит професійної спільноти, яка в період змін особливо потребує впевненості у своїй профкомпетентності. Тоді як сфера сенсів в усіх цих активностях наповнюється хаотично. Діяльність часто наповнена невідповідними меті сенсами. Освітня та виховна практика в умовах реформування, яка апріорі не може здійснюватися формально, осмислюється кожним учасником самостійно відповідно до особливостей власного досвіду та випадкових інформаційних, зокрема і деструктивних, впливів. Розробники соціально-психологічних технологій забезпечення підтримки освітньої реформи мають враховувати освітні реалії, в умовах яких вони застосовуватимуться, і вже відомий досвід формування образу реформ у громадській думці. Адже технології дають змогу втручатися в об'єктивний перебіг процесів, змінюючи їхню послідовність і темп відповідно до зміни конкретних обставин заради прийняття і підтримки освітніх реформ, що сприяє досягненню їхньої мети – підвищенню ефективності функціонування і результативності системи освіти.

Як зазначає відомий дослідник реформи освіти М. Фуллан (2011), для успіху реформ надзвичайно важливо, щоб батьки, громада, учителі та учні гуртувалися на засадах взаєморозуміння. Тож школи мають залучати батьків до якомога більшої кількості заходів, аби «прожити» і пережити дискомфорт від взаємної присутності. Неминучість і навіть необхідність певного дискомфорту в процесі налагодження конструктивної взаємодії як «напружень у психічних польових структурах» зауважують

В. Васютинський і О. Ліщинська (2009): «Взаємодія людей є конструктивною тоді, коли вона не тільки взаємовигідна а ще й взаєморозвивальна, коли вона базується на конструктивних для людини способах задоволення потреб, які консолідують сильні сторони її натури та розвивають душу. У цьому сенсі конструктивна взаємодія не завжди є синонімом успішної і взаємовигідної взаємодії... Конструктивна взаємодія – це підтримання напружень у психічних польових структурах різних рівнів для збереження функціонального стану останніх як у цей момент, так і в стратегічній перспективі».

Ефективні школи шукають діалогу з громадою і сприймають батьків не як частину проблем, як видається на суто емоційному рівні відреагування на наявні труднощі, а частиною рішень. Там, де школа налагоджує партнерські стосунки із сім'ями та громадою, у виграші будуть ті, заради кого, власне, функціонує освітня система: у конструктивному діалозі учасників освітнього процесу передусім виграють діти (Гриценко, & Капустюк, 2022).

Діалогічність в освітній реформі – неодмінна умова її прийняття та підтримки, адже:

- дотримання комунікативних прав усіх учасників освітнього процесу створює атмосферу захищеності і послаблює спротив змінам;
- діалог відкриває можливості для вираження емоцій, усвідомлення та узгодження потреб, а тому знижує невизначеність і тривогу – отже, послаблює спротив і підвищує відкритість до нового;
- інклюзивність діалогу дає змогу залучити і почути всіх, збагатити бачення ситуації завдяки різноманіттю позицій, а отже, сприяє відкритості до змін. Погляди учасників діалогу щодо реформи освіти зміщуються в бік сприйняття змін як «власних», посилюють почуття причетності;
- завдяки роботі в стилі «співпраці» взаємодія в режимі діалогу спрямована на виявлення взаємоприйнятних підходів та знаходження точок дотику, розширення «зони спільності» і взаємопосилення довіри та прийняття, які є предикторами підтримки змін (Гриценко, 2022).

«Батьки мають стати повноцінними учасниками освітнього процесу, загорітися цим «життям єдності» зі школою і громадою, відчутти себе важливою ланкою процесу зі своєю зоною відповідальності, відчуттям причетності до прогнозування і творення майбутнього своєї дитини і громади та простором для внутрішнього задоволення. Процес такої активізації є різнобічним, тому і громаді, і педагогам, і батькам, і, звісно, учням потрібно показати переваги спільного буття та шляхи досягнення спільних цілей, провести відповідне навчання для кращого

розуміння одне одного та створення підґрунтя для їхньої подальшої спільної роботи» (Капустюк, & Петренко, 2021).

Діалогічність як принцип стосунків школи і сім'ї дає змогу гнучко реагувати на виклики процесу змін, сприяє формуванню толерантності до невизначеності і готовності до прийняття нового. Адже ставлення до майбутнього як до «долі», тобто чогось усталеного, виключає нас із формування майбутнього (позбавляє прав, перетворює на об'єкт, тобто об'єктивує). Ставлення до майбутнього як до «прописаного» проекту позбавляє можливості побачити те, що в цей образ не вписується. Давня мудрість застерігає, що «якщо ти чогось дуже сильно прагнеш – то ти досягнеш тільки цього – і ... нічого більше». Ставлення до майбутнього як до можливості дає змогу взаємодіяти з ним максимально продуктивно, бо ж насправді це майбутнє твориться постійно. Адже сам по собі смисл, про який ми говоримо, намагаючись зрозуміти, що надалі нас очікує в процесі реформування, виникає в процесі самого життя. Його важко наперед віднайти чи запрограмувати. Діалогічність передбачає відкритість до прийняття «інакшого», до творення і присвоєння нових сенсів. Дотримання принципів діалогічності дає змогу ефективно взаємодіяти не лише особистостям, структурам, а й рівням опрацювання реформи. Той самий «обмін репліками» триває і в процесі науково-методичного пошуку, взаємодії емпіричного плану і науково-теоретичного опрацювання. Саме розроблення запропонованої комплексної соціально-психологічної технології підтримки реформи освіти (КСПТ «КІТ-ПРО»), як і її апробація, є прикладом функціонування такого «рефлексивного зигзагу» в діалозі науки і практики (рис.). Коли «спущена згори» Концепція НУШ наштовхнулася на емпіричні реалії, цей процес супроводжувався «іскрами» недовіри, критики і неприйняття, попри підтверджене високими показниками в даних щорічного загальноукраїнського опитування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України загальне розуміння необхідності освітніх змін.

Пілотне запровадження технології «КІТ-ПРО» запустило процес осмислення реформи і творення нового розуміння та особистісних і спільних для учасників сенсів. Цю технологію розроблено й апробовано з урахуванням реальної практики, у якій вона застосовувалася, та наявного позитивного досвіду формування образу реформ у громадській думці. Адже технологізація дає змогу втручатися в об'єктивний перебіг процесів, змінюючи порядок і темп процедур та операцій відповідно до зміни обставин заради досягнення поставленої мети, наразі прийняття і підтримки реформ, які, власне, слугуватимуть підвищенню ефективності функціонування системи освіти.

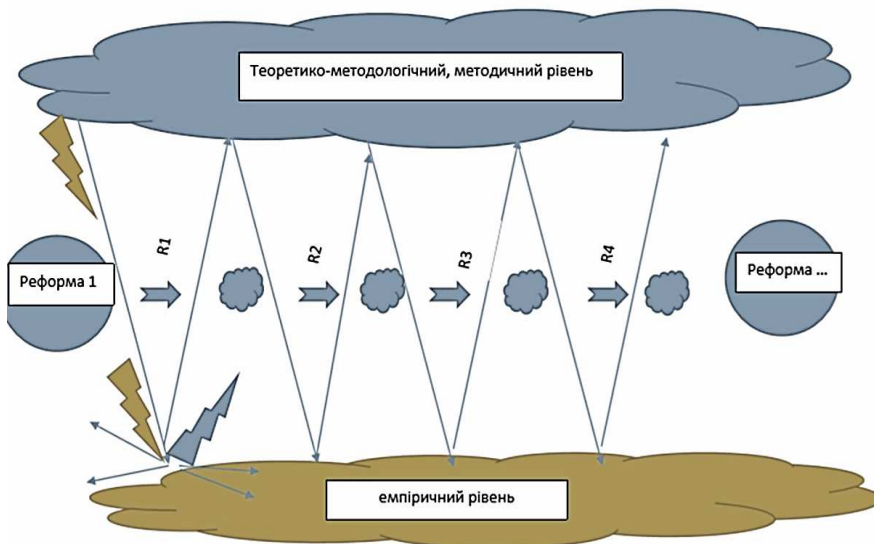

Рис. Розвиток образу реформи НУШ у процесі діалогічної взаємодії емпіричного і теоретико-методологічного рівнів: «рефлексивний зигзаг»

Аналіз наукових і прикладних джерел дає підстави стверджувати, що будь-яка соціально-психологічна технологія передбачає наявність:

- принципів побудови конкретної СПТ;
- об'єкта змін (що саме має змінювати ця СПТ);
- деталізованої візії (образу результату, мети);
- універсального алгоритму дій (як визначених у часі послідовностей процедур);
- доступності в застосуванні СПТ (придатності навіть для нефакхівців);
- достатнього рівня відтворюваності результатів у змінених соціальних умовах;
- гнучкого характеру наповнення та застосування методів і процедур (з дотриманням принципів СПТ і спрямованості на результат);
- можливості тиражувати СПТ, зокрема і для вирішення різноманітних принципово схожих завдань;
- функціонального зворотного зв'язку, що, з одного боку, мотивує учасників, а ініціаторам дає змогу оцінювати ефективність перебігу/результату застосування СПТ і своєчасно вносити корективи.

Проблемою багатьох наукових розробок є їхня придатність для застосування на практиці тими, кому вони адресовані. Соціально-психологічна технологія якраз і є таким засобом діалогу між наукою і практикою, перекладу мови науки на мову конкретних дій. На рисунку це «низхідний» шлях, який поетапно запускає «висхідні» процеси «рефлексивного зигзагу». Оскільки суб'єкти реформування – учасники освітнього процесу – зазвичай не мають фахової психологічної освіти, створювана технологія заздалегідь не була зорієнтована на психологів. В ідеалі вона не потребує їхнього втручання на етапі реалізації і придатна для використання нефхівцями. Окрім того, ми прагнули зробити зрозумілим і технологізувати процес розроблення чи модифікації СПТ для досягнення інших завдань.

Соціально-психологічна технологія діалогічного характеру, як теоретично обґрунтований елемент механізму управління змінами, є системою (сукупністю) підходів, принципів, методів, процесів, процедур, способів, прийомів, організаційних засобів, знань та дій у вигляді прикладного алгоритму організації діалогової взаємодії, що задає зміст, тривалість, характер та порядок здійснення процедур, у результаті реалізації яких досягається заданий результат. (Петренко 2017; Гриценко, & Капустюк, 2022). Діалог як форма конструктивної взаємодії передбачає наявність певної структури, котра має містити в тій чи іншій формі повідомлення теми, постановку завдання, колективний пошук рішення (здійснення зворотного зв'язку всередині команди, виявлення і вислуховування різних думок співрозмовників, коригування в разі потреби та уточнення чи породження нових сенсів), формування спільного кінцевого рішення, узагальнення. Усі ці етапи закладено в структуру модульних завдань КСПТ «КІТ-ПРО». Задля формування комфортного для креативного виконання завдань поля взаємодії в контекст модулів КСПТ вплетено *правила конструктивного діалогу*. Аби діалог міг досягнути мети, учасники повинні: розуміти мову одне одного (терміни, сленг, контекст), напрацювати єдину термінологію і дотримуватися її, говорити по черзі, тобто слухати одне одного, у кожному наступному висловлюванні враховувати загальний контекст діалогу й останню отриману від співрозмовника інформацію, а для цього бути уважним і шанобливо ставитися до позиції співрозмовників.

Соціально-психологічні технології діалогічного напрямку базуються на деяких основних принципах. У процесі діалогу створюється і видозмінюється соціальна реальність, зокрема і така, як зміна ставлень учасників освітнього процесу в бік підтримки реформи. Для вирішення поставлених завдань обрано стратегію, засновану на описаній вище «діалогічній» парадигмі, яка дає змогу створити атмосферу

доброзичливості, утримувати команди в діалозі від початку й до кінця участі в грі-конкурсі. Завданням СПТ стає ініціація і супроводження діалогу учасників реформування. Запропонована комплексна соціально-психологічна технологія (КСПТ) «КІТ-ПРО» методологічно й організаційно сформована довкола розробленої О. Капустюк пролонгованої інтерактивної модульної навчально-пошукової гри (квест) змагального характеру (конкурс). У запропонованому вигляді технологію можна розглядати і як основу для універсальної варіативної соціально-психологічної технології формування проактивної позитивної громадської думки щодо будь-яких соціально-психологічних процесів загалом і реформаційних процесів в освіті зокрема.

Комплексна соціально-психологічна технологія підтримки реформи освіти «КІТ-ПРО» є системою засобів реалізації модульного ігрового алгоритму, який задає зміст, тривалість, характер та порядок здійснення процедур командної взаємодії з дослідження та оволодіння положеннями реформи освіти з метою зростання рівня її підтримки. Ця мета реалізується в підвищенні рівня суб'єктності учасників освітнього процесу через зростання прихильності, проактивності, зацікавленості та причетності, усвідомлення себе активними учасниками освітніх змін (Гриценко, & Капустюк, 2022).

Принципи «КІТ-ПРО» визначено на основі позитивного досвіду застосування соціально-психологічних технологій у роботі з громадською думкою щодо інновацій в освіті і з огляду на критерії конструктивності у взаємодії учасників освітнього процесу. Серед них: добровільний характер участі, можливість зацікавлювати, «спокушати», спираючись на прогнозовані чи виявлені потреби потенційних учасників без застосування примусу, зокрема і з використанням системи заохочень: додаткові бали, подарунки (тренінги) для переможців і призерів; використання позитивних ефектів командної роботи (зараження, фасилітація, підтримка); партнерський характер взаємодії з опорою на взаємну довіру, повагу, підтримку, вимогливість тощо; формування компетентності учасників у процесі взаємодії та заохочення до пізнання нового (Гриценко, 2021).

Діалогічний характер взаємодії КСПТ задається відповідним алгоритмом організації команд і специфікою виконання модульних завдань. Він сприяє формуванню таких наскрізних умінь всіх учасників освітнього процесу, як уміння визначати та обґрунтовувати власну позицію, доносити свою думку, довіряти співрозмовнику і водночас мислити критично, логічно захищати свої позиції тощо.

Модульний характер дає змогу варіювати як тривалість, частоту, інтенсивність, так і зміст завдань-досліджень, зміщувати акценти в бік

актуальних для конкретної ситуації проблем. Групи, наприклад, можуть ретельніше опрацьовувати актуальні на сьогодні (особливо в контексті викликаного спочатку тривалим карантинном, а потім війною кризи в освітній сфері) питання запровадження реформи в середній ланці освіти, зосередитися на актуальних процесах реформування або наявних ресурсах, на очікуваних труднощах і способах їх подолання. Водночас нічого не перешкоджає тому, щоб вони включилися у вирішення нагальних питань закладу, громади, окремих учнівських колективів, взаємодії батьків і школи тощо. Розроблені *структурні* критерії КСПТ слугують основою для того, аби внесені зміни в процесі побудови чи реконструкції модулів були оптимальними.

КСПТ «КІТ-ПРО», як і будь-яка соціально-психологічна технологія, передбачає наявність засобів зворотного зв'язку. Для цього Л. Гриценок розробила і налагодила вертикальний рівень комунікацій із зацікавленими навчальними закладами за допомогою засобів інтернет-технологій, засобів збирання та узагальнення інформації, забезпечення незалежної роботи експертів, узагальнення експертної оцінки на табло в Google-таблицях, а ще розробила процедуру відстеження динаміки ставлень за авторською методикою «Модель оцінки типу ставлення до освітніх реформ», веббанкету «Ставлення учасників освітнього процесу до окремих напрямів реформи «НУШ», які дають змогу здійснювати поточний експрес-аналіз характеру і моніторинг кількісної та якісної динаміки ставлень і, відповідно, урізноманітнювати або ж стандартизувати процес супроводження діалогу.

Оскільки, як твердить визначний дослідник освітніх реформ М. Фуллан (2011), освітні, і не тільки, зміни – процес малопередбачуваний, бо вони є радше шляхом, аніж планом, то й найдосконаліша на сьогодні технологія не може бути застиглою, сталою в умовах глобальних змін. Саме тому модульний характер КСПТ та інтерактивний супровід команд, забезпечення зворотного зв'язку у вигляді «табло» для команд і у вигляді моніторингових та експрес-інструментів (модель, веббанкета, вебкартка експертного оцінювання) для організаторів і впроваджувачів КСПТ допоможуть гнучко йти за процесом змін, включаючи в спільне дослідження найбільш актуальні питання або найбільш ресурсні моменти.

Закладені нами характеристики технології забезпечують умови її ефективності. КСПТ «КІТ-ПРО»:

- цілеспрямована – має очікувані результати відповідно до критеріїв і діє за принципом «прихованого тренінгу», оскільки ігрова мета для учасників задається організаторами і слугує мотивом для

долучення до спеціально організованої діяльності, зокрема і щодо прийняття ігрової мети як командної задачі;

- алгоритмізована – передбачає структуровану взаємодію відповідно до «Положення» та прописаних технологічних карт окремих модулів;

- вимірювана – має методики розширеного моніторингу (вебанкета) та експрес-моніторингу (модель оцінки ставлень);

- інтерактивна – основна діяльність – комунікативна, задає горизонтальну взаємодію в команді (в освітньому просторі) і вертикальну – між командами та організаторами КСПТ;

- достатньо тривала в часі – пролонгована, оскільки для формування навичок і стійкої зміни ставлень потрібен час;

- модульна – розбита на структуровані часові проміжки по 2-3 тижні, завдяки чому гнучка щодо зайнятості учасників;

- окрім того, модулі містять відносно самостійні завдання, що дає змогу за потреби варіювати змістове наповнення і методи виконання завдань;

- креативна – творчий, креативний підхід заохочується додатковими балами;

- пошуково-дослідницька – передбачає завдання пошукового характеру, теоретичне чи практичне дослідження є неодмінною умовою виконання завдання;

- командна – усі завдання передбачають досягнення і фіксацію спільного командного результату як наслідку групової діяльності;

- змагальна – зовнішня мотивація використовує ефект конкуренції між командами-школами-регіонами, згуртовуючи команду і, за умови кількох відбіркових турів, поетапно залучаючи ширше коло «вболівальників команди» зі школи, району, регіону;

- заохочувальна – передбачає систему бонусів за заздалегідь встановленими критеріями щодо темпу, кількісних і якісних характеристик виконання та відзнак;

- активізувальна – стимулює когнітивну, емоційну та практичну сфери в процесі виконання проблемно-пошукових і творчих завдань;

- едукативна – має множинний розвивальний ефект: спрямована на розвиток і набуття навичок партнерської взаємодії в команді, якісне засвоєння інформації та формування ставлень/диспозицій;

- смислотворча – продукує особистісні смисли щодо реформи освіти – диспозиції як відображення особистісних смислів-цінностей, причому навіть анкетування побудовано за типом активізувальних опитувальників, що сприяє вицлюванню смислів;

- ресурсна – передбачає усвідомлення, самооцінку і розвиток/вивільнення особистісних ресурсів.

На процесуальному рівні КСПТ має форму конкурсу-квесту: є сукупністю методів, методик, технік, способів і прийомів реалізації завдань послідовних етапів діяльності (модулів) через систему зорієнтованих у часі конкурсних задач з метою інтеріоризації закладених у змісті цінностей, положень та формування відповідного ставлення учасників до предмета діяльності (положень реформи).

Мета «КІТ-ПРО» як соціально-психологічної технології – створити простір тривалої в часі умотивованої взаємодії учасників освітнього процесу з приводу реформи загальної середньої освіти для забезпечення підтримки вчителями, учнями та їхніми батьками освітніх інновацій.

У груповому процесі означаються *три рівні реалізації*: макропроцесу (відображає загальну мету, яку досягатиме група в процесі своєї роботи, у цьому разі налагодження партнерських стосунків є лише основою для формування активно-позитивного ставлення до освітніх змін у НУШ), мезопроцесу (специфічного процесу, коли група для досягнення поставленої мети проходить заздалегідь визначену серію відповідних технологічних кроків, у квесті це алгоритми виконання модульних завдань, які можуть містити напрацювання правил взаємодії, вироблення позиції і створення презентації щодо запропонованого положення реформи тощо) і мікропроцесу (окремих технік, таких як встановлення правил, дискусія, мозковий штурм, «Валіза», моделювання ситуації, рефлексивні техніки, інтерв'ю інших учасників освітнього процесу, активності «проектного» характеру тощо тощо). Отже, поєднання правильно дібраних, апробованих технік, вибудовування їх у певній послідовності в технології дають змогу групі досягнути поставленої мети.

Планування КСПТ підтримки освітніх реформ здійснюється відповідно до того, якими завданнями наділяється КСПТ і які задачі ставляться перед командами для організації спільної діяльності, котра має привести до реалізації поставлених завдань: Чого потрібно досягнути? Хто саме має бути залученим у роботу групи? Яким чином спрямувати роботу групи для вирішення поставлених завдань? Яка послідовність дій має бути використання для досягнення таких завдань? Які соціально-психологічні ресурси мають бути використані для забезпечення відповідного рівня участі? Як поєднати в спільній роботі групи здатності кожного учасника? Які фактори фізичного і психологічного середовища треба врахувати для забезпечення максимально комфортного процесу обговорення для його учасників? (табл.)

Таблиця

Приклад постановки робочих завдань Модуля 1 (Командоутворення)

Рівень завдання	Завдання технології	Завдання для команд
Чого потрібно досягнути?	Запустити технологію. Стимулювати активність і прийняття особистої відповідальності щодо участі в конкурсі за темою реформи освіти, створити змішані групи «вчителі-батьки-учні», виявити навички налагодження контакту, вміння передати повідомлення, знаходити консенсус, виявляти лідерські якості тощо. Встановити алгоритм проходження модуля та систему оцінювання і заохочення.	Зібрати команду (<i>в одному закладі освіти може бути сформовано декілька команд, кожна з яких самостійно виконує всі завдання</i>). <i>Пояснення до завдання:</i> необхідно створити команду з 10 осіб: 6 осіб – учні 5-11 класів (членами однієї команди можуть бути учні різних класів), 2 – педагоги, 2 – батьки. Команда обирає координатора, який забезпечує організаційні умови для виконання завдань
Хто саме має бути залученим у роботу групи?	Залучається координатор, що має створити умови для виконання завдань; учасники ОП	6 учнів, по 2 батьків і 2 педагогів.
Яким чином спрямувати роботу групи на вирішення поставлених завдань?	Формування навичок партнерства, довіри і взаємоповаги в команді	Діяти за алгоритмом, погодити і дотримуватися встановлених командою правил.
Яка послідовність дій має бути використана для досягнення таких завдань?	Алгоритм кожного завдання передбачає уніфікацію лише послідовності дій. Творча взаємодія породжує взаємозацікавленість, довіру, підтримку.	Виконати програму модуля, долучаючи до роботи всіх. Вчасно відправити роботу. Заохочувати креативність та ініціативу.
Які соціально-психологічні ресурси мають бути використані для забезпечення відповідного рівня участі?	Інтерес, залученість, мотивація досягнення	Творчість, зібраність, відповідальність, вміння слухати, готовність прийняти іншу думку.

Рівень завдання	Завдання технології	Завдання для команд
Як поєднати у спільній роботі групи здатності кожного учасника?	Учитися взаємодіяти, розподіляти завдання, дослухатися до ініціатив незалежно від статусу в ОП.	Завдання модуля дають змогу виявити ініціативу кожному, підтримувати одне одного і брати ініціативу.
Які фактори фізичного і психологічного середовища треба врахувати для забезпечення максимально комфортного процесу обговорення для його учасників?	Взаємоповага, емпатійність, уважність до потреб кожного, зокрема особливих (далеко живе, хворіє)	Обговорити організаційні питання і питання комфорту та безпеки. Окреме приміщення, зручний час (не на уроках), дбати про безпеку учасників (якщо пізно, провести, хто далеко живе; наприклад, поцікавитися, чи вже дома), партнерський тон спілкування

Усі ці пункти ініціаторам впровадження технології необхідно визначити як щодо очікуваних від КСПТ результатів загалом, так і для кожного модуля в конкретних умовах. Команда спрямовується завданнями та настановами щодо їх виконання до опрацювання власних конкурсних завдань. Методичні настанови щодо ефектів КСПТ та задіяних ресурсів можуть бути корисними для куратора, організатора, який планує гру.

Отже, для потенційних користувачів-ініціаторів застосування технологія КИТ-ПРО передбачає такі кроки:

1 – попереднє ознайомлення з методичними рекомендаціями «Соціально-психологічне супроводження діалогу між учасниками реформування загальної середньої освіти» (Гриценко, & Капусток, 2022) та розділом 5.2 практичного посібника «Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки» (Бевз (Ред.), Гриценко, Каніболоцька, Кравчук та ін., 2021, с. 110);

2 – створення ініціативної робочої групи – оргкомітету; уточнення проблеми чи завдань, вирішенню яких слугуватиме застосування КСПТ «КИТ-ПРО»;

3 – визначення рівня (масштабу) гри: загальноукраїнський, регіональний, обласний, районний (ТГО), місцевий чи шкільний;

4 – підготовку «Положення про Конкурс» (Положення..., 2019);

5 – визначення осіб, що супроводжуватимуть вертикальну комунікацію з командами, забезпечуватимуть розсилку матеріалів та зворотний зв'язок,

6 – доопрацювання в разі потреби та підготовку технологічних карт за модулями;

7 – підготовку вебформ для анкетування, ексель-таблиць і місця збирання даних; технічне забезпечення роботи експертів та функціонування помодульного і загального «табло»; (найімовірніше, на Google-диску, але все залежить від технічних та програмних можливостей організаторів);

8 – створення команди експертів (журі);

9 – поширення обраними шляхами (відповідно до масштабу) інформації про конкурс, оскільки КСПТ «КІТ-ПРО» для його учасників здійснюється у формі модульного ігрового алгоритму «Конкурс-квесту»;

10 – (власне запуск гри-квесту) – реєстрацію команд учасниць;

11 – супровід надходження технічних карток модулів та забезпечення експертної оцінки отриманих від команд результатів, нарахування бонусних балів та оприлюднення динамічного табло;

12 – визначення команд-фіналістів відповідного рівня і, за потреби, додаткові відбіркові та фінальні тури вищого рівня;

13 – підбиття підсумків конкурсу та нагородження переможців;

14 – оприлюднення в ЗМІ результатів конкурсу;

15 – аналіз динаміки показників моніторингових зрізів ініціативним центром та внесення коректив;

16 – рефлексію учасників та організаторів КСПТ, причому доречно поставити нові цілі (рекомендовано методику «Шлях», описану Г. Бевз у згаданому в п. 1 посібнику «Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки (розд. 5.1)).

Зауважимо, що абревіатура технології «КІТ-ПРО» наштовхнула нас на думку *ввести образ «кота» як віртуального або фізичного (емблема, іграшка-символ) проміжного об'єкта*. Це дало змогу «оживити» гру, актуалізувати формально і змістовно пов'язані з конкурсом питання змін в освіті. Наприклад, «брендуванням» повідомлень у ЗМІ, приміщень, де збираються команди та класних кімнат учнів і вчителів, котрі є членами команд, матеріалів гри, яскравими бейджами чи наліпками учасників конкурсу можна привернути увагу учасників освітнього процесу та громадськості до КСПТ, створюючи додаткові інформаційні приводи для обговорення і формування ставлення до реформи. Хоча, власне, образ «кота» є сенс застосувати в «ролі» мудрого, нейтрального щодо кожної із сторін посередника в

налагодженні діалогу. Зазвичай такий гейміфікований підхід є досить дієвим для будь-якого віку, але особливо важливо «оживляти» ігрові моменти, якщо до команд долучаються молодші школярі.

Сам Конкурс-квест (власне гра) виконує функцію організаційного стрижня КСПТ і має 2 формальні етапи: відбірковий і фінальний. Причому чим масштабніший рівень гри, тим, відповідно, більше мультиплікуються підсумкові етапи.

Відбірковий етап у стандартному апробованому варіанті містить сім модулів, кожен з яких слугує ознайомленню зі змістом концепції «НУШ» та формуванню власних сенсів участі в освітніх змінах під час виконання модульних завдань. Модульні завдання виконуються протягом тривалого часу, від 2-3 до 4 тижнів кожне. Загалом час визначається з урахуванням шкільних канікул чи інших очікуваних особливостей так, аби цей так званий відбірковий з точки зору організації Конкурсу, а насправді власне базовий етап КСПТ тривав не менше ніж 6-7 місяців.

Зміст кожного з модулів доречно подавати у вигляді технологічних карток, що містять «кроки» (перелік модульних завдань) та детальний алгоритм їх виконання, який, з одного боку, забезпечує опрацювання всіх передбачених конкурсом питань та застосування релевантних їм форм, а з другого – заохочує їхнє творче за формою і змістом опрацювання.

Участь у Конкурсі для учасників КСПТ розпочинається із *завдання «Зібрати команду»*. Освітнім закладам, що виявили інтерес до Конкурсу після оприлюднення оголошення та «Положення», пропонується зібрати команди. До складу кожної команди мають увійти 10 осіб: 6 учнів, 2 педагоги і 2 батьків. Таке представництво створює сприятливі умови для рівноправного діалогу в процесі роботи над подальшими завданнями. Ідея творчої співпраці в одній команді представників усіх трьох груп учасників освітнього процесу (вчителів, учнів та батьків) у межах одного закладу передбачає відкрите й довірливе ставлення до самого Конкурсу і дає змогу донести ідею реформування зразу до всіх груп і розкрити можливості нової української школи власними зусиллями учасників, використовуючи їхній різний досвід, сприйняття світу, відкритість до нового, дослідницький потенціал, креативність. Також така взаємодія забезпечує краще взаєморозуміння між представниками різних груп та поколінь, дає змогу краще розкритися, зрозуміти й побачити одне одного, вибудувати ефективний діалог партнерства і, з урахуванням пролонгованості заходу, мати плідне підґрунтя для подальших комунікацій та співпраці, що вибудовуються на довірі одне до одного і взаєморозумінні. Власне, цей, перший, модуль і є організаційним у Конкурсі. Він передбачає створення команд за заданим алгоритмом, ознайомлення кандидатів з Положенням, вибір назв, девізу. Виконання

завдання Модуля 1 вважається заявкою на участь у конкурсі і фактом прийняття умов «Положення».

У кожному з відбіркових модулів «Конкурсу», окрім першого і підсумкового, команди-учасниці досліджують один з аспектів концепції «Нова українська школа». Взаємодія команд з організаторами КСПТ триває в інтерактивному форматі. Результати подаються координаторами у формі 1-2 слайдів у PowerPoint та фотофіксації процесу і результатів командної роботи. До кожного завдання в модулі додаються приклади оформлення, які задають формальну структуру виконання завдань. Характер квесту в Конкурсі також передбачає, що команда може отримати новий кейс і перейти до виконання наступного модуля лише за умови повного опрацювання завдань попереднього і передавання результатів організаторам для експертного оцінювання.

На фінальному етапі команди узагальнюють і креативно переосмислюють підсумки всієї попередньої роботи. Результатом відбіркового туру є презентація творчого опрацювання відбіркових модулів. Фінал передбачає виступ команд з підсумковими презентаціями, визначення та оголошення переможців командної гри. Для проходження всіх модулів відбіркового туру звіти про виконання завдань надсилаються на електронну адресу Оргкомітету (журі) не пізніше термінів, зазначених у Положенні (Положення..., 2019), яке запускала гру. Організатори заохочують команди-аутсайдери перших модулів до продовження участі, оскільки пілотування КСПТ показало, що передбачити фіналістів не так легко. Через різні причини та об'єктивні труднощі перші лідери іноді виконують наступне завдання вкрай поверхово або невчасно. Навпаки, дехто з команд-аутсайдерів початкових етапів урешті зафонтанував ідеями і навіть, завдяки власним зусиллям і системі заохочувальних балів, став призером Конкурсу-квесту.

У модулях «КІТ-ПРО» застосовуються методи інформаційного збагачення, знаходження консенсусу (вправи на встановлення правил, узгодження дій, підготовка презентації результатів модуля), техніки згуртування, командоутворення, мозкового штурму (дається опис методики проведення), методи спостереження, опитування, дискусії, екскурсії-дослідження, обговорення та узагальнення, індивідуальні та командні есе (індивідуальна і групова рефлексія, узгодження і письмова презентація опрацьованого змісту), рефлексивні («валіза»), візуалізація результатів обговорення в схемах, малюнках, таблицях, створення презентацій тощо), прийоми організації взаємодії з освітнім середовищем: анкетування (інтерв'ювання), інтервенції та залучення в спеціально організовану діяльність (проектна діяльність з виходом активностей у ЗСО, територіальній громаді). Завдання гри дають змогу

посилити відчуття *причетності*, оскільки вони: допомагають чи сприяють виявленню переваги новації над усталеним; мають високий ступінь відповідності і сумісності щодо прийнятих цінностей і досвіду учасників; дають змогу осмислити складність і доступність цілей оволодіння новаціями, їм властива «подільність», тобто можливість поетапного опрацювання нових положень і поступової оцінки результатів; наявна комунікаційна наочність (можна зрозуміло описати корисність і вигоду від зміни).

Супроводження самого конкурсу, як уже згадувалося на початку, окрім надсилання й отримання робіт, передбачає постійне експертне оцінювання надісланих командами матеріалів та публічне оприлюднення рейтингів на гугл-диску або на сайті. Таке оцінювання емоційно залучає і формує довкола учасників «групи підтримки», мотивує команди до активної і продуктивної участі в конкурсі, активує творчість учасників через змагальність між командами, виконує функцію зворотного зв'язку для команд-учасниць за допомогою інтерактивного табло. А загалом – працює на утримання поля діалогічної взаємодії з приводу реформи. Адже важливо пам'ятати, що порівняно з інноваціями, спрямованими на справжнє якісне поліпшення освітньої системи, ті зміни, корисність яких може бути оцінена матеріально, сприймаються як більш привабливі. Перші ще потребують унаочнення і розуміння через віддалений результат і неповну передбачуваність наслідків. Завданням КСПТ «КІТ-ПРО» якраз і є створення простору діалогічної взаємодії учасників освітнього процесу задля «унаочнення», опрацювання і переосмислення освітніх змін, власної причетності до цих процесів та зацікавленості і відповідальності за їхній перебіг та результати з метою забезпечення ефективної підтримки вчителями, учнями та їхніми батьками реформ загальної середньої освіти.

КСПТ «КІТ-ПРО» витримала оцінку відповідності структурним та результуючим критеріям ефективності СПТ. У ній *повною мірою реалізовано основні принципи побудови КСПТ*: проблемно-пошуковий характер оволодіння інформацією, використання ефектів командної роботи; удосконалення культури партнерської взаємодії; системність (пролонгованість, охопленість та усвідомлення причетності); *виконано вимоги щодо визначеності об'єкта змін та деталізації образу результату, мети* – зростання рівня підтримки освітніх реформ. Визначена мета досягається через підвищення активно-позитивного ставлення до реформи, зростання зацікавленості та усвідомлення себе активними учасниками освітніх змін; *наявний універсальний алгоритм дій* (зорієнтовані в часі послідовності процедур) у вигляді технологічних карток командних модульних завдань від створення команди і

відпрацювання правил взаємодії до процесу опрацювання змісту реформ і (само)оцінки результату діяльності; *забезпечено доступність застосування* технології для нефакхівців, *відтворюваність результатів* у змінених соціальних умовах; модульна структура та орієнтована на онлайн-формат система зворотного зв'язку задають *гнучкий характер наповнення*, а наявність і прийняття як організаторами, так і учасниками основних завдань та цінностей конструктивної взаємодії дають змогу без втрати ефективності варіювати застосування методів і процедур (з дотриманням принципів СПТ та спрямованості на результат); чітке змістове наповнення та наявність алгоритму *підтримує можливість тиражувати* СПТ, зокрема і для вирішення принципово схожих завдань; *розроблено функціональний зворотний зв'язок*. Деяка надлишковість в проєктуванні питань вебанкети зумовлена тим, що навіть процедура зворотного зв'язку в КІТ-ПРО не є простим процесом вимірювання, а виконує *додаткову функцію*. Анкету побудовано за принципом активізувальних опитувальників. І ряд послідовних запитань дає змогу запустити й посилити рефлексивні процеси, краще усвідомити суть і власне ставлення до змісту й процесу реформування освіти. Критерії ефективності «КІТ-ПРО» визначено на підставі прогнозованих результатів у контексті досягнення поставленої мети. Так, до вимірюваних результатів можна віднести зафіксоване зростання рівня зацікавленості, активно-позитивного ставлення (прихильності і активності), посилення довіри до реформ та відчуття особистої причетності до справи реформування загальної середньої освіти, зміну характеру усвідомлення особистого ресурсу і відповідальності щодо впровадження реформи серед учителів, учнів та їхніх батьків.

Висновки та перспективи подальших досліджень. КСПТ «КІТ-ПРО» є, по суті, інструментом створення та утримання простору партнерської взаємодії на принципах взаємоповаги, взаєморозуміння, взаємопідтримки. Приводом стає змагальна гра – конкурс. Вона задає ряд активностей для команд-учасників щодо освоєння положень реформи освіти «НУШ». Ці активності передбачають охоплення оточення через опитування, інтерв'ювання, обговорення, долучення до командних проєктів. Вони привносять в освітній простір навчального закладу інформаційні приводи та актуальну, конструктивну інформацію про освітні зміни, що забезпечує посилення зацікавленості ними. Це дає змогу запустити діалог, у процесі якого відбувається набуття чи прирощення компетентностей: інформаційної (щодо змісту, завдань і процесів реформи), комунікативної (правила і навички партнерської взаємодії), творчої (відкритість до нового, гнучкість в ухваленні рішень), особистісно-інтелектуальної (критичність мислення, рефлексивність,

причетність, відповідальність). За рахунок інтерактивності, пролонгованості та комплексного характеру КСПТ «КІТ-ПРО» в процесі апробації виявила достатню ефективність у створенні особистісних сенсів у ситуації відкритості, довіри і прийняття. Це сприяло формуванню почуття причетності, зацікавленості, проактивної позиції, в якій і реалізовувалось активно-позитивне ставлення – підтримка реформи освіти. Цінним є також можливість масштабувати розгортання технології від внутрішньогрупового до загальношкільного, регіонального чи національного рівня. Спрямованість на формування причетності та проактивної позиції до змін дає змогу застосовувати КСПТ «КІТ-ПРО» для формування позитивної громадської думки щодо інших соціально-психологічних процесів, що може стати продуктивним напрямом подальших науково-практичних досліджень. Надалі планується розглянути запропоновану КСПТ як одну із соціально-психологічних інтервенцій підвищення ролі сім'ї щодо освіти дітей, освітнього процесу та реформування освіти зокрема. Для сімей соціально-психологічна технологія «КІТ-ПРО» може буде адаптована і подана не у формі конкурсу, а у форматі «батьківських шкіл». Для наповнення відповідним змістом етапів КІТ-ПРО в цьому організаційному форматі планується вибудувати модель соціально-психологічних умов та визначити показники підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти.

Подяка. Ми висловлюємо щирою подяку передусім О. Капустюк – ініціаторці й авторці базової гри – «Конкурсу-квесту «Реформа-шлях до школи моєї мрії», упровадження й удосконалення якої надихнуло на створення запропонованої вашій увазі комплексної інтерактивної технології «КІТ-ПРО», а також координаторам і найактивнішим учасникам команд-фіналістів Всеукраїнського конкурсу-квесту «Реформа-шлях до школи моєї мрії». Щиро вдячні керівникам навчальних закладів, котрі пройшли з нами тривалий шлях апробації інтерактивної гри, серед яких Боромлянський навчально-виховний комплекс Боромлянської сільської ради Тростянецького району Сумської області, Сварицевицький навчально-виховний комплекс «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів - дошкільний навчальний заклад», Груньська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів імені Героя Радянського Союзу А. М. Діхтяренка, Опорний заклад НВК «ЗОШ І-ІІІ ступенів-гімназія» смт. Турійськ, Кушугумський навчально-виховний комплекс «школа І-ІІІ ступенів - гімназія «Інтелект», Любецький ЗЗСО І-ІІІ ст. ім. 12-ї гвардійської стрілецької Пінської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії Любецької селищної ради Ріпкинського району Чернігівської області, Біловодський опорний заклад загальної середньої

освіти, Ніжинський обласний педагогічний ліцей Чернігівської обласної ради, ОНЗ «Золотівська ЗОШ I-III ступенів № 5» та Великоновосілківська гімназія із загальноосвітньою школою I ступеня. КСПТ не з'явилась би в нинішньому, як «КІТ-ПРО», вигляді без конструктивної, наснажувальної критики колег Інституту З. Сіверс і Л. Найдьонові, порад щодо назви технології директора ІСПП М. Слюсаревського, спільного мозкового штурму на той час співробітників лабораторії психології спілкування В. Юрченка і С. Чуніхіної, підтримки завідувачки лабораторії Г. Бевз. Описану технологію розроблено в межах виконання планової науково-дослідної роботи «Соціально-психологічне забезпечення підтримки педагогічною спільнотою та громадськістю реформ у сфері загальної середньої освіти» (ДР№ 0119U000140). Викладені в статті матеріали не мають конфлікту інтересів.

Список використаних джерел

Бевз, Г. М. (Ред.), Гриценко, Л. І., Каніболоцька, М. С., & Кравчук, С. Л. (Ред.) (2021). *Нова українська школа: соціально-психологічні технології підтримки*, Практичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Бевз, Г. М. (Ред), Каніболоцька М. С.(Ред.), Кравчук С. Л., & Мельник, А. Ю (2022). *Психологічні ресурси взаємодії школи, сім'ї, громади*. Практичний посібник. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Гриценко, Л. І. (2022). Діалогічність як характеристика взаємодії. *Комунікація і спілкування в XXI столітті: Збірник наукових робіт учасників Всеукраїнського круглого столу: «Комунікація і спілкування у XXI столітті»* (22 лютого 2022 р., Інститут соціальної та політичної психології НАПН України). *Вісник педагогіки і психології*, 29, 28–34.

Гриценко, Л. І., & Капустюк, О. М. (2022). *Соціально-психологічне супроводження діалогу між учасниками реформування загальної середньої освіти*. Методичні рекомендації. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Капустюк, О. М., & Петренко, І. В. (2022). *Забезпечення соціально-психологічної підтримки громадськістю профільної 12-річної школи*. Методичні рекомендації. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Ліщинська, О. А. (2009). Розроблення інструментарію для визначення передумов потенційної вразливості спільноти до деструктивних впливів. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 23 (26), 60–66.

Нова українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. (2016). Взято з <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>.

Петренко, І. В. (2017). Особливості конструювання соціально-психологічних технологій у просторі освіти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*, 2 (3), 186–194.

Петренко, І. В. (2021). Соціально-психологічні технології партнерської взаємодії як засіб підвищення групової ефективності учасників процесу реформування освіти. *Актуальні проблеми психології. Т. 5: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія*, 5, 21, 132–145.

Положення про проведення Всеукраїнського конкурсу-квесту «Реформа – шлях до школи моєї мрії». (2019). Взято з <http://ispp.org.ua/2019/09/30/polozhennya-pro-provedennya-vseukra% d1% 97nsgo-konkursu-kvestu-reforma-shlyax-do-shkoli-moye% d1% 97-mri% d1% 97>.

Фуллан, М. (2011). Выбор ложных движущих сил для реформы целостной системы. *Вопросы образования*, № 4. Взято из <https://cyberleninka.ru/article/n/vybor-lozhnyh-dvizhushchih-sil-dlya-reformy-tselostnoy-sistemy>.

McNamee, S., & Shotter, J. (2004). Dialogue, Creativity, and Change. In R. Anderson, L. A. Baxter, & K. N. Cissna (Eds.), *Dialogue: Theorizing Difference in Communication Studies* (pp. 91–104). DOI: 10.4135/9781483328683.n6.

References

Bevz, H. M. (Ed.), Grytsenok, L. I., Kanibolotska, M. S., Kravchuk, S. L. (Red.), & Melnyk, A. Yu. (2021). *Nova ukrainska shkola: sotsialno-psykholohichni tekhnologii pidtrymky* [New Ukrainian school: socio-psychological support technologies]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Bevz, H. M. (Ed.), Kanibolotska, M. S. (Ed.), Kravchuk, S. L., Melnyk, A. Yu. (2022). *Psykhologichni resursy vzaiemodii shkoly, simi, hromady* [Psychological resources of school, family, community interaction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Fullan, M. (2011). *Vybor lozhnykh dvizhushchikh sil dlya reformy tselostnoy sistemy* [The choice of false driving forces for the reform of the holistic system]. *Voprosy obrazovaniya*. №4. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vybor-lozhnyh-dvizhushchih-sil-dlya-reformy-tselostnoy-sistemy>. (in Russian)

Grytsenok, L. I. (2022). Dialohichist yak kharakterystyka vzaiemodii [Dialogicity as a characteristic of interaction]. *Komunikatsiia i spilkuvannia v XX stolitti*. Zbirnyk naukovykh robit uchasykiv Vseukrainskoho kruhloho stolu: «Komunikatsiia i spilkuvannia u KHKHI stolitti» (22 liutoho 2022 r., Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy). *Visnyk pedahohiky i psykholohii*, 29, 28–34. (in Ukrainian)

Grytsenok, L. I., & Kapustiuk, O. M (2022). *Sotsialno-psykholohichne suprovodzhennia dialohu mizh uchasykamy reformuvannia zahalnoi serednoi osvity* [Socio-psychological support of the dialogue between participants in the reform of general secondary education]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Kapustiyk, O. M., & Petrenko, I. V. (2022). *Zabezpechennia sotsialno-psykholohichnoi pidtrymky hromadskistiu profilnoi 12-richnoi shkoly* [Provision of

social and psychological support by the public of a specialized 12-year school]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Lishchynska, O. A. (2009). Rozroblennia instrumentariiu dlia vyznachennia peredumov potentsiynoi vrazlyvosti spilnoty do destruktyvnykh vplyviv [Development of a toolkit for determining the prerequisites of a community's potential vulnerability to destructive impacts]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 23 (26), 60–66. (in Ukrainian)

McNamee, S. & Shotter, J. (2004). Dialogue, Creativity, and Change. In R. Anderson, L. A. Baxter, & K. N. Cissna (Eds.), *Dialogue: Theorizing Difference in Communication Studies* (pp. 91–104). DOI:10.4135/9781483328683.n6. (in English)

Nova ukrainska shkola: Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly [New Ukrainian school: Conceptual foundations of secondary school reform] (2016). Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>. (in Ukrainian)

Petrenko, I. V. (2017). Osoblyvosti konstruyuvannia sotsialno-psykholohichnykh tekhnolohii u prostori osvity [Peculiarities of designing socio-psychological technologies in the space of education]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu, Seriya «Psykhologichni nauky»*, 2 (3), 186–194. (in Ukrainian)

Petrenko, I. V. (2021). Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii partnerskoi vzaiemodii yak zasib pidvyshchennia hrupovoi efektyvnosti uchasnykiv protsesu reformuvannia osvity [Socio-psychological technologies of partner interaction as a means of increasing the group effectiveness of participants in the education reform process]. *Aktualni problemy psykholohii*, 5, 21, 132–145. (in Ukrainian)

Polozhennia pro provedennia Vseukrayinskoho konkursu-kvestu «Reforma – shliakh do shkoly moiei mrii» [Regulations on holding the All-Ukrainian contest-quest «Reform - the way to the school of my dreams»]. (2019). Retrieved from <http://ispp.org.ua/2019/09/30/polozhennya-pro-provedennya-vseukra%d1%97nskogo-konkursu-kvestu-reforma-shlyax-do-shkoli-moye%d1%97-mrii%d1%97>. (in Ukrainian)

УДК 159.95+316.4

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-103>

Дишлевий Ілля Олександрович,

кандидат соціологічних наук,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-5094-2755

dyshlevyi@gmail.com

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТІСНОГО ВИБОРУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Актуальність. На тлі російсько-української війни зросла актуальність європейської інтеграції України як цивілізаційного вибору української політичної нації.

Основні **завдання** представлено дослідження полягають у тому, щоб розкрити й проаналізувати широту можливостей особистісного вибору людини в українському соціумі в контексті соціальних процесів європейської інтеграції сучасної України; подати цивілізаційний вимір психології особистісного вибору в умовах європейської інтеграції; виділити змістовий взаємозв'язок психології особистісного вибору людини і ментального благополуччя населення загалом за умови європейської інтеграції.

Під час підготовки цієї роботи застосовано системний підхід як **методологію** дослідження. Робота базується на структуралістському підході, який використовується в соціально-психологічній науці.

Результати. Показано, що психологія особистісного вибору українців поступово виходить на цивілізаційну вісь європейської спільноти, що передбачає формування і розвиток пластичних ідентичностей та широкої ментальності. Адекватний, усвідомлений і зважений особистісний вибір людини можливий за умови наявності розвиненої системи психологічної і психотерапевтичної допомоги, що відповідає високим принципам професіоналізму та етики. Проблеми самотності і роз'єднаності людей у сучасному інформаційному суспільстві викликають ментальне неблагополуччя суб'єктів, що позначається на сенсах психології їхнього особистісного вибору. Результати дослідження можуть стати в пригоді керівникам органів публічного управління, організацій комерційного сектору, керівництву неурядових організацій для удосконалення культурної політики та корпоративної етики, а також підтримки системи психологічної і психотерапевтичної допомоги в сучасній Україні.

Подальші дослідження можуть бути зосереджені на побудові комплексного соціально-психологічного підходу до суперечностей між інституційним і самоорганізаційним рівнями сучасного українського суспільства в ракурсі психології особистісного вибору українців.

Практичне значення цієї роботи полягає у використанні її матеріалів під час розроблення навчальних дисциплін у закладах вищої освіти для студентів, які готуються стати психологами і соціальними працівниками. Також це дослідження має практичне значення для державного, комерційного та некомерційного секторів сучасного українського соціуму.

Ключові слова: особистісний вибір; європейська інтеграція; українська політична нація; цивілізаційний вимір; ментальне благополуччя; психологічна культура населення; психологічна і психотерапевтична допомога.

Illia Dyshlevyi

A Doctor of Philosophy in Sociology

The Institute of Social and Political Psychology

of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-5094-2755

dyshlevyi@gmail.com

PSYCHOLOGY OF PERSONAL CHOICE IN THE CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION OF UKRAINE

Relevance. In the context of the Russian-Ukrainian war, the issue of Ukraine's European integration as a civilized choice of the Ukrainian political nation has grown.

The main **tasks** of the presented research are to reveal and analyze the breadth of the possibilities of personal choice of a person in Ukrainian society in the context of social processes of European integration of modern Ukraine; to perform a civilized dimension of the psychology of personal choice in the conditions of European integration; to distinguish the substantive relationship of the psychology of personal choice of a person and mental well-being of the population in general in the conditions of European integration.

The systematic approach as a **methodology** of research is applied. The paper is based on the structuralist approach, which is used in social and psychological science.

Results. It is shown that the psychology of personal choice of the Ukrainians gradually enters the civilization axis of the European community, which implies the formation and development of plastic identities and broad mentality; adequate, conscious, and well-considered personal choice of a person is possible under the condition of the developed system of psychological and psychotherapeutic assistance, which comply with high principles of professionalism and ethics. Problems of loneliness dissociation of people in modern information society cause mental problems, which affect the sense of the psychology of their personal choice. The research results can be used by heads of public administration bodies, commercial organizations, and management of non-governmental organizations for the improvement of cultural policy and corporate ethics, as well as the support of psychological and psychotherapeutic assistance systems in modern Ukraine.

Further research can be focused on building a comprehensive social and psychological approach to the contradictions between the institutional and self-organization levels of modern Ukrainian society from the point of view of the psychology of personal choice of the Ukrainians.

The practical significance of the presented scientific work is the use of its materials for the development of curricula of the disciplines in higher educational institutions for students who are preparing to become psychologists and social workers. The study also has practical significance for the state, commercial and non-commercial sectors of modern Ukrainian society.

Keywords: personal choice; European integration; Ukrainian political nation; civilization dimension; mental well-being; psychological culture of the population; psychological and psychotherapeutic assistance.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Євроінтеграційні процеси стоять на порядку денному сучасного українського суспільства. Євроінтеграція передбачає утвердження природних прав і свобод людини, формування сталої правової держави, розвинутого громадянського суспільства та функціонування легальної ринкової економіки. Ці вимоги не можуть виконуватися без наявності ліберальної правосвідомості та причетності до загальнолюдських цінностей. У цій ситуації надзвичайно актуалізується психологія особистісного вибору, від якого залежить те, наскільки самоорганізаційний рівень соціуму відповідатиме інституційним трендам.

На тлі нинішньої російсько-української війни актуальність європейської інтеграції України зросла ще більше – це цивілізаційний вибір української політичної нації. Українці – європейська нація. Відповідно, психологія особистісного вибору українського громадянина має вписуватись у європейські культурні, правові, політичні та економічні традиції, вимоги і тренди.

У зв'язку із широкомасштабною воєнною агресією Російської Федерації проти України, яка триває з 24 лютого 2022 року, в українському суспільстві наразі панує досить важка соціально-психологічна атмосфера. Серед представників різних соціальних верств поширюються тривога, страх, апатія, розпач, обурення, почуття безвиході, ненависть до російських окупантів та керівництва країни-агресора – Російської Федерації (Слюсаревський, 2022, с. 12). Наразі в країні дуже багато біженців, внутрішньо переміщених осіб, які часто змушені починати життя із чистого аркуша. У цій ситуації проблематика психології особистісного вибору в умовах Євроінтеграції набуває в Україні надзвичайно високої актуальності. Особистісний вибір українського громадянина на користь європейської інтеграції своєї

Батьківщини – це питання самозбереження, культурного розвитку, громадянської, політичної, правової, територіальної і національної ідентичності. Також цей вибір є принципово важливим для згуртованості українського суспільства під час повоєнного відновлення та розвитку України.

Проблемна ситуація дослідження полягає в невідповідності в сучасному українському суспільстві інституційних трендів та публічного дискурсу станові психології особистісного вибору на рівні конкретних суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблематику психології вибору особистості у зв'язку з європейською інтеграцією України артикульовано, але недостатньо вивчено у вітчизняній соціальній психології. Соціальні чинники, передумови, наслідки, успіхи та труднощі європейської інтеграції незалежної Української держави досліджуються колективом Інституту соціології Національної академії наук України. За цією тематикою регулярно проводяться соціологічні дослідження, результати яких публікуються в збірниках наукових праць «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» та «Соціальні виміри суспільства». Євген Головаха розглядає складні процеси європейської інтеграції сучасного українського соціуму в зрізі соціальних цінностей та очікувань, а також з погляду соціальної солідарності та консенсусу у суспільстві (Новинарня). Олександр Резнік наголошує, що повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року максимізувало підтримку європейської інтеграції у всіх регіонах та лінгво-етнічних групах України (Інститут соціології...). Олена Злобіна окремо виділяє особистісну активність у контексті соціоструктурних перетворень, що є вкрай важливим для формування соціально-психологічного бачення зв'язку євроінтеграційних процесів України із психологією вибору людини (Злобіна, 2004, с. 120-121).

Проблематику психології особистісного вибору досліджує колектив Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. Відповідно до суб'єктно-вчинкового підходу В. Татенка, особистість самостійно має формувати та здійснювати свій особистий вибір (Татенко, 2017, с. 157-158). З позицій теорії особистісного життєконструювання психологія вибору особистості повинна втілюватися у зважених рішеннях, адекватних завданнях і повторюваних та спільних соціально-психологічних практиках (Гундертайло, 2016, с. 30-31). За В. Васютинським, прагнення до влади є одним із мотивів здійснення вибору людини, що визначає рівень її

активності, відповідальності та загалом соціальної спрямованості (Васютинський, 2005, с. 104). На думку П. Горностая, вибір особистості реалізується через виконання нею певних соціальних ролей (Горностаї, 2016, с. 130-131).

Як бачимо, проблематика структурного взаємозв'язку успішності європейської інтеграції сучасної України та психології особистісного вибору українців потребує подальшого вивчення, що підвищує пізнавальну актуальність представленої наукової статті. **Нерозв'язаними частинами наукової проблеми є:** 1. Проблема цивілізаційного виміру психології особистісного вибору в контексті європейської інтеграції сучасної України. 2. Проблема психології особистісного вибору в контексті ментального благополуччя населення сучасної України.

Метою статті є виявлення та аналіз у контексті соціальних процесів європейської інтеграції цивілізаційного виміру соціального буття та ментального благополуччя населення з позиції психології особистісного вибору, що є сполучною ланкою між інституційними трендами та публічним дискурсом, з одного боку, і конкретними індивідами – з другого.

Цивілізаційний вимір психології особистісного вибору. Вибір сучасної європейської людини орієнтований на сьогоднішнє і майбутнє, а вибір ретроградної особистості – на минуле. Соціальна політика і соціальний захист країн Європейського Союзу, Великобританії, Швейцарії, Норвегії, Ісландії, Ліхтенштейну є дієвими та охоплюють різні соціальні верстви населення цих країн. Це створює серйозну основу для планування людиною свого майбутнього і, відповідно, для формування та здійснення індивідами свого вибору на користь успішного майбутнього і сприятливого сьогоднішнього.

Толерантність лежить в основі поваги до людської гідності. Толерантність – це свідомий вибір особистості. Толерантність – основа цивілізованості суспільства (Митчелл, 2020, с. 451-452). Процеси європейської інтеграції демонструють зростання толерантності людей одне до одного і до соціально вразливих груп суспільства. Євроінтеграція передбачає «запуск» розумного, раціонального начала у виборі особистості, що передбачає її освіченість. Толерантність багато в чому впливає з такої якості особистості, як освіченість, якої набувають суб'єкти в європейських суспільствах у процесі безперервної освіти і самоосвіти.

Сучасний соціум украї поверховий у своїх соціальних діях і взаємодіях. Людині з тонкою і вразливою душевною організацією важко жити в сучасних соціальних умовах (Бегбедер, 2020, с. 123-124). Ця ситуація різнобічно рефлексується в екзистенційному напрямі

психологічної науки. Проте євроінтеграційні процеси пропонують особистості палітру можливостей, у якій вибір зосереджується на реальних альтернативах, а не на задекларованих опціях.

Європейська інтеграція сучасного українського суспільства передбачає формування і розвиток широти мислення, гнучкості поглядів та психологічної зрілості українців. Ці зміни неможливі без толерантності в світосприйнятті, світогляді та підходах особистості. Толерантність європейської людини поєднується з її прагматичністю і розумним егоїзмом. Однак люди, які живуть у «рожевих окулярах», ілюзіях та наївності, теж мають свою нішу в соціальному просторі (Гілберг, 2019, с. 80-81).

Вибір у європейському вимірі спрямований на життєвий успіх людини, що має безліч аспектів. У сучасних розвинених європейських суспільствах життєвий успіх насамперед пов'язаний зі знаннями, освітою та освіченістю, у перехідних суспільствах – з матеріальним добробутом і доходом. У процесі формування вибору особистість визначає стратегії досягнення життєвого успіху – або це справедливі і законні способи підкорення життєвих висот, або сходження по «трупах», цинічне ставлення до інших людей і неправові практики.

Нинішні європейські соціальні реалії передбачають мінливість та широту вибору особистості. Так, зміна професії, роду діяльності, місця проживання, способу й стилю життя, сексуальних і шлюбних партнерів, друзів є нормою для європейської спільноти. На цьому фоні формуються множинні і пластичні ідентичності.

Вибір у сучасних соціальних умовах передбачає однозначну перевагу для особистості природних прав і свобод людини. У європейських країнах права і свободи людини мають високу соціально-психологічну значущість. Саме у зв'язку з цим фактором для європейських громадян інститути правової держави, громадянського суспільства та ринкової економіки також мають високу соціально-психологічну значущість. Через ці обставини конфлікт між інституційним і самоорганізаційним рівнями європейських суспільств значно менший, ніж у сучасному українському соціумі. Проте процеси європейської інтеграції України передбачають узгодженість інституційного і самоорганізаційного рівнів суспільства.

Вибір людини в європейській системі координат передбачає особисту відповідальність індивіда за свої рішення та дії. Особистої відповідальності багато акторів бояться в незрілих суспільствах чи країнах із високим рівнем соціальної аномії. Європейська людина – високосоорганізована особистість, яка має моральну автономію, психологічну зрілість та правову культуру (Титаренко, 2005, с. 86).

Ліберальні трансформації сучасного українського суспільства, спрямовані на інтеграцію України до Європейського Союзу, мають на меті виховання саме такого вільного типу особистості, сповненого почуття власної гідності.

Європейська інтеграція передбачає перебудову всієї системи громадського управління – у центрі взаємодії між владою і громадянами мають стояти права, свободи та законні інтереси особистості.

Коли людина обирає друга, сексуального чи шлюбного партнера, на першому плані завжди значущі для індивіда особисті якості іншої людини. Ці значущі особисті якості визначаються здебільшого ідентичностями по лінії розмежування «свій»-«чужий».

Згідно з європейською соціально-історичною традицією у психології особистісного вибору надзвичайно важливу роль відіграє вибудовування самою людиною своєї особистості в безперервному процесі саморозвитку і самовиховання. Разом з тим зовнішні інституційні вимоги соціалізації визначають межі та ресурси для творення людиною своєї особистості.

Особистісний вибір у сучасних європейських реаліях передбачає наявність у людини почуття такту, толерантності та поваги до людської гідності інших людей у контексті загальної культури та екологічності спілкування. Токсичність у взаємодіях і взаєминах людей сприймається як девіантність і виключається з поля цивілізованого буття індивідів. Складні процеси європейської інтеграції України передбачають формування культури особистісного вибору українців, що ґрунтується на етичності соціальних комунікацій. Це має бути закріплено у вимогах системи освіти і виховання, сфери підготовки публічних службовців, державних управлінців та менеджерів у приватному бізнесі. Водночас зазначимо, що сучасний європейський простір передбачає безперервність процесу освіти і виховання людини, оскільки соціальні умови та можливості постійно змінюються й оновлюються.

Особистісний вибір людина сьогодні здійснює в ситуації інформаційної поліфонії і постправди. У європейському просторі ці обставини особливо даються взнаки. Множинність масмедіа і крайній розкид інформаційних приводів, масове занурення людей у соціальні мережі, активне і практично повсюдне користування інтернетом – це невід’ємні атрибути соціального в сучасних європейських суспільствах. Психологія особистісного вибору сучасної людини нерозривно пов’язана з цими атрибутами. Європейська інтеграція України передбачає входження поля особистісного вибору українців у цю соціальну реальність. Це потребує розширення горизонту мислення та гнучкості особистісного сприйняття громадян України.

Люди в сучасну епоху вкрай мінливі. Уже великою рідкістю є «вічне кохання» і дружба «на все життя». Розставання людей так само часті, як і зустрічі. Культурі інформаційного соціуму властиві множинність і різноспрямованість соціальних контактів. Ця система цінностей і норм не вписується в рамки традиційного патріархального суспільства, від якого динамічно відходить у процесі європейської інтеграції незалежна Україна. На наших очах відроджується європейська ментальність українців, їхня європейська громадянська та політична ідентичність. Ці цивілізаційні явища безпосередньо впливають на психологію особистісного вибору громадян сучасної України, роблячи його значно ширшим, гнучкішим і легшим. Значно зростає трудова, професійна та освітня мобільність українців, що говорить про розширення свободи психології їхнього особистісного вибору. Також повільно, але неухильно зростає толерантність до представників соціально вразливих груп суспільства (Ворона, & Резнік, 2021, с. 36-37).

Психологія особистісного вибору та ментальне благополуччя населення. Євроінтеграція передбачає доступність якісної та професійної психологічної і психотерапевтичної допомоги населенню, яка особливо актуальна в ситуації життєвого вибору людини. Найчастіше індивід наодинці неспроможний визначитися з координатами свого вибору в тій чи іншій площині своєї життєвої активності в соціумі. Психологічна культура – один з атрибутів зрілого європейського суспільства, де зовсім не соромно звертатися по допомогу до психолога чи психотерапевта. Також євроінтеграційні процеси передбачають посилення професійних та етичних вимог до психологів і психотерапевтів, оскільки в сучасній Україні найчастіше, на жаль, називаючись ними, оруднують шахраї або просто непрофесіонали. Саме під впливом цієї когорти осіб людина, яка звертається до них по психологічну або психотерапевтичну допомогу, може зробити неправильний, хибний вибір, що тягне за собою крайній дисонанс особистості зі своїм середовищем існування. Результат професійної та етичної психологічної і психотерапевтичної роботи – це правильний вибір особистості, що забезпечує її адаптацію до безперервно змінюваних соціальних умов та обставин.

Європейське суспільство пропонує сучасній людині багато можливостей для «вгамування» її душевного болю. В українському суспільстві, що модернізується, душевний біль, особливо серед чоловіків, засуджується і люди з депресивним станом поповнюють соціально стигматизовані групи соціуму. Європейська інтеграція України передбачає, серед іншого, поступову ліквідацію соціальної стигматизації людей, які звертаються по професійну допомогу до психологів і психотерапевтів.

Вибір особистості залежить від її психотипу. Сучасне європейське суспільство не накладає особливих обмежень для самовираження людей з різною психологічною конституцією. Свобода самовираження – одна з ціннісних підстав європейської спільноти.

Соціально-психологічне самопочуття населення в розвинених європейських країнах не відкидає депресію. Депресію можна трактувати як сприйняття людиною світу як нікчемного, позбавленого сенсу, жорстокого і жахливого. Іноді депресивний стан особистості призводить до суїциду – саме через це особливо небезпечна депресія. Не все з ментальним здоров'ям у європейців райдужно, безпроблемно та благополучно, усупереч поширеним міфам, ілюзіям і стереотипам (Мюллер, 2020, с. 69-70). Цей соціальний факт ще раз свідчить про те, що матеріальний і фінансовий добробут далеко не завжди зумовлює психічне здоров'я та психологічний комфорт особистості. Однак у європейських державах працює розвинена професійна система психологічної і психотерапевтичної допомоги. Європейська інтеграція Української держави передбачає активний розвиток сфери психологічної і психотерапевтичної допомоги, а також боротьбу із соціальною стигматизацією та дискримінацією людей із проблемними особливостями ментального здоров'я.

Ментальне благополуччя громадян украї важливе для розвитку й функціонування зрілого суспільства. Психологічне консультування, психологічна і психотерапевтична допомога мають поступово ставати невід'ємними складниками соціальної політики та соціальної роботи в сучасному українському соціумі, що відповідає сьогоднішнім європейським стандартам.

Американський психотерапевт Лорі Готтліб представила історії отримувачів психотерапевтичної допомоги, які дають змогу побачити різні психотипи і життєві сценарії людей, що безпосередньо впливають на формування їхнього особистісного вибору. Як зазначає Готтліб, «психотерапія викликає дивні реакції, тому що певною мірою вона схожа на порнографію. І та, й інша пов'язані з оголеністю» (Готтліб, 2020, с. 31). Проте психотерапія в західних країнах – практика, яка веде до умовної норми психологію особистісного вибору людей. Тому дуже важливо популяризувати психотерапію в сучасних українських реаліях.

Нині на ринку психологічних послуг України є чимало проблем, пов'язаних із забезпеченням всеохопного контролю якості таких послуг. Це призводять до того, що разом з висококваліфікованими фахівцями психологічні послуги можуть надавати люди без належної професійної підготовки або взагалі представники «магічного сервісу» – маги, ворожки, відьми, цілителі, знахарі. Люди, маючи порівняно невисоку

психологічну культуру, бояться відповідальності за свій особистий вибір і часто-густо віддають його таким у край сумнівним «фахівцям», які є в переважній своїй більшості шахраями та аферистами.

Згідно з дихотомією суспільств, запропонованою німецьким соціологом Фердинандом Тьонісом, сучасне українське суспільство належить до типу «Gemeinschaft» (громади). Процеси ж європейської інтеграції передбачають формування та розвиток суспільства, заснованого на раціональному обміні благами, – Gesellschaft (Тьоніс, 2005, с. 82-83). У домодерному українському соціумі, що належить до типу «Gemeinschaft», люди також довіряють своє ментальне здоров'я родичам, друзям, знайомим, щоб вони здебільшого й зробили за людину вибір. Знову ж таки, це поширене соціальне явище ніщо інше, як утеча від відповідальності. Навіть працівники комерційного сексу мають у сучасному українському суспільстві більший кредит довіри українців, ніж психологи і психотерапевти. Цим людям суб'єкти (переважно чоловіки) довіряють свій простір особистого вибору. У нинішньому українському соціумі на тлі недостатньо розвиненої загальної психологічної культури все ще немає сформованої психологічної культури особистісного вибору.

Процеси європейської інтеграції України передбачають формування розвиненої психологічної культури населення, що вкрай необхідно для підтримки його ментального благополуччя. Психологічна культура в контексті євроінтеграційних процесів розвивається разом із правосвідомістю, правовою культурою. Понад те, психологічна культура і правова культура пов'язані із загальними соціальними цінностями, базовими серед яких є свобода, відповідальність, почуття обов'язку, любов, щастя, сім'я, мирна обстановка в країні, матеріальний добробут. Однією з підстав сформованої психологічної культури та розвиненої правової культури є ментальне благополуччя громадян країни. Саме ментально благополучна людина може робити усвідомлений і виважений (з погляду раціонального та емоційно-чуттєвого начал) особистісний вибір.

На ментальному благополуччі особистості дуже позначається проблема самотності. У суспільстві люди роз'єднані, і групові ідентичності, декларовані на інституційному рівні соціуму, найчастіше розмиті на самоорганізаційному рівні. Наразі дуже поширені кіберкомунікації в соціальних мережах, у месенджерах, на сайтах і в додатках для знайомств. Інтернет-ресурси найчастіше дають ілюзію вибору, вибір без реального вибору. І люди залишаються самотніми, незважаючи на ілюзорну наявність безлічі партнерів для дружби, сексу, приємного проведення часу, для кохання, близьких стосунків та

створення сім'ї. У ситуації соціальної нестабільності, притаманної сучасному українському суспільству на всіх його рівнях, люди часто не хочуть нічого серйозного – ні в професійному житті, ні в освіті та самоосвіті, ні в кар'єрі, ні в особистому житті, ні в саморозвитку загалом.

У крайніх випадках порушень ментального здоров'я людині потрібно звернутися по професійну допомогу до лікаря-психіатра. За наявності психічних розладів особистість не в змозі робити свідомий та адекватний вибір. Тема психіатричної допомоги взагалі є табуованою в сучасній Україні, а пацієнти психіатричних установ – одна з найбільш соціально стигматизованих і дискримінованих груп в українському соціумі. Процеси європейської інтеграції України передбачають демократизацію і гуманізацію роботи закладів психічного здоров'я. Через надмірне регулювання державою психіатричної допомоги в сучасній Україні багато людей, які відчувають ментальне неблагополуччя, звертаються по допомогу до лікарів-психіатрів у державних закладах охорони здоров'я тіншовим способом, без реєстрації. У приватних медичних центрах лікарів-психіатрів дуже мало, а ті, що є, спеціалізуються в основному на наркології. Психологія особистісного вибору людини є набагато стабільнішою, коли реалізовано правові гарантії та здоровий соціально-психологічний клімат для своєчасного звернення суб'єкта в разі проблем з його ментальним здоров'ям не тільки до психологів і психотерапевтів, а й до лікарів-психіатрів. Ця проблематика недостатньо висвітлюється в інтелектуальному дискурсі сучасної України, її порушують головним чином правозахисники і соціальні працівники, але не провідні вчені країни.

Висновки. Психологія особистісного вибору українців поступово набуває інституційних трендів і публічного дискурсу, які задаються вимогами європейської інтеграції сучасної України. У цивілізаційному вимірі особистісний вибір громадян України і так перебуває в просторі європейської ідентичності та ментальності. Толерантність, повага до людської гідності, життєвий успіх, свобода і широта мислення, свобода прояву почуттів та емоцій, свобода вибору та дій, природні права і свободи людини – саме ці соціальні цінності об'єднують українців на їхньому шляху до Європейського Союзу. Ці об'єднавчі соціальні цінності визначають психологію особистісного вибору українських громадян, включаючи її в європейський простір. Ціннісні підстави вибору українців особливо актуальні на тлі повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року.

Підвищення рівня психологічної та правової культури громадян сучасної України також тісно пов'язане із процесами європейської інтеграції. Саме в умовах розвиненої і сформованої психологічної та

правової культури ментальне благополуччя українців набуває соціальної цінності, що тягне за собою відповідну соціальну політику держави з активною та адресною соціальною роботою державного, некомерційного та комерційного секторів суспільства. Європейська інтеграція сучасної України потребує розвитку системи психологічної і психотерапевтичної допомоги різним соціальним верствам населення, що відповідає високим професійним та етичним стандартам. Саме в умовах ментального благополуччя в соціумі можливий усвідомлений, адекватний і виважений особистісний вибір людини, яка не залишається віч-на-віч зі своїми психологічними та життєвими проблемами.

Особистісний вибір сучасної європейської людини – це самостійні рішення і незалежні вольові акти, які спрямовані на життєвий успіх у різних площинах соціального буття та передбачають особисту відповідальність за своє життя. Свобода – це невід’ємний атрибут і базова соціальна цінність такого вибору.

Сучасне українське суспільство рухається шляхом європейської інтеграції, яка передбачає прихильність українців саме до європейської моделі психології особистісного вибору. Це непростий і тернистий шлях, але рух ним української політичної нації має увінчатися успіхом, оскільки цивілізаційний вибір українськими громадянами вже зроблено на користь європейської спільноти. Євроскептицизм в українському соціумі поступово сходить нанівець, що свідчить про незворотність європейського цивілізаційного розвитку незалежної Української держави.

Перспектива подальших соціально-психологічних досліджень щодо проблематики, якій присвячено цю роботу, полягає у вивченні таких аспектів психології особистісного вибору в умовах європейської інтеграції сучасної України:

1. Виділення та аналіз суперечностей між інституційним і самоорганізаційним рівнями українського соціуму, які безпосередньо впливають на психологію особистісного вибору.

2. Формування концептуальних підходів до співвідношення психології особистісного вибору і ліберальної правосвідомості, від якої залежить соціально-психологічна значущість прав людини.

3. Розгляд наявних підходів психотерапії і пропозиція нових методів та прийомів психологічної і психотерапевтичної допомоги, актуальних та необхідних з позиції психології особистісного вибору в контексті європейської інтеграції сучасної України.

Список використаних джерел

- Бегбедер, Ф. (2020). *Любовь живёт три года*. Москва: Азбука, Азбука-Аттикус.
- Васютинський, В. (2005). Міжособова взаємодія в концепціях сучасних українських психологів. *Соціогуманітарні проблеми людини*, 1, 101–105.
- Ворона, В., & Резнік, В. (2021). Соціологічний моніторинг українського суспільства: методики спостережень, показники та виявлені соціальні тенденції 1992-2021 років. Інститут соціології НАН України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 24–48.
- Горностаї, П. П. (2016). Концепція групової взаємодії в навчально-терапевтичних групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 37 (40), 125–136.
- Готтлиб, Л. (2020). *Вы хотите поговорить об этом? Психотерапевт. Её клиенты. И правда, которую мы скрываем от других и самих себя*. (Пер. Н. Бабина). Форс Україна.
- Гундertaйло, Ю. Д., Климчук, В. О., Кляпець О. Я., & Титаренко, Т. М. (Ред.) (2016). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі*. Київ: Міленіум.
- Гілберт, Д. (2019). *Спотикаючись об щастя. Позитивна психологія* (Пер. Л. Герасимчук). Харків: Клуб сімейного дозвілля.
- Злобіна, О. (2004). *Особистість як суб'єкт соціальних змін*. Київ: ІС НАНУ.
- Інститут соціології Національної академії наук України. *Територіальна цілісність України у громадській думці під час війни*. Взято з <https://i-soc.com.ua/ua/news/teritorialna-cilinsnist-ukraini-u-gromadskij-dumci-pid-chas-vijni>
- Митчелл, Д. (2020). *Облачный атлас*. (Пер. Г. Яропольский). Москва: Азбука, Азбука-Аттикус.
- Мюллер, В. (2020). *Як вийти з депресії: Хай живе серце твоє*. (Пер. О. Нога). Колесо Життя.
- Новинарня. *Соціолог Євген Головаха: Якщо ми не здамося – вийдемо з цієї війни абсолютно інтегрованою європейською країною*. Взято з <https://novynarnia.com/2022/03/30/yegolovaha/> (30 березня 2022 р.)
- Слюсаревський, М., Чуніхіна С., & Найдюнова Л. (Ред.). (2022). *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд*. Матеріали Всеукраїнського круглого столу (7 квітня 2022 року). Київ: Талком.
- Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Київ: Міленіум.
- Титаренко, Т. М. (Ред.) (2005). *Особистісний вибір: психологія відчаю та надії*. Київ: Міленіум.
- Тьоніс, Ф. (2005). *Спільнота та суспільство*. (Пер. Н. Комарова, & О. Погорілий). Київ: Дух і літера.

References

Behbeder, F. (2020). *Lyubov zhyvot tri goda* [Love lives three years]. Moscow: Azbuka, Azbuka-Attykus. (in Russian)

Hornostay, P. P. (2016). Kontseptsiiia hrupovoi vzaiemodii v navchalno-terapevtychnykh hrupakh [Concept of group interaction in the training and therapeutic groups]. *Scientific studios on social and political psychology*, 37 (40), 125–136. (in Ukrainian)

Hottlyb, L. (2020). *Vy khotyte pohovoryt ob étom? Psykhoterapevt. Eye kliyenty. I pravda, kotoruyu my skryvaem ot druhykh y samykh sebya* [Maybe you should talk to someone. A Therapist, Her Therapist, and Our Lives Revealed]. (Transl. by N. Babyna.). Fors Ukraina. (in Russian)

Hundertaylo, Yu. D., Klymchuk, V. O., Kliapets O. Ya, & Tytarenko, T. M. (Ed.) (2016). *Psykhohiia zhyttievorennia osobystosti v suchasnomu sviti* [Psychology of life creation of personality in the modern world]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Gilbert, D. (2019). *Spotykaiuchys ob shchastia. Pozytyvna psykhohiia* (Transl. by L. Herasymchuk). [Being silent about happiness. Positive psychology]. Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia (in Ukrainian)

Institut sotsiologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. *Terytorialna tsilisnist Ukrainy u hromadskii dumtsi pid chas viiny* [Territorial integrity of Ukraine in public opinion during the war]. Retrieved from <https://i-soc.com.ua/ua/news/teritorialna-cilisnist-ukraini-u-gromadskij-dumci-pid-chas-vijni> (in Ukrainian)

Mytchell, D. (2020). *Oblachnyy atlas* [Cloud Atlas]. (Transl. by H. Yaropolsky). Moscow: Azbuka, Azbuka-Attykus. (in Russian)

Muyller, V. (2020). *Yak vyity z depresii: Khai zhyve sertse tvoie* [How to get out of depression: Let your heart live]. (Transl. by O. Noha). Koleso Zhyttia. (in Ukrainian)

Novynarnia. *Sotsiolog Yevhen Holovakha: Yakshcho my ne zdamosia – vyidemo z tsiiei viiny absolutno intehrovanoi yevropeiskoiu krainoiu* [The sociologist Yevhen Holovakha: If we do not give up, we will come out of this war completely integrated European country]. Retrieved from <https://novynarnia.com/2022/03/30/yegolovaha/> (Marz 30, 2022)(in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M., Chunikhina, S., & Naydonova, L. (Ed.). (2022). *Psykhohiia rosiysko-ukrainskoi viiny: vnutrishnii pohliad* Materialy Vseukrayinskoho kruhloho stolu (7 kvitnia 2022 roku) [Psychology of the Russian-Ukrainian War: Internal View: Materials of the All-Ukrainian Round Table (April 7, 2022)]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Tatenko, V. (2017). *Metodohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykhohichnyi vymir* [Methodology of the subjective-action approach: Social-psychological dimension]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (Ed.). (2005). *Osobystisnyi vybir: psykhohiia vidchaisu ta nadii* [Personal choice: Psychology of despair and hope]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Tonis, F. (2005). *Spilnota ta suspilstvo* [Community and society]. (Transl. by N. Komarova, & O. Pohorilyi). Kyiv: DUKH I LITERA. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. (2005). Mizhosobova vzaiemodiia v kontseptsiiakh suchasnykh ukrainskykh psykholohiv. [Inter-person interaction in the concepts of modern Ukrainian psychologists]. *Sotsiohumanitarni problemy liudyny* [Social humanitarian problems of the person], 1, 101–105. (in Ukrainian)

Vorona, V., & Reznik, V. (2021). Sotsiolohichni monitoring ukrainskoho suspilstva: metodyky sposterezhen, pokaznyky ta viavleni sotsialni tendentsii 1992-2021 rokiv. Instytut sotsiolohiyi NAN Ukrainy. [Sociological monitoring of the Ukrainian society: Observation methods, indicators and revealed social trends of 1992-2021 years]. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti* [Ukrainian society: Monitoring of social changes. 30 years of independence]. 8 (22), 24-48. (in Ukrainian)

Zlobina, O. (2004). *Osobystist yak subiekt sotsialnykh zmin* [It is a subject of social strife]. Kyiv: IS NANU. (in Ukrainian)

УДК 316.6:159.96:364.2

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-105>

Духневич Віталій Миколайович,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-0115-5517

greeyed76@gmail.com

СТВОРЕННЯ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: «ШІСТЬ КРОКІВ ДО БЕЗПЕКИ»

Актуальність. Статтю присвячено опису технології формування безпечного освітнього середовища. В основу технології покладено ідею організаційно-діяльнісного проектування; запропоновано кроки конструювання фізично та психологічно безпечного освітнього середовища.

Мета статті – презентація технології розроблення безпекових проєктів та програм в освітньому просторі.

Результати. Обстоюється думка, що програма чи проєкт з безпеки мають розроблятися на рівні конкретного навчального закладу і не можуть просто «переноситися» з одного навчального закладу на інший. Обґрунтовується ідея про необхідність розроблення проєктів та програм безпечного освітнього середовища в трьох площинах: профілактична (попереджувальна) робота, дії (алгоритми дій) під час виникнення надзвичайної ситуації чи надзвичайної події, робота з наслідками. До складу робочої групи пропонується залучати 1) представників адміністрації навчального закладу та представників територіальної громади, 2) педагогів і психологів навчального закладу, 3) учнів старших класів або студентів ЗВО та 4) батьків, якщо йдеться про ЗЗСО. Запропоновано шість технологічних кроків (етапів) розроблення безпекових проєктів та програм: 1) старт проєкту; 2) «знайомство»; 3) визначення ризиків та проблем; 4) конструювання бажаного майбутнього; 5) пошук ресурсів; 6) проєктування і запуск. Обґрунтовано цілі та зміст роботи і дій для кожного етапу. Запропоновано систему принципів, що дадуть змогу оптимізувати процес напрацювання відповідних креативних розробок: 1) принцип партнерства, 2) принцип взаємного розвитку, 3) принцип психологічного захисту особистості, 4) принцип цінності особистості, 5) принцип унікальності, 6) принцип комплексності оцінки, 7) принцип мінімаксу, 7) принцип взаємної відповідальності. Наголошується, що запропонована технологія може бути застосована для опрацювання широкого кола питань, а не лише створення безпечного середовища в закладі освіти чи громаді.

Ключові слова: освітнє середовище; безпека; технологія формування безпечного середовища; принципи взаємодії; креатив.

Vitalii M. Dukhnevych,

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,

Head of the Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-0115-5517

greyeyed76@gmail.com

CREATING A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: "SIX STEPS TO SAFETY"

Urgency. The article describes the technology for creating a safe, educational environment. The technology is based on the idea of an organizational and activity design. The author describes constructing a physically and psychologically safe educational environment.

The present paper **aims** to propose technology for developing security projects and programs in the educational environment.

Results. The author argues that a safety program or project should be developed for each educational institution and cannot simply be «transferred» from one educational institution to another. The idea of developing projects and programs for a safe, educational environment in three areas is substantiated: preventive work, actions (algorithms of actions) during an emergency, and work with consequences of emergencies. It is claimed that the working group should include 1) representatives of the administration of the educational institution and representatives of the territorial community, 2) teachers and psychologists of the educational institution, 3) students of senior classes or students of higher education institutions and 4) parents if we are talking about schoolchildren. Six technological steps for developing security projects and programs are proposed: 1) project start; 2) «acquaintance»; 3) identification of risks and problems; 4) construction of the desired future; 5) search for resources; 6) design and launch. The goals and content of work and actions for each step are substantiated. A system of principles is proposed that will allow optimizing the process of relevant creative developments: 1) the principle of partnership, 2) the principle of mutual development, 3) the principle of psychological protection of the individual, 4) the principle of the value of the individual, 5) the principle of uniqueness, 6) the principle of comprehensiveness of assessment, 7) the principle mini-max, 7) the principle of mutual responsibility. It is emphasized that the proposed technology can be applied to developing a wide range of issues and not only creating a safe environment in an educational institution or community.

Keywords: educational environment; safety; technology of forming a safe environment; principles of interaction; creativity.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Кожен із нас постійно зазнає різноманітних суспільних, техногенних та природних впливів, що змінюють нас і наше життя. До деяких ми швидко і легко пристосовуємося, адаптуємося і, відповідно, змінюємо свою поведінку та дії. Інші, навпаки, значною мірою порушують наш спокій і звичний ритм життя. Щось ми можемо опанувати швидко, а щось може мати для нас ще дуже довге відлуння. Активні воєнні дії на значній території нашої держави, масовані ракетні обстріли об'єктів військової, а головне цивільної інфраструктури, обстріли об'єктів освіти і т. ін. створюють нові виклики щодо безпеки як усього суспільства, так і окремих його систем. Зокрема, на новий рівень актуальності підіймаються питання побудови та функціонування безпечного освітнього середовища.

Війна, яка «всіяла» значні території нашої країни вибухо-небезпечними предметами, начинила їх зброєю, залишками смертоносних боєприпасів, зумовила тяжкі наслідки як для кожної окремої людини, так і груп та спільнот. Це і міграція у зв'язку з воєнними діями, і широка палітра індивідуальних реакцій – від помірного і короткотривалого стресу до важких психічних травм, які мають негативні наслідки для здоров'я, зокрема тягнуть за собою депресію, зловживання психотропними речовинами і посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). І такі наслідки можуть проявлятися ще дуже довго у формі як індивідуальної, так і колективної травматизації. Коли ж ми говоримо про безпечне освітнє середовище, то має йтися не лише про фізичну, а й про психологічну безпеку суб'єктів освітнього процесу.

Якість освітнього середовища визначається діями, вчинками та поведінкою осіб, що належать до цього середовища. Будь-які їхні дії та вчинки (або бездіяльність) можуть як сприяти психологічному благополуччю суб'єктів цього середовища, так і погіршувати його, провокуючи поширення різних негативних психологічних явищ. Звідси потреба в конструюванні та забезпеченні ефективного функціонування такого освітнього середовища (Косенко, 2018; Косенко, 2019).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У багатьох сучасних дослідженнях психологічну безпеку особистості розглядають як її захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, які прямо чи опосередковано порушують чи обмежують свободу людини в задоволенні її базових потреб, перешкоджають удосконаленню та розвитку її здібностей (Пухарева, 2016). Безпека групи чи спільноти, на нашу думку, більш складне явище, адже безпека певної спільноти не є простою сумою безпек окремих членів цієї спільноти. Це певна

інтегративна якість, яка проявляється ще й у тому, що порушення безпеки в цьому випадку впливає більшою чи меншою мірою на всіх суб'єктів цієї спільноти. Щонайменше репутаційних, а значить і економічних збитків, не уникнути. Саме тому різного роду групи (професійні спільноти, організації, установи, окремі громади тощо) спеціально розробляють систему бар'єрів, щоб мінімізувати можливі небезпеки та їхні негативні наслідки. До прикладу, на рівні окремого навчального закладу такими бар'єрами можуть бути фізичне обмеження доступу до закладу, відеоспостереження, різного роду регламенти та документи, що визначають параметри безпеки цього закладу і відповідні заходи.

Освітнє середовище, як простір реалізації потреб та мотивів, становлення й розвитку особистості і т. ін., залежить від різних суб'єктів, що своїми діями, вчинками чи поведінкою створюють та забезпечують належні умови взаємодії суб'єктів навчальних закладів, а також відповідні умови навчання і праці. Такими суб'єктами є не лише відповідні фахівці, а й усі ті, хто безпосередньо залучений до освітнього процесу, – учні та батьки. Питання психологічної безпеки досліджували, зокрема, Н. Харламенкова і Т. Пухарева, питання критеріїв психологічної безпеки освітнього середовища – І. Баєва, інформаційну безпеку освітнього середовища – Н. Кириленко, питання кодексу безпечного освітнього середовища – Т. Цюман і Н. Бойчук. Проте завжди залишається актуальним розроблення прикладних безпекових проєктів чи програм, заходів або регламентів, а отже, і технологій їх створення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безпечне освітнє середовище Т. Цюман і Н. Бойчук (2018) визначають як середовище з безпечними умовами навчання та праці, комфортною міжособистісною взаємодією, яка сприяє емоційному благополуччю учнів, педагогів і батьків; як середовище, вільне від будь-яких проявів насильства і де достатньо ресурсів для запобігання цим негативним явищам, а також де дотримуються права і норми фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки кожного учасника навчально-виховного процесу.

Природно, що різні заклади розробляють свої системи заходів та програм дій для запобігання проявам можливих неконструктивізмів у взаємодії учасників освітнього процесу, а також профілактики та подолання наслідків. Десь така робота має більш системний характер, а десь залишається гострим питанням, що потребує вирішення. Головне, про що варто пам'ятати, – конкретний документ, програма чи проєкт мають визначатися та розроблятися на рівні конкретного навчального закладу і не можуть механічно «переноситися» з одного навчального закладу на інший.

Розроблення проєктів та програм безпечного освітнього середовища в ідеалі має враховувати три напрями: профілактична (попереджувальна) робота, дії (алгоритми дій) під час виникнення надзвичайної ситуації чи надзвичайної події¹, робота з наслідками. Під час розроблення кожного окремого проєкту безпечного освітнього середовища кожен з блоків має бути представлений тією чи іншою мірою. Загалом, кожен такий проєкт має охоплювати низку етапів (кроків).

Ми пропонуємо технологію створення безпечного освітнього середовища «Шість кроків до безпеки» (табл.).

Таблиця

Технологічні кроки розроблення безпекових проєктів та програм

№	Назва кроку	Цілі, що ставляться перед учасниками	Зміст робіт та дії
1	Старт проєкту	Створення робочої групи та визначення принципів роботи.	Визначити учасників майбутньої розробки, презентувати формат і принципи майбутньої роботи над проєктом.
2	«Знайомство»	Постановка завдання та формування запиту на розроблення проєкту з безпеки.	Учасники мають визначити формат майбутньої роботи, свою роль у проєкті та очікування від участі в ньому. За необхідності їх ділять на групи та визначають модераторів для кожної з них. Учасники мають взяти на себе відповідальність за зміст і якість майбутньої розробки.
3	Визначення ризиків та проблем	Аналіз технічних, організаційних, економічних,	Учасники мають осмислити проблеми, пов'язані із

¹ Ми використовуємо категорію «надзвичайна ситуація» в широкому значенні. Надзвичайна ситуація може бути і соціального, і психологічного плану, наприклад, булінг у школі або використання зброї на території навчального закладу тощо. І постраждалих відповідно до цього може бути більше, ніж одна конкретна особа. Постраждалими можуть бути інші люди, що бачили чи чули щось, батьки, чії діти постраждали, і т. д.

№	Назва кроку	Цілі, що ставляться перед учасниками	Зміст робіт та дії
		<p>управлінських, HR та інших проблем, перешкод і труднощів у вирішенні поставлених завдань та досягненні поставлених цілей.</p>	<p>забезпеченням безпеки всіх, хто залучений до освітнього процесу, і формуванням безпечного освітнього середовища. Напрацьовуються поняття, за допомогою яких автори в спільній діяльності та в єдиних уявленнях і поняттях визначають та осмислюють спільні цілі чи проблеми.</p>
4	<p>Конструювання бажаного майбутнього</p>	<p>Визначення перспектив формування безпечного освітнього середовища:</p> <ul style="list-style-type: none"> • можливі і необхідні напрямки, • побудова оптимальної моделі безпечного освітнього середовища, • виділення потенційно перспективних напрямів формування безпечного освітнього середовища загалом. 	<p>Учасники генерують оптимальну модель безпечного освітнього середовища, проєктують дії, до яких вони залучені як представники освітнього закладу і як інші суб'єкти освітнього процесу.</p>
5	<p>Пошук ресурсів</p>	<p>Напрацювання стратегії втілення розробленої моделі безпечного освітнього середовища. Створення варіантів реалізації проєкту (розвиток потенційно перспективних напрямів забезпечення безпеки).</p>	<p>Учасники визначають засоби або ресурси, за допомогою яких виконуються різні проєкти з безпеки, значущі для учасників. Формуються загальні цілі чи окреслюються проблеми, для реалізації чи вирішення яких учасники створюють або застосовують спільну мову.</p>
6	<p>Проектування та запуск</p>	<p>Визначення способів організації безпечного освітнього середовища відповідно до</p>	<p>Учасники визначають способи організації самостійного просування за напрацьованою</p>

№	Назва кроку	Цілі, що ставляться перед учасниками	Зміст робіт та дії
		напрацьованої програми.	програмою побудови безпечного освітнього середовища. Розробляється обґрунтування хто і що має зробити, у які терміни, з ким взаємодіяти (схема розподілу відповідальності, обов'язків та строків виконання робіт).

Крок 1. Старт «проскту». Як відомо, суб'єктами освітнього процесу є не лише відповідні фахівці навчального закладу, учні, а й батьки. Інституційний складник освітнього середовища може бути представлений не лише педагогічними працівниками, психологами системи освіти, адміністрацією і технічним персоналом окремого навчального закладу, а й іншими колективними суб'єктами, що впливають на життєдіяльність цього закладу (районна чи міська адміністрація; організація, якій підпорядковується навчальний заклад; керівництво окремої територіальної громади тощо). Цю обставину потрібно враховувати під час розроблення відповідних безпекових програм, нормативів чи заходів, коли йдеться про можливості залучення необхідних ресурсів.

Зрозуміло, що робоча група не виникає сама по собі. Завжди є «замовник» – той, для кого проблема безпеки є найбільш актуальною. Це не завжди адміністрація навчального закладу. З відповідною ініціативою можуть виступити як батьки, так і представники територіальних громад, наділені владними повноваженнями. В ідеалі саме «замовник» є тією силою, що буде рухати весь проєкт та сприяти пошуку необхідних ресурсів для його реалізації.

До складу робочої групи мають увійти 1) представники адміністрації навчального закладу та представники територіальної громади, 2) педагоги і психологи закладу, 3) учні старших класів (по можливості) або студенти ЗВО та 4) батьки, якщо йдеться про ЗЗСО.

Чому ми рекомендуємо залучати учнів до такого роду розробок? Тому, що в разі *дотримання низки принципів*, які викладено нижче, це дасть змогу розглянути проблему психологічної безпеки та захищеності саме з позиції тих, кого освітнє середовище має розвивати:

1. Принцип партнерства. Цей принцип передбачає, що всі суб'єкти освітнього процесу є рівноправними (це не відміння вимогливості вчителя), а відносини і стосунки вибудовуються на основі прозорості та довіри. За такої умови кожна сторона демонструє зацікавленість у дотриманні не лише своїх, а й інтересів іншої сторони. Формула цього принципу така: «інтереси іншої сторони такі ж самі важливі, як і мої». Це передбачає також готовність спільно вирішувати різні проблемні питання, а за потреби – йти на компроміси.

2. Принцип взаємного розвитку. Передбачає можливість взаємного навчання і взаємного розвитку всіх суб'єктів навчального процесу. У процесі спільного обговорення чи розроблення проєкту ідеї та пропозиції, внесені учнем, мають таку саму вагу, як і ідеї директора. В основі рішень, що будуть прийматися, має бути взаємодія, а не вплив.

3. Принцип психологічного захисту особистості кожного суб'єкта освітнього процесу визначає неприйнятність психологічного насильства у взаємодії. Незахищений має отримати ресурс, психологічну підтримку та захист прав на безпечну взаємодію.

4. Принцип цінності особистості. Цей принцип означає, що людське життя, людська честь та гідність є ключовими цінностями, що мають бути покладені в основу моделювання безпечного освітнього середовища. Усі можливі загрози, ризики та небезпеки мають бути максимально враховані.

5. Принцип унікальності визначає, що розроблення проєктів і програм безпечного освітнього середовища та їх реалізація мають здійснюватися індивідуально відповідно до потреб конкретного навчального закладу та запитів суб'єктів освітнього процесу, що забезпечується цим навчальним закладом. Це передбачає аудит та врахування конкретних загроз, ризиків і небезпек, що можуть мати місце в цьому закладі освіти.

6. Принцип комплексності оцінки загроз, ризиків та небезпек означає, що їх потрібно оцінювати в нерозривній єдності. Зовнішні ризики чи загрози (наприклад, ризик повені) не можуть розглядатися без оцінки внутрішніх ризиків (наприклад, ризику булінгу чи тролінгу окремих людей).

7. Принцип мінімаксу, що визначає необхідність розроблення тих проєктів чи програм, які будуть давати максимальний ефект за мінімальних витрат (людських, фінансових, організаційних тощо).

8. Принцип взаємної відповідальності встановлює, що розроблення безпечного освітнього середовища – це спільна відповідальність усіх суб'єктів навчального процесу. Створення окремих безпекових програм чи розроблення заходів, їх оновлення тощо мають

здійснюватися на постійній основі і не бути обов'язком лише однієї сторони. Профілактика булінгу в сім'ї така ж важлива, як і в школі.

Це не означає, що ці принципи є вичерпними чи достатніми. За потреби принципи можуть бути доповнені чи видозмінені особами, що будуть брати участь у розробленні відповідних проєктів. Смісл принципів – задати рамки, у яких буде відбуватися розроблення проєктів, програм чи регламентів безпечного освітнього середовища конкретного закладу.

Крок 2. «Знайомство». Робота групи має починатися з формування запиту-завдання на розроблення безпекового проєкту (чи окремих програм). У цьому рамковому виступі необхідно окреслити суть проблеми та сформулювати очікування щодо результату. Образ цього результату має бути досить чітким, проте не закритим, аби учасники мали змогу, працюючи на задоволення цього запиту, вбудувати в кінцевий образ результату свої очікування та потреби. В ідеалі під час формування запиту-завдання мають бути озвучені умови або вимоги до проєкту та закладені критерії, яким він має відповідати.

Після цього потрібно визначити формат майбутньої роботи. Скажімо, така робота може тривати декілька днів підряд, наприклад починаючи з п'ятниці і до неділі. Або вона може здійснюватися протягом визначеного часу (наприклад, по 2-4 години) і у визначені дні. Рішення про це приймає сам організатор проєкту після попереднього узгодження з майбутніми учасниками. На цій зустрічі, коли формується запит-замовлення на розроблення проєкту, інформація про формат роботи просто доводиться до учасників. Після цього організатор складає свої повноваження і головним стає ведучий або модератор (аж поки не буде завершено процес розроблення). Відтак доцільно витратити пів години або годину часу на обговорення запиту і самовизначення кожного учасника майбутньої розробки: що потрібно зробити, який результат має бути отримано і т. ін.

Крок 3. Визначення ризиків та проблем. На цьому кроці – першому, по суті, просуванні у вирішенні конкретних завдань – учасники мають визначити всі ті ризики, проблеми, труднощі та перешкоди, що зменшують відчуття захищеності у суб'єктів освітнього середовища, є небезпечними чи не відповідають критерію «безпечний». Цілком очевидно, що першим поняттям, що потребує узгодження та конкретизації, є поняття, пов'язане з відповідями на питання «що таке безпека?», «безпечний – це який?».

Учасники обговорення, з огляду на поставлений на першому кроці запит від «драйвера» проєкту з безпеки, мають самі вирішити, які з аспектів безпеки освітнього середовища потребують від них більшої або

меншої уваги. Наприклад, питання фізичної безпеки частково вирішується обмеженням фізичного доступу сторонніх осіб на територію навчального закладу (питання в тому, наскільки ефективно), а от, скажімо, психологічна безпека, можливість розвиватися, захищеність гідності та цінностей і т. ін. будуть більш актуальні. Або, навпаки, наскільки фізичний простір убезпечує учасників освітнього процесу від вибухонебезпечних предметів чи можливих обстрілів і т. ін.

На цьому кроці важливо «залишитися» саме в розгляді проблем, а не перейти до пропозицій щодо їх вирішення або до безпосереднього вирішення.

Крок 4. Конструювання бажаного майбутнього. Відповідно до виокремлених на попередньому кроці проблем, ризиків, негараздів, перешкод і труднощів у розвитку безпечного освітнього середовища, на цьому кроці обговорення має фокусуватися навколо перспектив формування та розвитку такого середовища, що задовольняло б наявні потреби та запити і максимально враховувало можливі небезпеки. Залежно від завдань, поставлених перед учасниками розроблення безпекових проєктів та програм, обговорення може вестися щодо: 1) можливих та необхідних напрямків побудови безпечного освітнього середовища; 2) побудови оптимальної моделі безпечного освітнього середовища, яка буде найбільш затребуваною саме в цьому освітньому закладі, а також 3) опрацювання потенційно перспективних напрямів формування безпечного освітнього середовища загалом. Зазначені три аспекти можна розробляти як окремо один від одного, так і всі разом, залежно від того, яке поставлено завдання.

В ідеалі учасники отримують модель безпечного освітнього середовища для їхнього навчального закладу. І коли таку модель буде створено, варто задати ще декілька питань. 1) Що ще потрібно взяти до уваги в запропонованій моделі безпечного освітнього середовища, аби максимально врахувати потреби всіх учасників освітнього процесу? 2) Чи враховано в моделі безпечного освітнього середовища можливість для учнів, батьків, персоналу школи протистояти можливому психологічному тиску (маніпулюванню, насильству, агресії, цькуванню тощо) та відстоювати свої або спільні інтереси?

Така модель фактично має відображати уявлення учасників розроблення проєкту про основні правила, процедури для забезпечення в навчальному закладі комфортних умов навчання та взаємодії всіх учасників освітнього процесу. До слова, одним із прикладних аспектів розробленої моделі можуть бути правила та процедури формування, розвитку і підтримання безпечного освітнього середовища в навчальному закладі.

Крок 5. Пошук ресурсів. На цьому кроці відбувається розроблення стратегії досягнення запропонованої моделі безпечного освітнього середовища, а також напрацьовуються варіанти реалізації проекту чи проєктів (розвиток потенційно перспективних напрямів забезпечення безпеки учасників освітнього процесу).

Учасники розроблення мають визначити засоби та ресурси, необхідні для запуску, реалізації і підтримання окремих безпекових проєктів та програм, що були запропоновані на попередньому кроці. Якісь із напрямів не будуть вимагати значного фінансування (наприклад, розроблення кодексів, регламентів, нормативів тощо безпечного освітнього середовища), а якісь, навпаки, будуть можливі лише за умови відповідного грошового забезпечення (скажімо, встановлення камер відеоспостереження на вулиці, модернізація сайту навчального закладу, встановлення додаткових засобів верифікації особистості тощо). Окремі заходи можуть бути реалізовані за рахунок укладання відповідних угод (можливо, із залученням окремих посадових осіб) із «сусідськими вартами» чи іншими громадськими об'єднаннями, які опікуються питаннями безпеки громадян на території, на якій розташований навчальний заклад.

Можливо, частина проєктів чи пропозицій на цьому кроці відсіється як економічно необґрунтовані чи буде інтегрована в більш масштабні проєкти як їх частина. Можливо, частина проєктів виявиться «не на часі» - як такі, що не можуть бути реалізовані в цей момент. Проте всі ці ідеї і напрацювання варто зберегти в «базі даних» конкретного навчального закладу як той інформаційно-інтелектуальний безпековий капітал, що може бути реалізований додатково за потреби та наявності необхідних ресурсів

Крок 6. Проєктування. Наступним кроком має стати визначення способів організації безпечного освітнього середовища відповідно до тих ідей, розробок та пропозицій, які були напрацьовані на попередніх кроках. Учасники повинні визначити шляхи просування за розробленою програмою побудови безпечного освітнього середовища. Причому такі шляхи можуть бути «прописані» не тільки для адміністрації чи персоналу навчального закладу, а й для батьків та учнів, що брали участь у роботі. Наприклад, одним із проєктів може бути реалізація програми з мінімізації проявів булінгу та цькування. У цьому разі діти також можуть стати активними учасниками такої програми, зокрема коли вони будуть опікуватися тими дітьми, що можуть потерпати від психологічного насилля з боку ровесників.

Фіналом роботи має стати віднайдення відповідей на питання, які слід поставити до кожного запропонованого проєкту, програми чи

системи заходів щодо безпеки: «Хто і що має зробити, у які терміни, з ким взаємодіяти в питаннях розбудови безпечного освітнього середовища?». Це дасть змогу ефективно залучати необхідні ресурси для впровадження запропонованих розробок, адже кожен буде розуміти свою зону відповідальності та найближчі дії, необхідні для просування ідей та пропозицій у життя.

Загалом у фінальних проєктах та розробках має бути відображено інформацію:

1) про профілактичну роботу з підтримання безпеки (наприклад, це можуть бути правила або принципи взаємодії, які будуть унеможлилювати психологічний тиск чи маніпулювання в закладі освіти. Або правила інформаційної безпеки в мережі Інтернет і т. ін.);

2) про дії або алгоритми дій, що мають виконуватися у випадку надзвичайної ситуації чи надзвичайної події (наприклад, порядок дій у ситуації, коли в закладі освіти відбулося розпилення невідомих речовин; або порядок дій у випадку техногенної катастрофи чи вибуху);

3) про роботу з наслідками (наприклад, програми допомоги дитині, що пережила насильство чи цькування, або ж програми допомоги особам, переміщеним через техногенну чи екологічну катастрофу, тощо) (можливо, для цього потрібно буде пройти додаткове навчання).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Очевидно, що робота з проєкування і створення безпечного освітнього середовища не припиняється навіть після досягнення певного результату. Дотримання безпеки та постійне піклування про неї – це безперервний процес реагування на нові виклики життя, пошуку нових можливостей, ресурсів, генерування нових ідей і правил. Тому будь-який проєкт, будь-яка програма чи система заходів, будь-які розроблені та упроваджені процедури в разі потреби можуть і повинні піддаватися коригуванню. І ще одне: запропонована технологія може бути застосована для опрацювання широкого кола питань, а не лише створення безпечного середовища в закладі освіти чи громаді.

Список використаних джерел

Косенко, Д. Ю. (2018). Новий освітній простір для нової української школи: місія нездійснена?! *Освітня політика: портал громадських експертів*. Взято з <http://education-ua.org/ua/articles/1115-novij-osvitnij-prostir-dlya-novoji-ukrajinski-shkoli-misiya-nezdijnsena>.

Косенко, Д. Ю. (2019). Якість освітнього простору: підходи, критерії, інструменти оцінювання. *Освітня політика: портал громадських експертів*. Взято з <http://education-ua.org/ua/articles/1339-yakist-osvitnogo-prostoru-pidkhodi-kriteriji-instrumenti-otsinyuvannya>.

Пухарева, Т. С. (2016). Психологическая безопасность и ее роль в профессиональном развитии личности. *Психолог*, 2, 9-19. <https://doi.org/10.7256/2409-8701.2016.2.19195>.

Цюман, Т. П., & Бойчук, Н. І. (2018). *Кодекс безпечного освітнього середовища*, Методичний посібник. Київ: Український фонд «Благополуччя дітей».

References

Kosenko, D. Yu. (2018). Novyi osvittinii prostir dlia novoi ukrainskoi shkoly: misiia nezdiisnena?! [A new educational space for a New Ukrainian School: mission unfulfilled?!]. *Osvitnia polityka: portal hromadskykh ekspertiv*. Retrieved from <http://education-ua.org/ua/articles/1115-novij-osvitnij-prostir-dlya-novoji-ukrajinskoji-shkoli-misiya-nezdijsnena> (in Ukrainian)

Kosenko, D. Yu. (2019). Yakist osvithnoho prostoru: pidkhody, kryterii, instrumenty otsiniuvannia [Quality of educational space: approaches, criteria, assessment tools]. *Osvitnia polityka: portal hromadskykh ekspertiv*. Retrieved from <http://education-ua.org/ua/articles/1339-yakist-osvitnogo-prostoru-pidkhodi-kriteriji-instrumenti-otsiniuvannya> (in Ukrainian)

Pukhareva, T. S. (2016). Psikhologicheskaya bezopasnost i yee rol v professionalnom razvitii lichnosti [Psychological safety and its role in the professional development of the individual]. *Psikholog*, 2, 9–19. <https://doi.org/10.7256/2409-8701.2016.2.19195> (in Russian)

Tsiuman, T. P., & Boichuk, N. I. (2018). *Kodeks bezpechnoho osvithnoho seredovishcha* [Code of Safe Educational Environment]. Kyiv: Ukrainskyi fond «Blahopoluchchia ditei» (in Ukrainian)

УДК 316.4 – 37.01

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-111>

Жадан Ірина Василівна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник лабораторії психології політичної
поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОЛОДІЖНИХ СПІЛЬНОТ ЯК ЧИННИК ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Актуальність. Уявлення про особливості політичної ідентифікації регіональних спільнот дає змогу визначати ресурси та оцінювати перспективи політик, зокрема й освітньої; передбачати й упереджувати ймовірні зони соціальної напруженості; прогнозувати динаміку розвитку ціннісних переваг регіональних груп тощо.

Метою статті є визначення теоретичних засад дослідження політичної ідентичності регіональних молодіжних спільнот як чинника освітньої державної політики.

Методологія. Висунуто припущення про формування політичної ідентичності регіональних груп у матриці регіональної ідентичності, яка, з одного боку, є чинником політичної ідентифікації, а з другого – її продуктом. Розроблення і реалізацію політики у сфері ідентичності пропонується ґрунтувати на поєднанні інструменталістського і конструктивістського підходів, відповідно до яких політична ідентичність формується за допомогою символічної політики, міфотворчості, створення і просування іміджу в процесі інтерпретації дискурсивних пропозицій, практик, символів тощо.

Результати. Визначено показники, з урахуванням яких будуть досліджуватися регіональні особливості політичної ідентифікації молоді: політична автономність/залежність (політична довіра, готовність делегувати своє право політичного вибору, прагнення самостійно контролювати власне життя, рівень патерналізму та потреба в авторитетах); інклюзивність/ексклюзивність політичної ідентичності (у розрізі регіону, країни, міждержавних об'єднань); номінальність/реальність політичної ідентичності (декларована чи та, що практикується); ціннісно-смісловне підґрунтя політичної ідентифікації (громадянська/етнічна/територіальна/регіональна ідентичності); політична компетентність (образ регіону як політичного актора, що формується на побутовому і фаховому рівнях; політичні смисли та цінності регіональної спільноти, які підтверджують інакшість; стереотипи реагування мешканців

регіону на політичні суперечності, інтенсивність цих реакцій та домінуючі емоції; засади взаємодії влади і громадян, політичні практики розв'язання суперечностей).

Ключові слова: політична та регіональна ідентифікація; освітня політика; чинники, механізми та функції політичної ідентичності; показники.

Iryna V. Zhadan,

PhD in Psychology, senior researcher, Chief Research Associate of the Laboratory for Psychology

of Youth Political Behavior,

Institute of social and political psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-5274-574X

Iryna_zhadan@ukr.net

POLITICAL IDENTIFICATION OF REGIONAL YOUTH COMMUNITIES AS A FACTOR OF EDUCATIONAL POLICY

Relevance. An idea about the specifics of the political identification of regional communities makes it possible to determine resources and evaluate perspectives of the policies, including education policy; predict and anticipate probable zones of social tension; predict the dynamics of the development of value preferences of regional groups, etc.

The **objective** of the article is to define the theoretical foundations of the research of the political identity of regional youth communities as a factor in state education policy.

Methodology. An assumption is made regarding the shaping of the political identity of regional groups in the regional identity matrix, which, on the one hand, appears to be a factor of political identification, and on the other, a product of it. The development and implementation of policy in the field of identity is proposed to base on a combination of instrumentalist and constructivist approaches, according to which political identity is formed with the help of symbolic politics, mythmaking, image creation and promotion in the process of interpretation of discursive proposals, practices, symbols, etc.

Results. The indicators which will be taken into account in the research of political identification of youth have been determined: political autonomy/dependence (political trust, willingness to delegate one's right to political choice, desire to independently control one's own life, level of paternalism and need for authorities); inclusiveness/exclusivity of political identity (by region, country, interstate associations); nominality/reality of political identity (declared or practiced); values-senses basis of political identity (civic/ethnic/territorial/regional identities); political competence (the image of a region as a political actor that is formed at the everyday and professional levels; political senses and values of the regional community that confirm otherness; stereotypes of the response of the residents of the region to political

contradictions, the intensity of these reactions and dominant emotions; the principles of interaction between the authorities and citizens, political conflict resolution practices).

Keywords: political and regional identification; educational policy; factors, mechanisms and functions of political identity; indicators.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У ситуації загроз регіональній ідентичності, спричинених воєнними діями та масовою міграцією, актуалізується потреба мешканців практично всіх регіонів у відстоюванні себе, прагнення «визначити для себе і сформулювати для інших, хто є «я» і/або «ми»» (Міхно, 2020, с. 57). Переживання регіональної належності в нових реаліях набуває нових відтінків і смислів. З великою ймовірністю можна очікувати, що одним з найбільш складних буде процес кристалізації політичної ідентичності регіональних спільнот, який до того ж «з-поміж багатьох ідентичностей є чи не найменш дослідженим» (Нагорна, 2008, с. 12). Тому довоєнна освітня політика щодо підтримки ідентифікаційних процесів потребуватиме суттєвих змін, характер і спрямування яких наразі не видаються очевидними.

У зв'язку з активізацією руху нашої країни до ЄС окремий кластер проблем формується навколо суміщення регіональної ідентичності з національною та європейською. Політика ЄС більше орієнтована на посилення регіональної ідентичності громадян, яка вважається сприятливою для регіонального розвитку (Roca, & Nazaré Oliveira-Rosa de, 2007). Дослідження, що проводились у низці європейських держав, дали підстави стверджувати, що регіоналісти підтримують європейську інтеграцію, особливо в таких регіонах, де регіональна ідентичність побудована на «громадянській», а не на «етнічній» основі (Keating, & Hooghe, 2001; Brigevich, 2018). До того ж сильна регіональна ідентифікація сприяє соціально-демографічній стабільності, запобігає відтоку інтелектуальної еліти, зумовлює готовність мешканців допомогти регіону у важкі часи, проактивну поведінку лідерів громади, високу мотивацію та лояльність до регіону. А отже, зміни освітньої політики мають бути спрямовані, з одного боку, на розвиток регіональної та громадянськості ідентичності, а з другого – на підтримку ідентифікації з європейськими політичними цінностями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Сучасні дослідження політичної ідентифікації присвячені переважно проблемам її формування в умовах постмодерністського суспільства, характерні особливості якого (фрагментарність, релятивізм і нігілізм, недовіра до традиційних політичних інститутів, падіння інтересу до участі в політичному житті та

низький рівень залученості тощо) позначаються і на політичній ідентичності регіональних спільнот. Процес політичної ідентифікації регіональних груп та спільнот зумовлюється їхніми «потребами, мотивами, цілями і настановленнями, опосередкованими мовою, нормативно-звичайними, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-смісловими системами культури (Воропаєва, 2011).

Вирізняють два аспекти політичної ідентичності: 1) політичну ідентичність як певну конфігурацію цінностей та мотивацій політичної участі; 2) політичну ідентичність як проєктування в політичну взаємодію «національно-цивілізаційних, етнонаціональних, расових, релігійних, конфесійних, територіальних, вікових, гендерних, культурних та інших складових соціальної ідентичності» (Бевз, 2017, с. 194). Перша репрезентована переважно політичними дискурсами соціальних груп, друга – громадянськими і політичними практиками, які домінують у регіоні. На політичну може перетворюватися будь-яка протилежність, «якщо вона достатньо сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів і ворогів» (Кармазіна, 2016, с. 24). Тому про політичну ідентифікацію можна говорити в кожному випадку, коли виникає поділ на основі етнічних, релігійних, регіональних, гендерних чи будь-яких інших розбіжностей. Набуває нового сенсу й поняття квазіполітичної ідентифікації, уже не в контексті національної держави, а в глобальному сенсі (Кармазіна, 2016).

За результатами аналізу наукових джерел з проблем політичної ідентифікації, зокрема й регіональних спільнот, можемо сформулювати концептуальні положення, на яких ґрунтуватиметься подальший пошук, а саме:

- політична ідентифікація регіональної молодіжної спільноти – відкритий, динамічний, нелінійний процес, що відбувається на різних рівнях соціальної взаємодії і зумовлює розвиток як окремих її суб'єктів, так і спільноти загалом;
- політична ідентичність може бути, і частіше за все є, об'єктом конструювання; цей процес неперервний;
- інструментами генерування нових смислів і значень, які породжують нові способи політичної поведінки, стають: регіональні політичні дискурси та політичні практики; дискурси політичних суб'єктів постійно конкурують за вплив на політичну ідентифікацію спільноти;
- чинниками конструювання політичної ідентичності є: історична пам'ять, культурні традиції, символи, герої; політичні, економічні здобутки; природні цінності (ландшафт, привабливість для туризму, виробництва тощо); досвід та історія стосунків із сусідами;

- політична ідентичність спільноти постає як гнучкий конструкт, що постійно трансформується в просторі соціальної взаємодії.

Попри доволі значну кількість наукових розвідок з проблем політичної ідентичності наразі недостатньо як теоретичних, так і емпіричних досліджень, присвячених процесам політичної ідентифікації регіональних молодіжних спільнот. Бракує, зокрема, інструментарію для дослідження особливостей політичної ідентифікації на регіональному рівні, визначення її чинників, механізмів та функцій. Окремим завданням є виявлення потенціалу освітніх впливів на процеси політичної ідентифікації регіональних молодіжних спільнот.

Мета статті – визначення теоретичних засад дослідження політичної ідентичності регіональних молодіжних спільнот як чинника освітньої державної політики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична ідентичність регіональних спільнот формується в матриці регіональної ідентичності, яка, з одного боку, є чинником політичної ідентифікації, а з другого – її продуктом. Водночас політична ідентичність, навіть більшою мірою, ніж регіональна, є продуктом цілеспрямованого конструювання, основна мета якого – створення умов для ефективної політичної діяльності.

Політичну ідентифікацію регіональних молодіжних спільнот розглядають: *як процес* (трансформування спільноти через самоідентифікацію, сприйняття і прийняття ідеологій; інтерпретації пропозицій політичного дискурсу; солідаризації з політичними нормами та цінностями спільноти; ототожнення особистості з локальним простором, у якому соціальна взаємодія контролюється політичними акторами, що ідентифікують себе з цим простором); *як результат* (індивідуальної та колективної самоідентифікації; соціальної взаємодії; взаємодії конкуруючих дискурсів); *як механізм* взаємодії особистості із життєвим простором, репрезентованим певними політичними смислами, значеннями, іміджем; *як чинник* (соціальної активності; мобілізації; солідаризації; розвитку соціального капіталу; реалізації державних політик, зокрема освітньої).

Цілі, завдання та засоби освітньої політики мають визначатися і реалізовуватися з урахуванням кожної з репрезентацій політичної ідентичності.

Узагальнивши наукові здобутки з проблем регіональної та політичної ідентифікації, можемо визначити *функції політичної ідентичності регіональних спільнот, а саме:*

- ✓ сприяння мобілізації соціальних груп задля протидії екологічним, політичним, економічним викликам;

- ✓ захисту (наприклад, в умовах гострої конфронтації з імовірністю втрати статусу, роботи, авторитету тощо);
- ✓ зумовлення вибору пріоритетів у різних сферах життєдіяльності;
- ✓ мотивування до утвердження/руйнування консолідаційних практик та групової солідаризації;
- ✓ вплив на цілепокладання, оцінювання рішень та дій суб'єктів взаємодії, а також на ефективність управлінських дій;
- ✓ спрямування регіональних політик (соціальної, освітньої, економічної тощо) та вибір способів їх здійснення.

У *структурі* політичної ідентичності регіональних спільнот за різними основами виокремлюють:

- *історичну рамку* (досвід політичних досягнень та невдач, репрезентований дискурсом); *культурний компонент* (політичні цінності і практики); *соціальну згуртованість* (політична довіра, сприйняття колективних цілей, громадянська участь, відсутність конфліктів, соціальний порядок і соціальний контроль, солідарність); *менталітет* (ставлення до політики, політичних акторів (регіональних і тих, що поза межами регіону), уявлення про зовнішні відносини та стосунки зі світом поза регіоном) (услід за Petříková, & Jaššo, 2019);

- *когнітивний компонент* (образ регіону як політичного актора, що формується на побутовому і фаховому рівнях); *ціннісний компонент* (усвідомлювані і відрефлексовані політичні смисли та цінності регіональної спільноти, які підтверджують інакшість); *емоційний компонент* (стереотипи емоційного реагування мешканців регіону на політичні суперечності, інтенсивність цих реакцій та домінуючі емоції); *регулятивний компонент* (політичні практики);

- *суб'єктивну* (внутрішню) і *об'єктивну* (зовнішню) сторони. Перша відтворюється стихійно, корелює із суб'єктною ідентичністю і постає як політичне самовизначення особистості, спільноти. Друга – конструюється з використанням політичного дискурсу, практик, символів та смислів, що поширюються політичними акторами. Тому об'єктивна ідентичність є результатом зусиль еліт (бізнесової, інтелектуальної, політичної тощо).

Взявши за основу типології регіональної ідентичності, можемо виокремити *види* політичної ідентичності регіональних спільнот:

- *ексклюзивну* (яскраво виражена ідентифікація з регіональними політичними цілями та цінностями на тлі слабо вираженого переживання національної належності) та *інклюзивну* (ідентифікація з політичними цілями та цінностями, що репрезентують регіональні пріоритети, поєднується з вираженою національною ідентичністю);

- *номінальну* (декларовану, артикульовану) і *реальну* (ту, що виявляється в практиках, почасти частково усвідомлювану або й неусвідомлювану);

- *вдавану* (задану, насаджено, примусову) і *автентичну* політичну ідентичність регіональної спільноти;

- політичну ідентифікацію, що ґрунтується на *громадянських* та *етнічних* засадах.

Можна не знати про свою реальну політичну ідентичність, тому ідентифікація може бути віднайденою, до того ж вона може бути помилковою (щодо неї можна помилятися). Політична ідентичність є різноманітною, нестабільною, мінливою, фрагментарною, створеною, договірною, гнучкою тощо (Брубейкер, & Купер, 2002)

Політична ідентичність регіональної спільноти – динамічне явище, її співтворцями є регіональна влада, бізнес, лідери думок, центральна влада, громадські організації, мешканці регіону, заклади освіти тощо. Дискурсивна активність перелічених акторів на макро- і мікрорівнях встановлює рамки конструювання та особливості процесу політичної ідентифікації мешканців регіону.

Серед основних *механізмів* (засобів, способів, тощо) формування політичної ідентичності мешканців регіону найчастіше згадують:

- конструювання кризової або опозиційної регіональної ідентичності,

- цілеспрямоване поширення ідеології регіональних політичних акторів;

- насичення життєвого простору та дискурсу образами, символікою, міфологемами, ідеологемами і комунікаційними слоганами, які репрезентують регіональні політичні цінності, практики тощо;

- продукування симулякрів для зміни сприйняття політичних акторів та ідей мешканцями відповідних територій;

- регіональний маркетинг та іміджмейкінг (створення бренду регіону, висвітлення його переваг (економічних, культурних, соціальних, екологічних та ін.);

- створення фірмового стилю регіону (стратегічне управління, поведінкові переваги, візуальний стиль (фірмовий дизайн), регіональне планування та розвиток);

- формування регіональної свідомості (історична пам'ять краю, культурні традиції та звичаї, естетична цінність території, характер ландшафту, природні багатства, мінеральні ресурси, клімат, соціальний та економічний рівень регіону, сімейні зв'язки тощо);

- утвердження специфічних для регіону практик соціальної взаємодії;
- формування почуття належності до славетного політичного минулого регіону;
- розвиток місцевого патріотизму;
- інтерпретація і розширення спектру пропозицій регіонального політичного дискурсу;
- розвиток громадянських компетентностей (здатності до співпраці, солідаризації, набуття соціального капіталу тощо).

За результатами теоретичного аналізу можемо виокремити *показники політичної ідентичності*, які видаються найбільш продуктивними для дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді, зокрема:

- політична автономність/залежність (політична довіра, готовність делегувати своє право політичного вибору, прагнення самостійно контролювати власне життя, рівень патерналізму та потреба у авторитетах);
- інклюзивність/ексклюзивність політичної ідентичності (у розрізі регіону, країни, міждержавних об'єднань);
- номінальність/реальність політичної ідентичності (декларована або та, що практикується);
- ціннісно-смісловне підґрунтя політичної ідентифікації (громадянська/етнічна/територіальна/регіональна ідентичності)
- політична компетентність (когнітивний компонент (образ регіону як політичного актора, що формується на побутовому і фаховому рівнях); ціннісний компонент (усвідомлювані і відрефлексовані політичні смисли та цінності регіональної спільноти, які підтверджують інакшість); емоційний компонент (стереотипи емоційного реагування мешканців регіону на політичні суперечності, інтенсивність цих реакцій та домінуючі емоції); регулятивний компонент (засади взаємодії влади і громадян, політичні практики розв'язання суперечностей).

Висновки

1. Політична ідентичність регіональної молодіжної спільноти – динамічний соціальний конструкт, який постійно трансформується під впливом зовнішніх чинників (освітніх впливів, соціальних і політичних технологій, які залучають політичні актори та громадські об'єднання, конкуренції дискурсів (регіональних, державних, глобального) тощо). Тому поняття «ідентичність» та «ідентифікація» в цьому контексті можуть використовуватися як синонімічні.

Основними носіями політичної ідентичності регіону є соціальні групи (спільноти), найбільш виразно її репрезентують дискурси та політичні практики.

2. Розроблення і реалізація політики у сфері ідентичності ґрунтується на поєднанні інструменталістського і конструктивістського підходів, згідно з якими політична ідентичність формується регіональними елітами за допомогою символічної політики, міфотворчості, створення і просування іміджу в процесі інтерпретації дискурсивних пропозицій, практик, символів тощо.

3. Серед проблем регіональної і політичної ідентифікації найбільш значущими сьогодні видаються такі:

- загроза втрати та/або розмивання регіональних ідентичностей, зумовлена масовим переселенням мешканців сходу і півдня до центрального і західного регіонів;

- необхідність суміщення регіональної, національної та європейської ідентичностей, що набуває особливої актуальності в ситуації вимушеної міграції українців, а також у зв'язку з активізацією руху нашої країни до ЄС;

- неминуча деконструкція політичної ідентичності регіональних спільнот сходу та півдня через заборону діяльності політичних сил, ідеологія яких домінувала в цих регіонах до лютого 2022 року, що з високою ймовірністю може призвести до руйнування мобілізаційного потенціалу та зміни ціннісних пріоритетів цих регіональних спільнот;

- низький рівень громадянської компетентності регіональних спільнот унеможливує залучення ресурсу політичної участі для контролю і впливу на політичні регіональні еліти. Водночас український регіоналізм, зосереджений на здобутті вагомого політичного впливу на державну політику, на відміну від європейського, орієнтованого на підвищення економічної конкурентоспроможності регіону, успішно використовує мобілізаційний потенціал політичної ідентичності не на благо регіональної спільноти, а на захист інтересів політичних акторів й афільованого з ними бізнесу.

Перелічені проблеми позначаються на структуруванні ідентичності регіональних спільнот і потребують коригування освітньої державної політики та спрямування впливів на особливості цілепокладання, оцінювання рішень і дій суб'єктів взаємодії, на утвердження консолідаційних практик, солідаризацію навколо інтересів не лише регіональної, а й національної спільнот тощо.

4. Розроблення та здійснення освітньої державної політики щодо політичної ідентифікації регіональних спільнот потребує концептуалізації її цілей та принципів. З одного боку, сильна регіональна

ідентифікація сприяє вирішенню соціально-економічних проблем, підвищенню якості життя та стійкості в кризових ситуаціях; запобігає відтоку кваліфікованих фахівців, що є умовою максимального збереження і швидкого відновлення економічного потенціалу регіону в умовах війни і в повоєнний період, зокрема завдяки проактивній позиції лідерів громади, їхній високій мотивації та лояльності до регіону. З другого боку – ситуація нестабільності на тлі низької політичної компетентності спільнот призводить до виходу регіональної ідентифікації на чільні позиції в структурі соціальних ідентичностей і набуття нею яскравого політичного забарвлення (регіоналізм, за Л. Нагорною, постає як ідеологія і політичний рух), що підвищує ризики перетворення її в дестабілізаційний фактор. Тому насамперед потрібно визначитися щодо балансу (сила-стабільність) державних інтересів у сфері політичної ідентифікації регіональних спільнот і, відповідно, цілей освітніх впливів та їхньої кінцевої мети.

Практична/соціальна значущість дослідження. На основі охарактеризованих функцій, механізмів, видів, чинників політичної ідентифікації регіональних молодіжних спільнот буде визначено показники та індикатори, розроблено інструментарій і проведено емпіричне дослідження особливостей політичної ідентичності молоді в різних регіонах. За результатами дослідження буде запропоновано напрями коригування та адекватні засоби здійснення державної освітньої політики щодо регіональної ідентифікації молоді.

Список використаних джерел

Бевз, Т. А. (2017). Теоретико-методологічні підходи та алгоритм дослідження політичних ідентичностей у міській громаді. *Університетська кафедра*, 6, 191–208.

Брубейкер, Р., Купер, Ф., Кучеровой, Д., & Семёнова, А. (2002). За пределами «идентичности». *Ab imperio*, (3), 61–115.

Воропаєва, Т. С. (2011). Динаміка становлення національної та європейської ідентичності громадян України: теоретико-емпіричні аспекти (1991–2011 рр.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*, (3), 176–179.

Кармазіна М. С. (2016). *Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Міхно, Н. К. (2020). Міська vs регіональна ідентичність: до питання характеру формування/актуалізації/протиставлення в умовах сучасного українського суспільства. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2 (23), 57–61.

Нагорна, Л. (2008). *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

Brigevich, A. (2018). Regional identity and support for integration: An EU-wide comparison of parochialists, inclusive regionalist, and pseudo-exclusivists. *European Union Politics*, 19(4), 639–662.

Keating, M., & Hooghe, L. (2001). Bypassing the nation-state? Regions and the EU policy process. In J. Richardson (Ed.), *European Union. Power and Policy-Making*, New York: Routledge, pp. 239–256.

Petríková, D., & Jaššo, M. (2019). Perception of Regional Identity—Case Study of River Basins of the Morava River (Slovakia, Czech Republic). *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 67(1), 133–145.

Roca, Z., & Nazaré Oliveira-Roca de, M. (2007). Affirmation of territorial identity: A development policy issue. *Land use policy*, 24(2), 434–442.

References

Bezv, T. (2017). Teoretyko-metodolohichni pidkhody ta alhorytm doslidzhenia politychnykh identychnosti u miskii hromadi [Theoretical and methodological approaches and an algorithm for the study of political identities in the urban community]. *Univrsytetska kafedra*, 6, 191–208. (in Ukrainian)

Brigevich, A. (2018). Regional identity and support for integration: An EU-wide comparison of parochialists, inclusive regionalist, and pseudo-exclusivists. *European Union Politics*, 19(4), 639–662. (in English)

Brubeiker, R., Kuper, F., Kucherovoy, D., & Semyonova, A. (2002). Za predelami «identychnosti» [Beyond «identity»]. *Ab imperio*, (3), 61–115. (in Russian)

Karmazina, M. S. (2016). *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: miska hromada Donetska* [Political identities in modern Ukraine: the urban community of Donetsk]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Keating, M., & Hooghe, L. (2001). Bypassing the nation-state? Regions and the EU policy process. In J. Richardson (Ed.), *European Union. Power and Policy-Making*, New York: Routledge, pp. 239–256. (in English)

Mikhno, N. K. (2020). Miska vs rehionalna identychnist: do pytannia kharakteru formuvannia/aktualizatsii/protystavlennia v umovakh suchasnoho ukrainskoho suspilstva. International [Urban vs. regional identity: to the question of the nature of formation/actualization/contrast in the conditions of modern Ukrainian society]. *Journal of Innovative Technologies in Social Science*, 2 (23), 57–61. (in Ukrainian)

Nahorna, L. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: the Ukrainian context]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Petríková, D., & Jaššo, M. (2019). Perception of Regional Identity—Case Study of River Basins of the Morava River (Slovakia, Czech Republic). *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 67(1), 133–145. (in English)

Roca, Z., & Nazaré Oliveira-Roca de, M. (2007). Affirmation of territorial identity: A development policy issue. *Land use policy*, 24(2), 434–442. (in English)

Voropaieva, T. S. (2011). Dynamika stanovlennia natsionalnoi ta yevropeiskoi identychnosti hromadian Ukrainy: teoretyko-empyrychni aspekty (1991–2011 rr.) [Dynamics of formation of national and European identity of citizens of Ukraine: theoretical and empirical aspects (1991–2011)]. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. History. Philosophy. Politology*, (3), 176–179. (in Ukrainian)

УДК 316.6.:321.

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-112>

Стрільчук Оксана Володимирівна,

кандидат психологічних наук,

науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8854-2597

bumby@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН НА РІЗНИХ РІВНЯХ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Актуальність дослідження зумовлена низьким рівнем екологічної свідомості українських громадян, що призвело до масштабних екологічних проблем; це може бути пов'язано з особливостями територіальної ідентифікації різних спільнот, які проживають в Україні.

Метою статті є аналіз особливостей прояву спільнотних ідентичностей з екоцентричним або антропоцентричним типом екологічної свідомості в межах певної території та особливостей територіальної ідентифікації їхніх представників.

Методи і методологія. Застосовано метод аналізу випадку (case control) щодо прояву різних спільнотних ідентичностей на прикладі окремих регіонів України в умовах децентралізації щодо їхнього впливу на екологічну ситуацію в межах ареалу проживання або діяльності.

Результати. Фіксується парадоксальна тенденція ставлення українців до природних ресурсів України як до чужих з наміром максимального їх використання. За критерієм територіальної ідентифікації виділено локальний, національний, глобальний і транснаціональний типи ідентичностей. Глобальна ідентичність розглядається як така, що поділяє цінності екологічного збереження – на відміну від представників транснаціональної ідентичності, які керуються принципами економічного зростання, незважаючи на природоохоронну цінність певних об'єктів національного і регіонального значення. Виокремлено такі типи екологічної свідомості, як екозберігальна, екоіндиферентна та екодеструктивна. Показано, що в Донецькій області процеси децентралізації не перешкодили екодеструктивному впливу локально сформованих бізнес-спільнот, які згодом вийшли за регіональні межі, набувши транснаціональної форми ідентифікації. Розширення місцевих повноважень у Києві ще більше посилює домінування представників екодеструктивної транснаціональної ідентичності над локальною екозберігальною в особі «корінних киян». У Рівненській області, навпаки,

зафіксовано руйнівний екологічний вплив локальної спільноти, який потребував централізованого втручання з боку держави.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виявлено, що сьогодні домінують спільноти громадян з різним рівнем територіальної ідентифікації, які є носіями екодеструктивних форм поведінки. Подальші дослідження будуть спрямовані на вивчення соціально-психологічного підґрунтя деструктивного ставлення до екологічних ресурсів України та розроблення відповідного методологічного інструментарію.

Ключові слова: територіальна ідентифікація; локальна ідентичність; екозберігальний; екодеструктивний; децентралізація.

Oksana V. Strilchuk

PHD of Psychological Sciences,

Researcher at the Laboratory of Psychology of Masses and Communities

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8854-2597

bumby@ukr.net

ENVIRONMENTAL AWARENESS OF CITIZENS AT DIFFERENT LEVELS OF TERRITORIAL IDENTIFICATION IN UKRAINE UNDER DECENTRALIZATION CONDITIONS

The **actuality** of the study is due to the low level of environmental awareness of Ukrainian citizens, which has led to large-scale environmental problems, which may be related to the peculiarities of the territorial identification of various communities living in Ukraine.

The **purpose** of the article is the analysis of the manifestation of various community identities in certain regions of Ukraine under conditions of decentralization in terms of their impact on the ecological situation within the area of their residence and activity.

Methods. The case control is used as the main method of the research. It is directed to learn the manifestation of various community identities on the example of individual regions of Ukraine in the context of decentralization for the purpose of their impact on the environment within the area of residence or activity.

Results. It is recorded the paradoxical tendency of the attitude of Ukrainians to Ukraine's natural resources as foreign resources with the intention of their maximum use. According to the criterion of territorial identification there are distinguished such types of identities as local, national, global and transnational. The global identity is considered as one that shares the values of environmental preservation, in contrast to the representatives of the transnational identity, which are guided by the principles of economic growth regardless of the ecological value of certain objects of national and regional importance. There are listed such types of ecological awareness as eco-conservative, eco-indifferent and eco-destructive. The manifestation of one or another

type of consciousness depends on the context of identity functioning. On the example of the Donetsk region, it is demonstrated that the processes of decentralization did not prevent the eco-destructive influence of locally formed business communities (Donetski), which later went beyond the regional boundaries and acquired a transnational form of identification. At the same time, it is shown the eco-indifference of the local community «people of Donbas», which has an economic history of forming its own identity and is dependent on the business community. The expansion of local powers in Kyiv further strengthened the dominance of the eco-destructive transnational identity over the local eco-preserving one in the person of the «native Kyivans». On the contrary it was recorded a destructive environmental impact on the part of the local community in the Rivne region, which required centralized intervention by the state.

Conclusions and prospects for further research. It was revealed the dominance of the communities with the eco-destructive forms of behavior who own the different levels of territorial identification. Prospects for further research are the study of the socio-psychological basis of the destructive attitude towards the ecological resources of Ukraine and the development of the appropriate methodological tools.

Keywords: territorial identification; local identity; eco-preserving; eco-destructive; decentralization.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. У соціально-політичному та історичному контексті становлення української нації, включно із сьогоденням, українців можна означити саме як ту спільноту, для якої територія («земля») була постійним об'єктом національних прагнень та боротьби. У природничій інтерпретації земля мала для українця сакральне та естетичне значення, оспівування краси її природи нерідко ставало центральним мотивом у народній творчості. Момент набуття незалежності мав стати тим поворотним етапом, коли український громадянин нарешті отримає шанс дбати про об'єкт тривалих соціальних і політичних прагнень. Проте в країні, наділеній численними природними ресурсами, відбулися протилежні процеси, що призвело навіть до дефіциту ресурсів, а екологічна ситуація почала стрімко погіршуватися. Більшість великих екологічно небезпечних промислових об'єктів (які були найпотужнішими в Європі) так і не були модернізовані. Досі не вирішеною залишається проблема відходів. Так, за даними 2020 року, 93% сміття в Україні не перероблялося, а захоронювалося. Крім того, Україна є в списку країн Європи, що продукують найбільшу кількість сміття щороку, а саме 11 тонн на людину. Україна, найбільш багата на водні ресурси країна, опинилася наразі в зоні ризику через нестачу питної води. На жаль, основну стратегію державної екологічної політики України було затверджено лише в 2019 році. З початком повномасштабної війни екологічна ситуація в країні стала ще більш загрозливою.

До ймовірних причин несприятливої екологічної ситуації в Україні можна віднести чинники економічного, політичного, історичного та соціально-психологічного характеру. Перше – це високий рівень корупції, який, зокрема, супроводжувався витісненням ціннісно орієнтованих інтересів національної та локальних спільнот на угоду економічно орієнтованим інтересам чиновницького апарату та бізнесу. Друге – це історично зумовлене неодноразове переривання великої кількості зв'язків українців з багатьма їхніми ідентитетами – мовою, культурою, історією, етнічною належністю, землею, що не сприяло формуванню національної спільнотної єдності. Зокрема, аналіз ідентифікації українців зі своєю громадою як природоохоронним об'єктом свідчить про те, що значна їх частина такої належності не відчуває і вона активізується лише в кризових ситуаціях, коли громада об'єднується заради захисту певних інтересів (Матус, 2019). Третє – це нинішня тенденція домінування індивідуалістичних цінностей в не до кінця сформованій національній спільноті, що, як зазначає Г. Коржов (2010), послаблює силу колективних настанов у формуванні суспільної поведінки людей. Останнє – це брак соціальної єдності щодо ціннісної ролі України та її ресурсів для різних спільнотних ідентичностей, що функціонують на її території.

Курс на децентралізацію за прикладом західних демократій, які є зразком ефективного місцевого управління, зокрема в екологічній сфері, мав би сприяти вирішенню екологічних проблем держави, активуючи локальні спільноти, етнічно та економічно пов'язані з місцем проживання. Реформа місцевого самоврядування передбачає передавання більшої кількості повноважень місцевим органам влади, зокрема у вирішенні певних екологічних питань. На сьогодні під юрисдикцію місцевої влади підпадають землі сільськогосподарського призначення, які мають пріоритетне значення для України. Децентралізація покликана сприяти тому, що за прикладом західноєвропейського фермерства, де екологічне виробництво максимально підтримується та популяризується, зокрема місцевою владою, українські фермери, отримавши землю, мали б так само дбати про збереження родючості ґрунтів. Проте, як свідчать численні факти (експертиза ґрунту, загибель птахів і комах), саме сільське господарство є одним із найбільш руйнівних факторів для української екології, що поки що підтверджує неефективність місцевого управління в цьому напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Зарубіжний досвід соціально-екологічного планування демонструє приклади успішної

співпраці локальної спільноти і держави за участі представників громадянського суспільства, які визначаються як спільнота глобалістичного спрямування, що поділяє цінності збереження екологічного добробуту планети, намагаючись їх захищати й пропагувати. Активність екоорієнтованих спільнот у західній культурі має достатньо інституційних функцій, щоб надавати підтримку локальним спільнотам, які мають тісний етнічний, соціальний та економічний зв'язок з природоохоронними територіями їх проживання, розташованими в зоні екологічної загрози. На думку G. Dyrset, & L. Margaryan (2022), зв'язок культурного і природного різноманіття, який сьогодні розглядають як нерозривний, наразі отримує більш широке глобальне визнання як запорука сталого розвитку. Досвід Європи показує, що біорізноманіття видів є більшим на територіях господарювання представників локальної ідентичності, яка часто протистоїть інтересам великих компаній, котрі можна ідентифікувати як носіїв транснаціональної ідентичності. Аналізуючи велике число кейсів, де представлена взаємодія соціальних ідентичностей в екологічній сфері, можемо спостерігати протистояння транснаціональної економічно орієнтованої ідентичності і локальної традиційно орієнтованої ідентичності, яка прагне збереження екологічного добробуту. З огляду на це в західній екологічній традиції набули розвитку ідеї спільного місцевого управління природними ресурсами. Приклад успішної взаємодії місцевих органів влади описують B. Zanon, & D. Geneletti (2011). на прикладі Paneveggio-Pale di San Martino Natural Park, демонструючи модель збереження екосистеми через управління автономною владою, де представлені як місцева громада, так і зацікавлені сторони. Така модель пов'язана з традицією і відрізняється від звичних вертикальних моделей управління. Саме представництво громади, залежної від ресурсів території, покликане вберегти її від надмірної експлуатації та знищення.

Отже, як бачимо, на прикладі зарубіжного досвіду в екологічній сфері можна виділити таку модель взаємодії: спільнота – інститути громадянського суспільства – влада. Зазвичай така взаємодія хоч і містить елементи конфронтації, усе ж думка локальної спільноти береться до уваги у вирішенні екологічних питань. В Україні прояв глобалістичного типу екологічно орієнтованої свідомості в особі громадських ініціатив видається наразі слабким. Відповідні інституції не отримують належного фінансування, що безпосередньо призводить до погіршення екологічної ситуації. Так, згідно з даними щодо активності ОГС у сфері екологічної політики за 2018 рік, лише в трьох регіонах України такі організації отримали фінансування з міських та

регіональних бюджетів, і ці регіони не належали до найбільш екологічно забруднених (Матус, Левіна, Карпюк, & Денищик, 2019).

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи причини актуальної екологічної ситуації в Україні, важливо детально зупинитися на соціально-психологічному підґрунті конфронтації спільнотних ідентичностей, які поділяють відмінні між собою цінності та національні пріоритети. Різні політичні, релігійні, культурні переконання, етнічна належність зумовлюють ставлення до ресурсів української землі як до «своїї», «чужої» або навіть ворожої. Екологи та екоактивісти низки громадських організацій, оцінюючи екологічну ситуацію в Україні, звертають увагу на нещадну експлуатацію ресурсів України, яка радше притаманна психології загарбника («чужого»), ніж господаря цієї землі, з якою він має духовний і ціннісний зв'язок (Екологічні проблеми..., 2022). Традиційно найгірша екологічна ситуація спостерігається на сході України і в столиці. Досліджуючи екологічну ситуацію в регіонах України в умовах децентралізації, доцільно спиратися на особливості соціально-психологічної взаємодії різних спільнотних ідентичностей, які приводять до її погіршення або поліпшення. За рівнем територіальної ідентифікації можна виділити спільноти макро- (локальна), мезо- (національна) і макрорівня (транснаціональна, глобальна). Перелічені ідентичності можуть бути носіями різних типів екологічної свідомості, серед яких антропоцентричний, екоцентричний і природоцентричний типи (Швабл, 2014; Львовчкіна, 2004). В основі антропоцентричного типу лежать економічні пріоритети, в основі екоцентричного – збереження добробуту людини і природи, природоцентричний тип розглядають як крайню форму єднання з природою. Особливістю першого типу є орієнтація на індивідуальні інтереси власної спільноти, другого – урахування загальносоціальних потреб, третього – потреб природи. Аналізуючи поведінку різних територіальних спільнот в екологічній сфері, D. Garavito-Bermúdez (2016) виділяє спільноти, пов'язані з інтересом (ресурсним, економічним), і спільноти, пов'язані з місцем, його географічною цінністю. З огляду на типи екологічної свідомості можемо висувати, що спільноти різного рівня територіальної ідентифікації можуть бути екоорієнтованими, екодеструктивними та екоіндиферентними. Глобальну спільноту визначають як екоорієнтовану – на відміну від транснаціональної спільноти, яка є антропоцентричною і керується цінностями економічного зростання, часто нівелюючи локальні інтереси окремих спільнот. Можна припустити, що в одному випадку процеси децентралізації сприятимуть активізації екозберігальних ініціатив з боку тих членів спільноти, які піклуються про свій регіон, або, навпаки, екоруйнівних ініціатив через збільшення повноважень у

володінні ресурсами, якими користуються місцеві групи впливу. В. Кравців, & І. Строяновська (2020) зазначають, що одним із ризиків децентралізації є зростання ролі місцевих еліт. Також імовірний варіант, коли екоорієнтована поведінка може реалізовуватися спільнотами, не пов'язаними з регіоном, якщо ситуація в ньому набуває масштабу національної загрози, але не викликає опору, а натомість є сприяння з боку локальних спільнот.

Метою статті є аналіз особливостей прояву спільнотних ідентичностей з екоцентричним або антропоцентричним типом екологічної свідомості в межах певної території та особливостей територіальної ідентифікації їхніх представників.

Методи дослідження. Основним методом дослідження став широко застосовуваний в екологічній психології інструмент аналізу випадку (case control) із подальшим теоретичним порівнянням виявлених особливостей прояву екологічної свідомості громадян з різним рівнем територіальної ідентифікації в кожній з обраних для аналізу регіональних одиниць. На прикладі окремих регіонів України, що зазнали значної або специфічної екологічної шкоди, а саме: міста Києва, Рівненської та Донецької областей, буде проаналізовано соціально-психологічні особливості прояву спільнотних ідентичностей, що реалізують екологічно руйнівні форми поведінки, і спільнот, які виступають за збереження екологічного добробуту в регіоні. Особливістю обраних регіонів є різний контекст творення та функціонування сформованих у їхніх межах спільнотних ідентичностей. Теоретичний аналіз окремих випадків спиратиметься на такі критерії, як екологічна ситуація в певному регіоні; характер екологічної шкоди та її ініціатори; форми супротиву екологічному лиху певної територіальної спільноти; роль децентралізації в підтримці екоактивних спільнот.

Результати дослідження. *Донецька область.* Схід України є тим регіоном, який лідирує за рівнем екологічного забруднення. Екологічні проблеми значною мірою поглиблюються через активні воєнні дії, які поставили цей регіон на межу катастрофи. Щільність промислових підприємств тут є найвищою в Європі. Крім того, аналіз тенденцій децентралізації виявив низькі темпи утворення територіальних громад. Дані за 2019 рік продемонстрували, що процес децентралізації найповільніше протікає в деяких прикордонних областях, найменшу кількість утворених ОТГ зафіксовано саме в Донецькій, Луганській та Закарпатській областях (екологічні проблеми..., 2020). Активні бойові дії ще більш ускладнюють подальшу динаміку децентралізації. Попри те, що ядром творення сучасної Донеччини були козацькі поселення етнічних українців, історія становлення ідентичності Донбасу показує, що кінець

XIX століття надав їй економічного характеру, адже центрами об'єднання спільноти стали промислові об'єкти. Це, зокрема, простежується на прикладі виникнення Донецька, який походить від невеличкого поселення Юзівка. Тут усе соціальне та адміністративне життя було пов'язане із захистом інтересів заводу, навколо якого вона утворилася. Ю. Кармазіна (2016) наводить дані, що свідчать про штучність заснування Юзівки як фабричного поселення, яке, найімовірніше, із занепадом підприємства також мало занепасти. Подальша індустріалізація сприяла притоку нових містян і розростанню поселення. Тобто можна припустити, що матеріальний характер ідентитетів визначив долю регіону як ресурсного та призвів у майбутньому до формування специфічної спільноти, яка цим ресурсом володіє і таким чином узалежнює від себе інших мешканців регіону та безпосередньо визначає особливості їхнього функціонування. Якщо говорити про увиразнену спільнотну ідентичність Донбасу, яка має сформовані нею об'єднавчі принципи та спільні цілі, то найбільш чітко проступає саме бізнес-спільнота (донецькі, донецький клан тощо). Локальну спільноту в особі пересічних громадян зазвичай характеризують визначенням «люди Донбасу» (Кармазіна, 2016). Така спільнотна ідентичність формувалася навколо міфологізованого образу радянського трудівника (пролетарія), який є значущим для держави та регіону, проте, як бачимо, залежним від бізнес-спільноти. Спираючись на наведену вище класифікацію спільнотних ідентичностей за територіальним критерієм, можна означити ідентичність донецької бізнес-спільноти як локальну, яка з подальшим фінансовим розквітом почала набувати ознак транснаціональної, тобто такої, що першочергово керується економічними цінностями транснаціонального рівня. Така взаємодія між нерівноправними спільнотами відбивається на екологічній ситуації регіону. Надзвичайно складна екологічна ситуація в регіоні характеризує її творців (донецький бізнес) як екодеструктивну спільноту, а залежне від них населення, сформоване на домінуванні матеріальних цінностей та радянській ідеології, як екоіндиферентну. Відповідно, у регіоні спостерігається мінімальний рівень екологічних ініціатив і максимальний рівень екологічного лиха. Процеси децентралізації поки не впливають на зростання екологічної активності з боку залежної від бізнес-спільноти громади. Варто зауважити, що етіологічний зв'язок з регіоном представників бізнес-спільноти все ж зумовлював появу певних тенденцій до екологічної розбудови області, що простежувалося на прикладі Маріуполя та деяких інших районів області. Крім того, осучаснення та розвиток Донбасу, його вихід за локальні ідеологічні межі сприяв проявам глобальної екозберігальної ідентичності, яка набула

свого розвитку в соціальних медіа. Проте, як і в інших регіонах України, такі спільноти радше проявляють себе ситуативно, функціонуючи та об'єднуючись навколо окремих проявів екологічної шкоди замість системного опору екологічній катастрофі. Їхній вплив на природоохоронну політику поки що є мінімальним і має вигляд доступних для пересічного громадянина акцій (висадка дерев, прибирання сміття тощо).

Київ. Столиця України часто очолює рейтинги найбільш екологічно забруднених міст не лише України, а й світу. Основними екологічними проблемами Києва є надмірна загазованість, хаотична забудова, зокрема зелених зон і зон особливого екологічного значення, радянська промислова спадщина. Проте не лише економічне, історичне, а й соціально-психологічне підґрунтя призводить до важкої екологічної ситуації в місті. Притаманний пострадянським країнам контраст між рівнем життя на периферії і в столиці зумовлює притік населення з різних регіонів України. З огляду на це Київ являє собою строкату квазіспільноту, що інтегрує в собі велику кількість різновекторних спільнот з часто відмінними цінностями, пріоритетами та рівнем культури, зокрема побутової екологічної культури. Широка представленість різноманіття спільнотних ідентичностей з інших регіонів, для яких Київ є чужим, може пояснити негативну екологічну динаміку в столиці, спричинену домінуванням утилітарних пріоритетів у представників таких спільнот, що зумовлюють їхню екологічну байдужість. Міграційні процеси ще більше погіршують екологічну ситуацію, оскільки тимчасове перебування не сприяє турботі про подальшу екологічну долю «чужого» регіону. Поряд з тим, на відміну від Донецька, Київ має давню історію заснування, що зумовило формування міської спільноти, яка ідентифікує себе як «корінні кияни» й розглядає місто як історичну та естетичну цінність і згідно з критерієм територіальної ідентифікації є «своєю» для міста. Саме представники корінного населення Києва стають активними борцями з незаконною забудовою зелених зон і заказників, що дає підстави характеризувати екологічну свідомість цієї спільноти як екозберігальну. Проте цим екологічним ініціативам поки що так само властивий ситуативний характер локалізації навколо окремих випадків завдання екологічної шкоди, ініціаторами якої є переважно компанії-забудовники.

За останні двадцять років активного економічного розвитку в Києві і на його околицях сформувалася група зацікавлених осіб, об'єднаних навколо ідеї активної забудови регіону. Системний характер, цілеспрямованість та єдність у досягненні власних цілей ідентифікують її в очах громадськості як спільноту забудовників, що складається з

окремих бізнес-груп. Саме в цій спільноті найбільш яскраво актуалізується та форма ідентичності, яку означено як транснаціональну. І, на відміну від Донбасу, вона трансформувалася не з локальної ідентичності (донецький клан), а великою мірою з представників інших регіональних ідентичностей, які розглядають Київ виключно як фінансово привабливу «чужу» територію. Представники цієї ідентичності нехтують інтересами локальної спільноти, трансформуючи статус столиці згідно з власними пріоритетами в майданчик для міжнародних інвестицій. Природоохоронний потенціал міста ігнорується в обхід будь-яких заборон і постанов. Така форма «чужої» ідентичності як носія космополітичних цінностей у транснаціональному вимірі являє собою крайню форму екологічної деструкції. Навіть порівняно з донецькими регіональними бізнес-спільнотами екологічні ініціативи представників столичного бізнесу є значно меншими. Місто з високим порівняно з Донбасом екологічним потенціалом системно перетворюється в зону екологічного лиха. Процеси децентралізації ще більше погіршили цю ситуацію, посиливши роль місцевих еліт у володінні ресурсами міста. Отже, тенденції розвитку Києва демонструють негативну динаміку відсторонення титульної спільноти корінних мешканців столиці від справ міста й повне ігнорування їхніх інтересів. Ця спільнота витісняється представниками економічно орієнтованої бізнес-спільноти та іншими численними спільнотними ідентичностями, для яких столиця є не естетичною та екологічною цінністю, а місцем економічної реалізації.

Рівненська область. Рівненська область – це регіон, який є прикладом того, як, на відміну від Донецької області та Києва з їх яскраво вираженими бізнес-спільнотами, ініціаторами екологічного лиха стала спільнота представників місцевої, української ідентичності в особі пересічних громадян. Населення Рівненської області ідентифікується за національною ознакою як моноетнічний регіон, де українці становлять близько 90% (Котенко, 2017). Загалом Рівненська область володіє одним із найбільших природних капіталів країни, проте в регіоні фіксується несприятлива екологічна ситуація (Зайцев, 2018). В екологічному рейтингу областей України Рівненська область посідає п'яте місце, але, зважаючи на загальну несприятливу ситуацію в Україні, така класифікація не є показовою. У контексті ресурсозабезпечення головною особливістю області є 100% видобутку таких корисних копалин, як базальт і бурштин (Доповідь..., 2022). Їхня унікальність та розвіданість наразі лише в цьому регіоні призвели до активного нелегального видобутку бурштину, що перетворило Рівненщину на екологічно вразливий регіон. Як уже було зазначено, творцями екологічного лиха в регіоні стали саме представники локальних спільнот попри їхній

культурний, етнічний та історичний зв'язок з територією проживання. Найбільш складна ситуація спостерігається на півночі області. Можна припустити, що до нерегульованого видобутку, очевидно, призвели кілька чинників, зокрема економічний (найбільший видобуток припадає на північну частину регіону, де фіксується невисокий рівень фінансового добробуту громадян) і соціально-психологічний (неосвоєність родовищ та стихійний видобуток бурштину призводили до ілюзії його соціальної доступності, а ресурсна монополія з боку локальної спільноти на цей вид мінералу породжувала уявлення про її виключне право на користування попри те, що будь-які поклади корисних копалин є національним надбанням). Коли говорити про Рівненську область, то саме носії локальної ідентичності проявили форми екодеструктивного типу свідомості. Розширення владних повноважень на місцях не змогло перешкодити стихійному видобутку бурштину, і лише втручання держави і «чужих» спільнот перешкодило екологічній катастрофі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, причиною несприятливої екологічної ситуації в Україні є історичне, політичне та соціально-психологічне підґрунтя. В Україні досі спостерігалось постійне переривання зв'язку населення зі своєю етнічною, культурною і територіальною спадщиною, що не дало сформуватися єдиній національній спільноті, одним із ключових ідентитетів якої є земля і її цінність. Саме це призвело до екологічного знецінення українцями територіальних ресурсів своєї держави і ставлення до них як до тимчасових або таких, які треба використати максимально швидко з огляду на ризик їх повторної втрати. Об'єктами аналізу проявів екологічної свідомості, характерних для територіальних спільнот різного рівня ідентифікації в умовах децентралізації, стали Київ, Донецька та Рівненська області. З'ясовано, що в Донецькій області найбільш екологічно деструктивною є бізнес-спільнота (донецькі, донецький клан), об'єднана навколо ресурсного потенціалу регіону і спрямована на максимальне його використання. Донецька область є тим регіоном, де процеси децентралізації проходять найповільніше. Однією із причин цього можна вважати економічну залежність спільноти, яка ідентифікує себе як «люди Донбасу» і проявляє екологічну індиферентність щодо безпеки регіону. У Києві одними із провідних «ініціаторів» завдання екологічної шкоди міському середовищу є представники транснаціональної ідентичності в особі групи компаній-забудовників, які домінують над інтересами локальної спільноти «корінних киян», ігноруючи і притісняючи заявлені нею екологічні ініціативи. Розширення повноважень місцевої влади ще більше підсилило їхній вплив на природні ресурси регіону. Прикладом екологічної

деструкції з боку локальної спільноти є Рівненська область, де унікальність бурштинових покладів активувала відчуття першочергового права власності на ці ресурси попри те, що вони є національним надбанням. Посилення владних повноважень на місцях не стало фактором стримування екологічного лиха, що зробило зрештою необхідним втручання центральної влади.

Перспективами подальших досліджень є науковий пошук причин та обґрунтування соціально-психологічного підґрунтя вкрай низького рівня екологічної культури українських громадян, розроблення методологічного інструментарію для вивчення взаємодії різноманітних спільнот, що мають різне ціннісне ставлення до екологічних ресурсів держави.

Список використаних джерел

- Децентралізація в Україні* (2022). Взято з <https://decentralization.gov.ua>
- Доповідь про стан навколишнього середовища в Рівненській області* (2022). Рівне. Взято з https://www.ecorivne.gov.ua/tmp/dopovid_2021.pdf
- Екологічні проблеми в Україні* (2022). Взято з <https://www.zhiva-planeta.org.ua/poziciji-z-putan/168-pp.html>
- Зайцев, Д. Б. (2018). Аналіз фактичної екологічної ситуації Рівненщини як передумова розвитку системи збереження природного капіталу та енергоефективності. *Інвестиції: практика та досвід*, 8, 100–106. Взято з http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2018/22.pdf
- Кармазіна, М. С. (2016). Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Коржов, Г. О. (2010). Особливості територіальної ідентифікації населення сучасної України. *Соціологія*, 2 (33), 31–43.
- Кравців, В. С., & Сторонянська, І. З. (Ред.) (2020). *Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку*. ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України».
- Котенко, Я. В., & Ткачук, А. Ф. (2018). *Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади*. Київ: Юстон.
- Львовичкіна, А. М (2004). *Основи екологічної психології*. Київ: МАУП.
- Матус, С. А., Левіна, Г. М., Карпюк, Т. С., & Денищик, О. Ю. (2019). *Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України на перспективі посилення участі організації громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля. Аналітичний звіт*. Київ. Взято з https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/12/baseline-research_report_publishing-dec-2019.pdf

Місцеві ініціативи та залучення громадян до здійснення місцевого самоврядування. Навчальний посібник для посадових осіб місцевого самоврядування (2015). Київ: Ві Ен Ей.

Швабл, Ю. М. (Ред.) (2018). *Екологічна психологія: хрестоматія*. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАН України.

Dyrset, G., Margaryan, L., & Stensland, S. (2022). Local knowledge, social identity and conflicts around traditional marine salmon fisheries – A case from Mid-Norway. *Fisheries Management and Ecology*, 29(2), 131–142. <https://doi.org/10.1111/fme.12522>

Garavito-Bermúdez, D., & Lundholm, C. (2016). Exploring interconnections between local ecological knowledge, professional identity and sense of place among Swedish fishers. *Environmental Education Research*, 23(5), 627–655. doi:10.1080/13504622.2016.1146662

Zanon, B., & Geneletti, D. (2011). Integrating ecological, scenic and local identity values in the management plan of an Alpine Natural Park. *Journal of Environmental Planning and Management*, 54(6), 833–850. doi:10.1080/09640568.2010.537544

References

Detsentralisatsiia v Ukraini [Decentralization in Ukraine] (2022). Retrieved from <https://decentralization.gov.ua> (in Ukrainian)

Dopovid pro stan navkolyshnoho seredovyscha v Rivnenskkii oblasti [Report on the state of the environment in the Rivne region] (2022). Rivne. Retrieved from https://www.ecorivne.gov.ua/tmp/dopovid_2021.pdf (in Ukrainian)

Dyrset, G., Margaryan, L., & Stensland, S. (2022). Local knowledge, social identity and conflicts around traditional marine salmon fisheries – A case from Mid-Norway. *Fisheries Management and Ecology*, 29(2), 131–142. <https://doi.org/10.1111/fme.12522> (in English)

Ekolohichni problemy v Ukraini [Environmental problems in Ukraine] (2022). Retrieved from <https://www.zhiva-planeta.org.ua/pozicii-z-putan/168-pp.html> (in Ukrainian)

Garavito-Bermúdez, D., & Lundholm, C. (2016). Exploring interconnections between local ecological knowledge, professional identity and sense of place among Swedish fishers. *Environmental Education Research*, 23(5), 627–655. doi:10.1080/13504622.2016.1146662 (in English)

Karmazina, M. S. (2016). *Politychni identychnosti v suchasni Ukraini: Miska hromada Donetska* [Political identities in modern Ukraine: the urban community of Donetsk]. Kyiv: IPIEND named after I. F. Kuras of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)

Korzhov, G. O. (2010). Osoblyvosti terytorialnoi identyfikatsii naselennia suchasnoi Ukrainy [Peculiarities of territorial identification of the population of modern Ukraine], *Sociology*, 2 (33), 31–43. (in Ukrainian)

Kotenko, Y. V., & Tkachuk, A. F. (2018). *Lokalna identychnist i obiednani terytorialni hromady* [Local identity and united territorial communities]. Kyiv: Yuston Publishing House LLC. [\(in Ukrainian\)](#)

Kravtsiv, V. S., & Storonyanska, I. Z. (Eds.) (2020). *Terytorialni hromady v umovakh decentralisatsii: ryzyky ta mekhanizmy rozvytku* [Territorial communities in conditions of decentralization: risks and mechanisms of development]. Lviv: State University Institute of Regional Studies named after M. I. Dolishnyi of the National Academy of Sciences of Ukraine. [\(in Ukrainian\)](#)

Liovochkina, A. M. (2004). *Osnovy ekolohichnoi psykholohii* [Basics of environmental psychology]. Kyiv: MAUP. [\(in Ukrainian\)](#)

Matus, S. A., Levina, H. M., Kapyuk, T. S., & Denyshchuk, O. Yu. (2019). *Basove doslidzhennia stanu ta napriamiv rozvytku ekolohichnoi polityky Ukrainy ta perspektiv posylennia uchasti orhanisatsii hromadianskoho suspilstva u rozrobtsi ta vprovadzhenni polityk, druzhnykh do dovkillia* [A basic study of the state and directions of the development of Ukraine's environmental policy and prospects for strengthening the participation of civil society organizations in the development and implementation of environmentally friendly policies]. Analytical report. Kyiv. Retrieved from <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/12/baseline-research-report-publishing-dec-2019.pdf> [\(in Ukrainian\)](#)

Mistsevi initsiatyvy ta zaluchennia hromadskosti do zdiisnennia mistsevoho samovriaduvannia [Local initiatives and public involvement in local self-government] (2015). Training manual for local self-government officials. Kyiv: VNA Enterprise LLC. [\(in Ukrainian\)](#)

Shvabl, Y. M. (Ed.) (2018). *Environmental psychology*. Kyiv: Institute of Psychology named after H. S. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine. [\(in Ukrainian\)](#)

Zaitsev, D. B. (2018). Analiz faktychnoi ekolohichnoi sytuatsii Rivnenschyny yak peredumova rozvytku systemy zberezhenia pryrodnoho kapitalu i enerhozberezhenia [Analysis of the actual ecological situation of the Rivne region as a prerequisite for the development of the system of preservation of natural capital and energy efficiency]. *Investments: practice and experience*, 8, 100–106. Retrieved from http://www.investplan.com.ua/pdf/8_2018/22.pdf [\(in Ukrainian\)](#)

Zanon, B., & Geneletti, D. (2011). Integrating ecological, scenic and local identity values in the management plan of an Alpine Natural Park. *Journal of Environmental Planning and Management*, 54(6), 833–850. doi:10.1080/09640568.2010.537544 [\(in English\)](#)

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-114>

Чайка Маргарита Сергіївна,

аспірантка кафедри психокорекційної педагогіки та реабілітології факультету спеціальної та інклюзивної освіти,

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-6915-0272

margharita.chaika@gmail.com

Усатенко Ганна Володимирівна

аспірантка лабораторії психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0003-2201-0640

hanna.usatenko@gmail.com

ВИКОРИСТАННЯ СИМВОЛЬНИХ ЗОБРАЖЕНЬ ЯК ЗАСОБУ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ТА ДОДАТКОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ДІТЕЙ З ВИРАЖЕНИМИ МОВЛЕННЄВИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Метою статті є опис процесу створення та використання символічних зображень, піктограм для оцінювання рівня комунікативного розвитку дітей та асистування в соціальній взаємодії. Методику розроблено в рамках соціально-психологічного формувального експерименту з упровадження піктограм у щоденну комунікацію дітей з вираженими мовленнєвими порушеннями. Символьні зображення використовуються в дослідженні як засіб альтернативної і додаткової комунікації (АДК).

Завданнями дослідження були вибір слів та символічних зображень, обґрунтування словника, опис зображень, створення методики покрокового впровадження символів АДК та розроблення алгоритму проведення діагностики комунікації. Вибір зображень як засобу АДК обґрунтовано завдяки наочності, доступності та відповідності віку дітей.

Методологія. У дослідженні взяли участь 40 дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з вираженими порушеннями мовлення. До експерименту були залучені 11 логопедів як асистенти дослідників.

Обмеженням дослідження є короткий термін експерименту, два місяці для вивчення змін у комунікації з використанням АДК. Подальше вивчення асистивних технологій може бути спрямоване на лонгітюдні дослідження комунікативного розвитку. Також важливим є вивчення впливу на навички спілкування різних засобів АДК: піктограм, жестів, їхніх поєднань, цифрових інструментів тощо.

Висновки: діти з мовленнєвими порушеннями сприймають розроблений стимульний матеріал та використовують його в комунікації з фахівцями та батьками. Методика має високий ступінь екологічної валідності як інструмент для діагностики комунікативних навичок та корекційної роботи.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що описана процедура є самостійним інструментом для діагностики та розвитку комунікативної сфери; її можуть використовувати корекційні педагоги, логопеди, асистенти вчителя тощо в роботі з дітьми у випадку різних нозологій, які супроводжуються вираженими порушеннями мовлення. Соціально-політичні наслідки пов'язані з реалізацією зобов'язань України як держави-учасниці Конвенції про права людей з інвалідністю забезпечити спілкування альтернативними способами. Увага до потреб дітей з інвалідністю та посилення комунікативної компетентності учнів сприяють формуванню безбар'єрного освітнього і громадського простору.

Ключові слова: комунікативні навички; комунікативна діяльність; порушення мовлення; розлади аутистичного спектра; піктограми; асистивні технології; комунікативна компетентність.

Marharyta S. Chaika,

PhD student of the Department of Psychocorrection Pedagogy and Rehabilitation Faculty of Special and Inclusive Education, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6915-0272
margharita.chaika@gmail.com

Hanna V. Usatenko,

PhD student, Laboratory political-social relationships, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2201-0640
hanna.usatenko@gmail.com

USAGE OF SYMBOLIC IMAGES AS A MEAN OF ALTERNATIVE AND AUGMENTATIVE COMMUNICATION IN CHILDREN WITH SEVERE SPEECH DISORDERS

The article is aimed to describe a creation and usage of symbolic images, pictograms for evaluation of communicative development and for assistance in social interaction.

The method was developed as a part of a socio-psychological formative experiment of implementation of pictograms into the daily communication of children

with severe speech impairments. Symbolic images in a research were used as a mean of alternative and augmentative communication (AAC).

Research tasks were to choose words and symbolic pictures, discourse of a vocabulary, images description, creation of a method of a step-by-step introduction of AAC signs and an algorithm of communication diagnostics. A choice of images as an AAC mean grounded upon their visibility, accessibility and age suitability for children.

40 children of preschool and primary school age with speech disabilities took part in the research. 11 speech therapists were involved in the experiment as research assistants.

Limitations of the research are in a short term of an experiment, two month for observation of changes in communication due to AAC usage. Further investigation of assistive technologies can be aimed at longitude studies of communicative development. Also important is exploration of impact of different AAC tools to communication skills: pictograms, gestures, their mixes, digital instruments etc.

Conclusions: children with speech impairments perceive developed stimulus material and use it in communication with specialists and parents. A method is created with a high level of ecological validity to be a tool for diagnostics of communication skills and for a correctional training.

The practical significance of the article is in description of an independent instrument for diagnostics and development of communication sphere and could be used in practice of special educators, speech and language pathologists, tutors and assistants etc. in cases of different nosologies that are accompanied with speech and communication disorders.

The socio-political consequences are in support of the implementation of Ukraine state's commitment as a party of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities to ensure communication in alternative ways. Paying attention to needs of children with disabilities and rising communicative competence of learners contribute to the barrier-free educational and public space. The work was carried out within the project «Online Education on Assistive Technologies for «DyvoGra» with the support of the European Union under the program «House of Europe».

Keywords: communication skills; communicative activity; speech impairment; autism spectrum disorders; pictograms; assistive technologies; communicative competenc; aac symbols.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Мета дослідження – розвиток альтернативної і додаткової комунікації (АДК) у дітей з вираженими мовленнєвими порушеннями. Комунікація як спосіб людської взаємодії є містком до засвоєння знань та соціального досвіду. У разі порушення вербального мовлення, слуху або тимчасової нездатності розмовляти комунікацію можна здійснювати, використовуючи асистивні технології: жести, малюнки, піктограми, жестову мову, синтезатори мовлення або цифрові рішення, програми або додатки. Ці технології можуть бути альтернативними (у випадку заміни мовлення) або додатковими (для поліпшення мовлення) засобами

комунікації. Потреба в описі вітчизняного досвіду використання альтернативних способів спілкування постає у зв'язку із значною кількістю ментальних порушень у дітей, і ця кількість, на жаль, як свідчать дані вітчизняної і міжнародної статистики, наразі зростає. Щоб забезпечити реалізацію прав людей з особливими освітніми потребами на освіту, доступ до інформації та свободу слова згідно з Декларацією прав людини та Конвенцією про права людей з інвалідністю, потрібна адаптація навчальних матеріалів засобами АДК. Використання доступних засобів для спілкування є важливою вимогою з погляду дотримання безбар'єрності в різних сферах суспільного життя.

Для реалізації асистивних комунікативних технологій в Україні необхідно подбати про створення методології впровадження символів АДК у спілкування. У нашій статті описано використання символічних зображень у вигляді карток для комунікації дітей дошкільного і молодшого шкільного віку під час логопедичних занять або занять з розвитку мовлення та розроблено процедуру оцінювання змін у комунікації з використанням допоміжних технологій у короткостроковій перспективі. Роботу виконано в рамках проекту «Онлайн-освіта з асистивних технологій від «ДивоГра» за підтримки Європейського союзу за програмою «Дім Європи».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Альтернативна і додаткова комунікація (АДК) – це способи комунікації, що використовуються в процесі спілкування для функціональної підтримки або альтернативи мовленню в осіб, які мають істотні мовленнєві труднощі. Альтернативна і додаткова комунікація може здійснюватися за допомогою жестів, міміки, жестової мови, зображень, фотографій, піктограм, технічних засобів тощо, які допомагають особі з порушеннями мовлення взаємодіяти з оточенням.

У вітчизняній літературі малюнки для комунікації називають символічними зображеннями, у зарубіжних наукових статтях – піктограмами. Під цим терміном у міжнародній практиці мають на увазі і символічні зображення, і спрощені малюнки, і піктографічні символи. У цій статті ми використовуємо термін *символічні зображення*, а в огляді іноземних видань – *піктограми* – на позначення всіх видів графічних зображень, малюнків для комунікації.

Попередні дослідження систем символів, зокрема системи PECS (Picture Exchange Communication Symbols) (Lerna et al., 2014), показали, що використання піктограм за системою обміну PECS покращило загальну увагу, ініціювання комунікації та кількість вербалізацій у

користувачів. Ці позитивні зміни можна було спостерігати навіть через рік після впровадження карток. Отже, як показало дослідження, навчання з використанням символів PECS може забезпечити довгострокове поліпшення комунікативних навичок.

Супровід слів зображеннями покладено в основу «дивитись-під-час-слухання» парадигми (Looking-While-Listening, LWL). Venker et al. (2013) досліджували індивідуальні відмінності розуміння слів у дітей з розладами аутистичного спектра (РАС) і, спираючись на концепцію LWL, виявили, що діти точніше розуміли знайомі іменники на слух, якщо бачили їхні образи на рідкокристалічному екрані. Зображення можна використовувати як для вивчення слів, генералізації понять, так і для візуальної підтримки комунікації.

Група дослідників із Сан Пауло Antão et al. (2018) зробила огляд досліджень інструментів для АДК, які використовують для розвитку навичок комунікації у дітей з РАС. Серед інструментів – різні пристрої та додатки для комунікації, зокрема Language Master та vSked, вібруючі пейджері, планшети з різними системами символів, пристрої для генерації мовлення, LightWRITER SL35, Vantage, ігрові набори Nintendo Wii для комунікації, терапевтичні підходи TEACCH та Interactive Therapy System, роздруковані піктограми PCS та системи обміну символами для комунікації – PECSгорppS тощо. Дослідники зазначають, що використання АДК сприяє соціальній взаємодії, когнітивному розвитку та загалом соціалізації. Також вони рекомендують використовувати поєднання різних інструментів АДК та враховувати ступінь вираженості порушень.

R. Landa (2005), аналізуючи структуру комунікації й тлумачачи останню як мультифакторний феномен, виокремлює в ній три взаємопов'язані виміри: форму, зміст та використання. Інакше кажучи, комунікація завжди відбувається через певну форму вираження: мовлення, жести, жестову мову, письмові повідомлення, малюнки, міміку, тон голосу тощо. Зміст репрезентується через словникові одиниці та відповідні значення, як прямі (об'єкт дії, предмет, місцезнаходження, вказування на зв'язки тощо), так і непрямі, небувальні (гумор, метафори). Прагматика описує те, як комунікацію використовують для досягнення мети. Найчастіше йдеться про комунікативні наміри, пресупозиції та комунікативні вміння як елементи прагматики. Кожен із трьох вищезазначених аспектів комунікації містить компоненти приймання та відтворення інформації. Landa зазначає, що навички комунікації є одним із найважливіших чинників прийняття особи однолітками, проте вивчення таких умінь часто випадає з поля зору під час оцінювання мовлення у дітей. Дослідниця наголошує, що діагностика комунікації є важливою не лише для людей з розладами аутистичного

спектра, а й у разі порушення мовлення, труднощів прагматики та соціальної взаємодії, тому що комунікацію в разі таких порушень можна зробити більш ефективною альтернативними способами.

Людина, яка відчуває труднощі в розумінні сигналів, які подають інші, імовірно, матиме труднощі в різних аспектах прагматики – вираження комунікативних намірів або розуміння контексту. Як зазначав Bruner (1975, 1983), дитина вивчає умовне значення слів, беручи участь у взаємодіях із значущими людьми. Діти засвоюють поняття спочатку на домовленнєвому, досимволічному рівні. Bishop (2000) зауважує зростання числа виявлених труднощів у прагматиці та соціальній взаємодії.

Щоб забезпечити комунікацію людей з мовленнєвими порушеннями, використовують різні допоміжні технології. За визначенням Antão et al. (2018), важливо вміти поєднувати різні допоміжні засоби в одній системі з акцентом на взаємодії людини з розладами аутистичного спектра, родини та фахівців. Це допомагає перенести досвід, набутий під час корекційної роботи, у життєві ситуації взаємодії. Допоміжні засоби повинні бути легкими в користуванні, але тут, однак, належить брати до уваги ступінь вираженості розладів аутистичного спектра. Технології загалом фокусуються на покращенні комунікації, соціального навчання, навичок імітації та можливості спілкуватися доступним способом – за допомогою жестів, символів, звуків тощо.

Ostvik, Ytterhus, & Balandin (2017) у систематизованому огляді технологій для комунікації рекомендують спиратися на сильні сторони людей з РАС (наприклад, мислення візуальними образами) та розвивати сферу соціальної взаємодії. Вони описують цифрові рішення, створені в період з 2004 по 2013 роки. Їх розподілено на групи: змішана (доповнена) реальність, додатки, системи телемедицини, роботи тощо. Ostvik et al. (2017) звертають увагу на те, що використання технологій для комунікації дає змогу створити передбачуване оточення. Це знижує характерну для розладів аутистичного спектра тривогу, спровоковану реальними соціальними ситуаціями. Водночас це робить середовище більш контрольованим і безпечним, забезпечує відчуття комфорту. Усі цифрові рішення використовують символічне представлення мовленнєвих одиниць: жести, малюнки, фото або піктограми.

Ми з'ясували, що в літературі наразі недостатньо описано вітчизняний досвід упровадження символічних зображень («піктограм» у зарубіжній літературі) як засобів альтернативної і додаткової комунікації. Наявні методики визначення рівня розвитку комунікації недостатньо ефективні для оцінювання комунікативних умінь та комунікативних

потреб дітей з несформованим словесним мовленням. Отож ми пропонуємо процедуру оцінювання початкового рівня комунікації з використанням зображень та методику занять для впровадження їх у комунікацію дітей, вербальне мовлення яких порушене або які не можуть говорити. Забезпечення спілкування доступним способом за допомогою АДК для реалізації невід'ємних прав людини було у фокусі цього дослідження, коли ми добирали словниковий матеріал і створювали символи, що були потім використані під час експерименту.

Мета статті полягає у висвітленні методичних аспектів розроблення і використання стимульного матеріалу (символьних зображень АДК) для розвитку навичок комунікації у дітей з мовленнєвими порушеннями та застосування відповідних діагностичних процедур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Асистивні технології з використанням АДК є гнучкою процедурою, що дає змогу застосовувати її для різних психологічних та корекційних завдань. Така гнучкість потребує модифікації підходів до АДК для реалізації конкретних запитів. З цією метою в статті описано покрокову методику впровадження у спілкування символічних зображень як засобу альтернативної і додаткової комунікації, висвітлено процедуру створення стимульного матеріалу (дібраних слів та символічних зображень до них), обґрунтовано словник і розроблено процедуру діагностики комунікативних навичок з використанням карток із символами АДК.

Методику розроблено в рамках соціально-психологічного формувального експерименту впровадження піктограм у щоденну комунікацію дітей, що мають виражені мовленнєві порушення, у корекційну роботу та спілкування із сім'єю. Експериментальний план створено з урахуванням міжнародних досліджень альтернативної і додаткової комунікації за допомогою символічних зображень. Символьні зображення в діагностиці та корекційній роботі використовують як засіб альтернативної і додаткової комунікації (АДК).

План роботи передбачав участь в експерименті дітей дошкільного і молодшого шкільного віку з порушеннями мовленнєвої та комунікативної сфер, їхніх батьків, а також асистентів дослідника. Асистентами були фахівці, які працюють з дітьми, що мають мовленнєві порушення, і планують упроваджувати в корекційно-розвивальну роботу засоби АДК. Це логопеди, корекційні педагоги, психологи – загалом 11 осіб. З ними було проведено спеціальний інструктаж, що мав на меті навчити асистентів покрокового проведення діагностичних процедур і фіксації результатів, а також дати настанови щодо заповнення бланків спостереження і співпраці з батьками для анкетування. Інструктаж

проводили у формі подання друкованих матеріалів і відеолекцій з інструкціями, наводили також конкретні приклади й аналізували практичні кейси. Кожен фахівець отримував супервізійні консультації щодо проведення діагностичного обстеження і корекційної роботи. Асистенти вели звітну документацію щодо перебігу діагностичного обстеження і результатів формувальної частини експерименту, а також двічі заповнювали листи спостереження за досліджуваними дітьми – на початку і наприкінці дослідження.

Вибірку досліджуваних склали діти дошкільного і молодшого віку, які мають порушення мовленнєвого розвитку. Загалом у дослідження взяли участь 40 дітей віком від 4 до 10 років, які проживають у родинах й отримують фахову допомогу логопеда, корекційного педагога або психолога. Усі діти мають труднощі в оволодінні вербальним мовленням, не спілкуються усно або письмово і не проходили спеціального навчання жестової мови. Усі досліджувані мають труднощі в спілкуванні з оточенням – однолітками і дорослими, а також потребують зовнішнього впливу на мотиваційний аспект комунікативної діяльності, розвитку імпресивного мовлення та формування комунікативних навичок.

Рівень розвитку мовленнєвих навичок на початку експерименту визначено як різномірний. У медичних картках досліджуваних зафіксовано медичний діагноз – мовленнєві розлади: тяжкі порушення мовлення (ТПМ) або розлади мовленнєвого розвитку, розлади аутистичного спектра. Дітей були поділено на дві групи – експериментальну і контрольну, залежно від того, чи проводили з ними корекційно-розвивальну роботу із символічними зображеннями АДК. До складу експериментальної групи увійшли 32 дитини, до складу контрольної – 8 дітей.

Процедура діагностики і корекції охоплювала чотири робочі блоки. Діагностичні проби проводилися двічі – на початку і в кінці експерименту.

Батьки заповнювали анкету на початку роботи з дітьми. Анкета містила питання щодо якісних особливостей процесу комунікації дітей в умовах родини і соціуму, досвіду дитини щодо застосування АДК різних видів, зацікавленості дитини в спілкуванні з оточенням, ставлення батьків до потенційної можливості дитини спілкуватися за допомогою АДК у короткочасній і довгостроковій перспективі, готовності батьків сприяти розвитку комунікативних і мовленнєвих навичок дитини, застосовуючи в повсякденному спілкуванні засоби АДК, тощо.

Розроблення стимульного матеріалу. У процесі дослідження ми ознайомлюємо дітей із зображеннями, які пояснюють слова, знайомі дитині або які належать до зони найближчого розвитку відповідно до

вікових особливостей і стартового рівня знань дитини. Спираючись на психологічну модель потреб особистості, А. Маслоу виокремив три базові групи потреб, а саме: фізіологічні потреби, потребу в безпеці, потребу в належності і в любові. За четверту категорію було обрано гру – як провідну діяльність дошкільного віку. За цими чотирма категоріями обрано найбільш вживані слова: іменники, дієслова, прикметники. Також застосовувалися сигнальні картки із заборонаю або дозволом на виконання певної дії («молодець», «не можна» тощо). З огляду на важливість соціальної взаємодії як агента соціалізації ми включили в набір карток для дослідження слова на позначення потреб, зокрема в належності та любові, оскільки, згідно з нашим припущенням, це формуватиме вміння інтерпретувати й виражати соціальні сигнали під час спілкування. Формулюючи таке припущення, ми ґрунтувалися на тому, що мовлення розвивається в процесі соціальної взаємодії.

Поняття до категорії «Фізіологічні потреби»: *спати, говорити, втомився, туалет, їсти, пити, вода, сік, яблуко, печиво*. Категорія «Безпека»: *допоможіть, бігти, можна, не можна, стоп, болить, голова, рука, нога, живіт*. Категорія «Належність і любов»: *молодець, радіти, сердитися, сумувати, разом, не хочу, лякатися, хочу, привіт, обійматися*. Категорія «Гра»: *грати, машинка, книжка, лялька, м'яч, конструктор, ліпити, танцювати, стрибати, малювати*.

Щоб дібрати слова, ми використовували дані, які отримали в процесі незалежного опитування батьків дітей з особливими освітніми потребами дошкільного і молодшого шкільного віку та фахівців (логопедів, психологів, корекційних педагогів), які працюють із дітьми відповідних вікових і нозологічних категорій, а також враховували можливі труднощі у вимові слова.

Наочний матеріал надруковано на пластику для зручності і безпеки використання в роботі з дітьми, що мають порушення психофізичного розвитку. Набір для діагностичної процедури і подальшого використання в корекційній роботі містив 40 карток розміром 4*4 см. Кожна дитина отримала індивідуальний набір карток для роботи на заняттях і вдома.

Зображення було розроблено відповідно до особливостей сприймання візуальної інформації дітьми з порушеннями мовленнєвого розвитку і РАС. Усі картки містили кольорові зображення гендерно нейтрального персонажа, щоб можна було здійснити ідентифікацію з героєм картки незалежно від статі дитини. Колірна схема враховувала необхідну контрастність для розрізнення деталей і мала нейтрально впливати на емоційне тло дітей з аутизмом. Ми використовували природні кольори. Кожне зображення мало підпис, виконаний друкованими літерами, для точного й однакового називання поняття

фахівцями і батьками, а також щоб дитина могла ототожнити зображення з образом слова або прочитати його (за наявності навички читання).

Під час розроблення символічних зображень карток АДК бралися до уваги такі фактори навчання дітей з особливими освітніми потребами: особливості емоційного реагування; особливості процесу сприймання візуальної інформації; інтелектуальні можливості, зокрема рівень розвитку процесів аналізу та синтезу, узагальнення, розуміння абстрактних понять; особливості обробки і запам'ятовування візуальної інформації; сформованість або, навпаки, несформованість навичок читання.

Отже, стимульний матеріал мав відповідати певним критеріям, серед яких: 1) можливість самоідентифікації із зображеним героєм; 2) толерантне ставлення до різних рас, національностей, гендеру, ваги, інвалідності; 3) оптимальна деталізація і схематизація зображень; 4) наявність підпису друкованими літерами; 5) неможливість завдати шкоди здоров'ю дитини; 6) чітка демонстрація конкретного предмета, об'єкта, суб'єкта, дії або характеристики; 7) контрастність щодо тла, нейтральне забарвлення; 8) зрозумілість символів тощо.

Для дослідження використано базові символи соціального підприємства «ДивоГра». У рамках діяльності підприємства розроблено словник української системи альтернативної і додаткової комунікації (з 2015 року), частина якого є у вільному доступі, і піктограми для цифрового вирішення – безкоштовного додатка для комунікації Digital Inclusion.

Проведення діагностичних проб. Метою діагностики було отримання кількісних показників розуміння дітьми загальнозживаних слів із чотирьох категорій за допомогою символічних зображень АДК. Зокрема, нас цікавило: 1) чи буде стимульний матеріал АДК зручним у користуванні, чи приверне він увагу дітей і чи будуть вони ним користуватися під час взаємодії з асистентом дослідника, 2) чи покращиться розуміння та вживання слів за умови використання карток з візуальними символами, 3) наскільки ефективним буде стимульний матеріал у формуванні понять і чи залишатиметься він в активному словнику дитини після завершення експерименту.

Під час проведення діагностичних проб ми здійснювали фіксацію не лише виконаних завдань, а і якісних показників комунікації. Процедура мала вигляд невимушеної гри, проте на початку асистент ознайомлював дитину з правилами, серед яких: бути уважною; зосереджувати увагу на завданні; намагатися відповідати на запитання в будь-який можливий спосіб; гратися картками можна лише після завершення вправи. З огляду на особливості засвоєння нових понять

особами з порушеннями мовленнєвого і комунікативного розвитку ми досліджували зміни в комунікативній діяльності дітей, а саме: чи почнуть вони використовувати найуживаніші в дошкільному і молодшому шкільному віці слова і поняття, чи спостерігатиметься надалі розширення їх використання.

Асистенти дослідників на початку процедури діагностики ознайомлювали дітей з її умовами, дотримувалися визначеного порядку пред'явлення карток і намагалися утримувати увагу дитини на завданнях. Корекційна робота проводилася в менш чітких і регульованих межах – логопеди могли обирати вправи з картками. Під час занять з картками дослідники мали змогу надавати обмежену допомогу дитині, коли та відповідала, а саме: повторювати інструкцію, привертати увагу дитини до карток, емоційно підтримувати її під час виконання завдання, допомагати зробити вибір, натякати на правильну відповідь тощо.

Щоб діагностувати наявність у словообігу дітей визначених понять, розроблено дві аналогічні за складом слів, але різні за процедурою діагностичні проби – «пробу №1» і «пробу № 2». Проби проводяться індивідуально, оскільки вони мають певні відмінності залежно від рівня комунікативного розвитку дитини. Першу пробу пропонують дітям на початку діагностики. Мета цієї проби – з'ясувати ступінь розуміння ними понять та інструкцій щодо роботи з картками, що дає змогу дослідити ідентифікацію зображуваного об'єкта, предмета, явища або дії із зображенням, перевірити, чи може дитина відповідати вербально або в альтернативний спосіб. Друга проба застосовується, якщо дитина не змогла виконати завдання першої проби, зокрема відповісти на поставлені запитання: «Хто/що це?», «Що відбувається?». Ця проба пропонує полегшені завдання і дає змогу з'ясувати, чи має дитина уявлення про зображені явища і вербальний образ слова. При цьому, на відміну від першої проби, дитина може не використовувати визначені поняття у власній комунікативній діяльності. У другій пробі дитина обирає серед двох карток те зображення, яке називає логопед, тобто працює із зворотною залежністю. Проведення двох проб допомагає зрозуміти, на якому етапі формування відповіді у дитини виникають складнощі: на етапі вербалізації поняття чи на етапі диференціації понять. Отже, наявність двох проб дає змогу враховувати поточний рівень розуміння та можливості комунікації дитини.

Для кожної із процедур було сформульовано інструкцію, і рекомендації щодо форми звернення до дітей враховували складність усвідомлення ними вербальних понять і невеликий обсяг імпресивного словникового запасу. Якщо дитина втомлена або не може зосередитись, рекомендовано провести проби в кілька етапів або перенести на наступне

заняття, щоб уникнути впливу випадкового емоційного стану на результат.

Під час проведення «проби № 1» асистент спершу пропонував дитині роздивитися картки по одній і назвати, що зображено на кожній із них. Тут не було очікувань щодо формату відповіді дітей.

Фахівці проводили діагностику і фіксували результати за такими критеріями:

– називання – вербальна відповідь (передбачалося, що діти будуть називати картки повними словами або відповідати за допомогою аморфних слів);

– називання – звуки (діти могли застосовувати мовленнєві звуки або звукокомплекси для власних роз'яснень, відповідаючи на запитання дослідників);

– називання – жести (передбачалося, що діти можуть використовувати спеціальні або побутові жести, відповідаючи на запитання дослідників);

– називання – вказівний жест (діти могли безпосередньо вказувати на предмет, який є поряд у кімнаті, або демонструвати відповідну дію);

– називання – невербальні ознаки (передбачалося, що діти, не здатні до вербалізації, або ті з них, які є моторно обмеженими і не можуть дати відповідь за допомогою жесту, мали змогу відповідати за допомогою руху очей або міміки).

Дослідники розробили низку якісних показників реагування дитини на відповідну картку, які вони фіксували на відповідних бланках.

Під час проведення «Проби № 1» асистент дослідників розміщується через кут столу напроти дитини і по чергово демонструє їй картки зі стопки, яка лежить біля нього, – причому таким чином, аби досліджуваний самостійно не мав змоги їх узяти. Логопед бере картку рукою так, щоб рука не закривала зображення, і демонструє його на рівні очей дитини, щоб вона могла розглянути картку і зосередитися на завданні. Під час діагностики асистент не дає досліджуваному картки в руки, обіцяючи, що зробить це трохи пізніше. Процедура з кожною секцією слів потрібно повторити після невеличкої перерви тривалістю 5-15 хвилин або на наступному занятті, якщо дитина стомилася. Асистент промовляє слова інструкції і чекає на відповідь. Якщо досліджуваний розглядає картку, але не відповідає – асистент очікує відповіді 30-60 секунд. Якщо дитина випадково відволіклася, логопед повторює запитання ще раз. Якщо ж дитина не розуміє питання, асистент запитує за допомогою другого питання і також може потворити його двічі. Якщо досліджуваний не дає ніякої відповіді, асистент фіксує невиконання завдання і бере наступну картку. Наприкінці проби, якщо дитина

зацікавилася картками, потрібно дати роздивитися їх, дозволити їй погратися з картками, можливо, відповісти на запитання.

Асистент звертався до дитини зазвичай зі словами: «Подивись на малюнок, що тут зображено? Подивись на малюнок – хто це? Що відбувається?». Результати асистенти дослідників фіксували на вищезгаданих бланках.

Якщо завдання виявлялося занадто складним і дитина не виконувала інструкції жодним способом, асистенти переходили на спрощену версію – діагностичну «Пробу №2», завданням якої є не називання, а *вибір* озвученого поняття (між двома стимульними картками). Критеріями виконання завдання були:

– вербальний вибір (обираючи картку з-поміж двох, дитина мала змогу повторити за асистентом дослідників повне слово або використати для відповіді аморфне слово);

– вибір вокалізаціями (роблячи вибір з-поміж двох карток дитина мала змогу дати відповідь у вигляді звуків або звукокомплексів);

– вибір жестом (діти можуть дублювати відповідну дію або слово, обираючи з-поміж двох карток за допомогою спеціальних або побутових жестів);

– вибір за допомогою вказівного жесту (дитина мала змогу просто вказати на відповідну картку за допомогою жесту);

– співвіднесення карток (така можливість надавалася дитині, коли вибір був неможливий, а дитина могла лише наслідувати асистента дослідників).

Під час проведення «Проби № 2» асистент дослідників також сідає через кут столу напроти дитини й одночасно демонструє дві картки двома руками на рівні очей досліджуваного, не закриваючи долонями зображення, і просить обрати потрібну картку. Процедура з кожною секцією слів потрібно повторити після невеличкої перерви тривалістю 5-15 хвилин або в інші дні, якщо дитина стомилася. Досліджуваний, коли відповідає, може взяти в руки потрібну картку, але, відповівши, повинен покласти її в стосик або у відерце/ящикочок, про який логопедові варто подбати заздалегідь. Асистент промовляє слова інструкції і чекає на відповідь. Якщо дитина розглядає картку, але не відповідає, логопед чекає відповіді 30-60 секунд. Якщо досліджуваний на щось відволікся, асистент повторює запитання ще раз. Якщо дитина не розуміє питання, логопед запитує за допомогою другого питання і також може потворити його двічі. Якщо досліджуваний не дає ніякої відповіді, асистент фіксує невиконання завдання і бере наступні дві картки. Наприкінці проби, якщо дитина зацікавилася картками, потрібно дозволити роздивитися їх, дати змогу погратися з ними, можливо, відповісти на запитання дитини.

Асистент звертався до дитини зазвичай зі словами: «Подивись на картки. Де картка «спати» ("допомагати» тощо)»? «Візьми картку «спати» ("допомагати» тощо)». Результати асистенти фіксували на заздалегідь заготовлених бланках.

План дослідження передбачав також спостереження, яке дослідники проводили в природних умовах організованого навчального процесу. Спостереження відбувалося під час корекційного онлайн-заняття (прихована камера) за попередньою згодою батьків і фахівців. Воно було організоване таким чином, щоб дитина не знала про присутність третьої особи і не відволікалася на дослідників. Дослідники фіксували такі поведінкові реакції, як емоційні прояви дитини під час роботи, реагування на стимульний матеріал, відповіді в усіх можливих проявах. Зокрема, вони фіксували наявність/відсутність ехололії, концентрацію уваги й фіксацію часу безперервної концентрації), вербалізацію (фіксацію наявних слів, аморфних слів); наявність жестів (побутових або спеціальних); англомовні слова (наявність/заміну українських або російських слів англомовними); імпресивне мовлення (розуміння інструкції). Спостереження проводилося за 13 дітьми, обраними випадковим чином, що становило 32,5% від загальної кількості досліджуваних.

У результаті спостереження *ехололії* виявлено в однієї дитини з групи, що становить 7,7%. Найчастіше спостерігалася ехололія «*що це?*», яка виникала на запитання дослідника. Цей показник є мінімальним, і його можна вважати випадковим у цій вибірці.

Концентрація уваги в середньому по групі становила 2,5 хвилини. Найтриваліший результат – по 5 хвилин – зафіксовано у чотирьох дітей, найкоротший термін фіксації уваги – до 20 секунд – виявлено у трьох дітей. Більш детально результати спостереження, зокрема співвіднесення часу фіксації уваги та формування й автоматизації понять, буде висвітлено в наших наступних публікаціях. Проте можна передбачити, що розвиток уваги та сприйняття візуальної і вербальної інформації перебувають у прямій залежності.

У більшості дітей *емоційне реагування* на процедуру діагностики та корекції було позитивним, тобто робота з картками викликала в них радість і поживлення. Проте кілька досліджуваних не виявили ніякого емоційного відгуку. Також спостерігалися тривога, подив, зацікавленість, знервованість, сором і спокійний емоційний стан. Отже, більшість дітей реагують на процедуру роботи з картками залежно від особистісного набору емоційних реакцій, що характерно для нової ситуації. Жодна дитина не відмовилася працювати з картками, і всі діти продемонстрували хоча б мінімальний рівень зацікавленості щодо

запропонованої діяльності, що свідчить про універсальність застосування карток із символічними зображеннями АДК для дітей з порушеннями мовленнєвого і комунікативного розвитку дошкільного та молодшого шкільного віку.

У процесі спостереження *вербалізації* було зафіксовано в 7 з 13 дітей. Отже, частка таких дітей становила 54% від чисельності контрольної групи досліджуваних. Більшість вербалізацій були зафіксовані у вигляді коротких слів: яблуко, чай, читати, лялька, їсти, не можу, книжка, машинка, лялька тощо. Значну частину слів діти промовляли або повністю, або з помилками і пропусками звуків, або у вигляді аморфних слів. Також як вербалізація зараховувалися проспікування головних складів у слові або початкові звуки слова. Так само цікавим видається й те, що велика кількість слів, які діти могли промовити, були опосередковані через побутовий або вказівний жест. Діти розпочинали відповідати з того, що демонстрували дію і пригадували її назву, або вказували на предмет і добирали якісні характеристики (червоний, солодкий, великий тощо) і після пошуку асоціацій могли пригадати й назвати слово або його аналог. Це може свідчити про складність систематизації понять і використання їх відповідно до ситуації. Можна припустити, що фіксація уваги і в цьому випадку має ключове значення для збільшення словникового запасу. Адаже майже всі діти, добираючи асоціативний ряд до відповідної картки, часто відволікалися на предмети в кімнаті, звертали увагу на власні фізичні відчуття або на діагноста і потребували додаткової зовнішньої стимуляції уваги для виконання завдання. Отже, важливим чинником ефективності використання карток АДК є корекційно-розвивальна робота для розвитку уваги дитини, ігри з асоціативними рядами й опосередкування понять через жести.

Побутові жести як відповідь зафіксовано у трьох дітей із 13, що становить 23% від чисельності контрольної групи. Більшість дітей використовували інтуїтивні жести як додаткову комунікацію – не для того, щоб дати остаточну відповідь, а для того, щоб допомогти собі пригадати необхідну вербалізацію. Зафіксовано такі результати опосередкування через асоціацію: «туалет» – закриває носа, морщить обличчя; «не можна» – робить рухи руками в сторони, повертає голову праворуч-ліворуч, зображує емоцію страху; «яблуко», «печиво» – підносить руку до рота, показує, начебто кусає щось, тощо. Цікавим видається спостереження, що більшість дітей використовують побутові жести через власне розуміння сенсу поняття. Отже, жести допомагають дитині пригадати необхідне слово або створити власний асоціативний ряд, який описує необхідну дію, предмет або явище.

За показником *імпресивне мовлення* зафіксовано чітке розуміння інструкції та досліджуваних понять у переважної більшості дітей – 10 із 13, що становить 77% від чисельності контрольної групи. Отже, більшість досліджуваних відчувають складність саме у відтворенні вербалізації, а не в сприйманні та розумінні, потребують підтримки у формуванні власного висловлювання, відтворенні в словесній формі або за допомогою засобів АДК.

Висновки. Розроблена методика є універсальним інструментом для діагностики та корекційно-розвивальної роботи з дітьми, що мають порушення мовлення і комунікації. У пропонованих методикою завданнях враховано принципи послідовності, наочності, екологічності, відповідності віку досліджуваних та особливим освітнім потребам, пов'язаним з мовленнєвими дисфункціями. Інформація, отримана під час роботи з методикою, допомагає зрозуміти, з якими труднощами під час формування комунікативної діяльності стикаються діти, що не мають розвинутого вербального мовлення. Результати дослідження можна використовувати в корекційній роботі з формування комунікативних одиниць для здійснення ефективного акту комунікації.

Пілотне експериментальне дослідження показало, що діти користуються символічними картками для спілкування на заняттях і вдома, демонструють достатній рівень зосередження уваги, виявляють різні реакції. Діти позитивно сприймають стимульний матеріал, у більшості з них він викликає позитивний емоційний відгук. Розміри і матеріал карток є зручними у використанні як на заняттях із логопедом, так і для спілкування вдома або в громадських місцях. Стимульний матеріал з АДК адаптований до можливостей дітей з порушеннями мовленнєвого і комунікативного розвитку сприймати візуальні образи. Під час спостереження за реакціями дітей під час експерименту отримано якісні показники, які свідчать про поліпшення розуміння та вживання слів. Подальші заняття із стимульним матеріалом у повсякденному спілкуванні в побутових умовах і на корекційно-розвивальних заняттях із кваліфікованим консультантом з АДК (логопед, психолог, корекційний педагог) допоможуть у формуванні понять та використанні їх в активному словнику дитини.

Однією з найбільших перешкод в дослідженні, що може позначитися на генералізації висновків, є міра відповідності експериментальних умов звичним умовам буденності. Як відомо, екологічна валідність забезпечується тим, що методи, матеріали та постановка дослідження повинні наближатися до реального світу, який досліджується. Для дотримання екологічної валідності апробація методики проводилась у звичній для дитини обстановці. У методиці

враховано три виміри: тестове середовище; стимуловальні впливи, що досліджуються; поведінкова реакція учасників дослідження. Тестове середовище – це кімната логопеда, який за умовами експерименту вже був знайомий з дитиною раніше, звичний час занять та перебіг роботи. Стимуловальні впливи – символічні зображення – є новими для дитини, але під час вивчення їх упродовж двох місяців логопед долучав картки до ігор, уже знайомих дитині. Також дитина могла використовувати картки вдома в щоденних рутинних діях: вдягання, ігри, ранкові гігієнічні справи тощо. Поведінкова реакція, яку спостерігаємо та формуємо, являє собою природні дії: погляд, цікавість, ігри з картками та повторення, які зазвичай виконуються під час логопедичних занять. Оскільки діагностика, корекція та спостереження за дітьми під час дослідження відбуваються в природній обстановці, можна вважати, що міра екологічної валідності є високою.

Практична та соціальна значущість дослідження. Практичне значення методики впровадження АДК у комунікацію полягає в тому, що описана нами процедура є самостійним інструментом для розвитку навичок комунікації та соціальної взаємодії, який корекційні педагоги, логопеди, асистенти вчителя можуть використовувати в роботі з дитиною на різних етапах мовленнєвого розвитку і у випадку різних нозологій, що супроводжуються вираженими порушеннями мовлення.

Соціально-політичні наслідки полягають у реалізації зобов'язання України як держави-учасниці Конвенції про права людей з інвалідністю забезпечити спілкування альтернативними способами. Увага до потреб дітей з інвалідністю та посилення комунікативної компетентності учнів сприяють формуванню безбар'єрного освітнього і громадського простору.

Цінність роботи полягає в тому, що вперше описано процедуру покрокового впровадження українських піктограм соціального підприємства «ДивоГра», сформовано словник з українських слів на позначення основних потреб та розроблено порядок оцінювання комунікативної компетентності дитини, яка має порушення вербального мовлення.

Запропонована нами методика, спрямована на розвиток мовлення у дітей, може бути використана в роботі фахівців різних спеціалізацій: логопедів, психологів, корекційних педагогів, асистентів педагогів тощо в рамках концепції тотальної комунікації (Течнер фон, & Мартинсен, 2006), будь-яким доступним способом. Подальший аналіз отриманих даних забезпечить ефективність упровадження візуальних засобів АДК в освітній процес закладів дошкільної і загальної освіти для сприяння соціалізації дітей з порушеннями мовлення.

Обмеження дослідження. Дітям, які мають порушення мовленнєвого і комунікативного розвитку, а також порушення інтелектуальної та емоційної сфер, можуть бути незрозумілими зображення конкретних символів, використання певного колірного забарвлення, їх може дезорієнтувати недостатня чіткість зображень або зайва деталізація. Тому розуміння семантики і прагматики у сфері АДК потребує подальших досліджень. Обмеженням дослідження є також короткий термін проведення експерименту – два місяці для вивчення змін у комунікації з використанням АДК. Наступні експерименти дадуть змогу удосконалити матеріал та отримати результати в довгостроковій перспективі.

Персональний внесок авторів. Кожен із двох співавторів рівною мірою взяв участь у проведенні дослідження і написанні статті. Персональний внесок Г. Усатенко і М. Чайки становить по 50% відповідно.

Перспективи подальших досліджень. Запропонована методика дає змогу виявляти кількісні і якісні показники наявного рівня комунікативних умінь дитини. Визначення цих індикаторів комунікації відкриває перспективи для подальших досліджень впливу АДК на формування і розвиток навичок спілкування у дітей з особливими освітніми потребами дошкільного і молодшого шкільного віку. Отримані результати можуть бути використані для вивчення цифрових рішень, які також базуються на символах АДК. Напрямок подальших досліджень може бути створення систем для комунікації, які можна налаштувати залежно від рівня складності відповідно до потреб окремого користувача та його оточення, враховуючи ступінь мовленнєвих порушень. Подальше вивчення асистивних технологій для спілкування може бути спрямоване на лонгітюдні дослідження комунікативного розвитку. Також важливим є вивчення різних засобів АДК: піктограм, жестів, їхніх поєднань тощо, зокрема дослідження впливу цифрових технологій на розвиток навичок спілкування.

Подяка грантодавцям. Роботу виконано в рамках соціального проекту «Онлайн-освіта з асистивних технологій від «ДивоГра» за підтримки Європейського союзу за програмою «Дім Європи».

Список використаних джерел

Супрун, М. О. (2018). *Педагогіка: підручник для духовних та світських закладів освіти*. Київ: КДА.

Течнер, С. фон, & Мартинсен, Х. (2014). *Введение в альтернативную коммуникацию: жесты и графические символы для людей с двигательными и*

интеллектуальными нарушениями, а также расстройствами аутистического спектра. Москва: Теревинф.

Bishop, D. (2000). Pragmatic language impairment: a correlate of SLI, a distinct subgroup, or part of the autistic continuum? In D. Bishop., & L. Leonard (Eds.), *Specific language impairments in children: causes, characteristics, intervention, and outcome*. Hove, UK: Psychology Press.

Bruner, J. (1975). The ontogenesis of speech acts. *Journal Child Lang*, 2,1–20.

Landa, R. J. (2005). Assessment of social communication skills in preschoolers. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 11(3), 247–252. doi: 10.1002/mrdd.20079.

Lerna, A., Esposito, D., Conson, M., & Massagli, A. (2014). Long-term effects of PECS on social-communicative skills of children with autism spectrum disorders: a follow-up study. *International Journal Lang Commun Disord*. 49(4),478-85. <http://dx.doi.org/10.1111/1460-6984.12079>.

Lima Antão, J., Oliveira, A., Almeida Barbosa, R. T., Crocetta, T. B., Guarnieri, R., Arab, C., ... Abreu, L. C. (2018). Instruments for augmentative and alternative communication for children with autism spectrum disorder: a systematic review. *Clinics* (Sao Paulo, Brazil), 73, e497. <https://doi.org/10.6061/clinics/2017/e497>.

Ostvik J., Ytterhus B. & Balandin S. (2017). Friendship between children using augmentative and alternative communication and peers: A systematic literature review. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 42:4, 403-415. doi.: 10.3109/13668250.2016.1247949.

Venker, C. E., Eernisse, E. R., Saffran, J. R., & Weismer, E. S. (2013). Individual differences in the real-time comprehension of children with ASD. *Autism Research*, 6(5), 417–432. <http://dx.doi.org/10.1002/aur.1304>.

References

Bishop, D. (2000). Pragmatic language impairment: a correlate of SLI, a distinct subgroup, or part of the autistic continuum? In D. Bishop., & L. Leonard (Eds.), *Specific language impairments in children: causes, characteristics, intervention, and outcome*. Hove, UK: Psychology Press. (in English)

Bruner, J. (1975). The ontogenesis of speech acts. *Journal Child Lang*, 2,1–20. (in English)

Landa, R. J. (2005). Assessment of social communication skills in preschoolers. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 11(3), 247–252. doi: 10.1002/mrdd.20079. (in English)

Lerna, A., Esposito, D., Conson, M., & Massagli, A. (2014). Long-term effects of PECS on social-communicative skills of children with autism spectrum disorders: a follow-up study. *International Journal Lang Commun Disord*. 49(4),478-85. <http://dx.doi.org/10.1111/1460-6984.12079>. (in English)

Lima Antão, J., Oliveira, A., Almeida Barbosa, R. T., Crocetta, T. B., Guarnieri, R., Arab, C., ... Abreu, L. C. (2018). Instruments for augmentative and

alternative communication for children with autism spectrum disorder: a systematic review. *Clinics* (Sao Paulo, Brazil), 73, e497. <https://doi.org/10.6061/clinics/2017/e497>. (in English)

Ostvik J., Ytterhus B. & Balandin S. (2017). Friendship between children using augmentative and alternative communication and peers: A systematic literature review. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 42:4, 403-415. doi.: 10.3109/13668250.2016.1247949. (in English)

Suprun, M. O. (2018). *Pedahohika: pidruchnyk dlia dukhovnykh ta svitovykh zakladiv osvity* [Pedagogy: a textbook for spiritual and secular educational institutions]. Kyiv: KDA. (in Ukrainian)

Techner, S. fon, & Martynsen, H. (2014). *Vvedenniye v alternativnuyu kommunikatsiyu: zhesty i graficheskiye simvoly dlya lyudey s dvigatelnyimi i intellektualnymi narusheniyami, a takzhe rasstroystvami autisticheskogo spektra* [An introduction to alternative communication: gestures and pictorial symbols for people with movement, intellectual and autism spectrum disorders]. Moscow: Terevinf. (in Russian)

Venker, C. E., Eernisse, E. R., Saffran, J. R., & Weismer, E. S. (2013). Individual differences in the real-time comprehension of children with ASD. *Autism Research*, 6 (5), 417-432. <http://dx.doi.org/10.1002/aur.1304>. (in English)

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-118>

Вус Віктор Ілларіонович,

кандидат психологічних наук, доцент,

старший науковий співробітник

лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-1042-5323

viktorvus@ukr.net

ФІЛЬМАНАЛІЗ У РОБОТІ ПСИХОЛОГА В ЧАСИ ВІЙНИ: рецензія на практичний посібник Юлії Чаплінської «Фільманаліз у роботі психолога»

Чаплінська Юлія. Фільманаліз у роботі психолога: практичний посібник / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020. 96 с.

Хто з нас, хоча б на мить, не поринав в обійми кінематографа, щоб дістати задоволення, зняти психологічне напруження, відпочити. Навіть завзяті трудоголіки вдаються до використання «чарівної палички» кіно. У складних, стресових ситуаціях кіно перетворюється на швидкий і доступний засіб порятунку власної психіки від перевантажень. Під час війни, коли більшість людей вважає, що «розслабитися неможливо / варто працювати», а час від часу все ж таки відчуває, що варто «розслабитися / бо неможливо працювати», постає проблема контрольованого відволікання, хоча б на короткий час, від жахливих травм війни та пов'язаних з ними емоційних переживань. І це подекуди можна зробити тільки за допомогою старого доброго кіно. Коли театр, філармонія фізично недоступні, а книги вимагають зосередженості і певних інтелектуальних зусиль, поринання у світ уже готових яскравих кінематографічних образів стає тим психоемоційним ресурсом, який допомагає пережити складні часи війни. Водночас такий ресурс може стати і засобом власне психотерапевтичної допомоги для людей, знесилених стресом, втратами, переїздами, жахливими сценами смерті, насильства, терору, фрустро-

ваних у базових потребах, які часто не в змозі дістатися психолога, а іноді навіть і подумати про отримання психологічної допомоги.

Для фахівців з ментального здоров'я фільманаліз відкриває додаткові можливості в роботі з клієнтами, травмованими подіями війни. Цей арттерапевтичний засіб може стати доречним, ситуативно обґрунтованим і ненав'язливим прийомом обговорення важких, суперечливих, болісних переживань людей під час війни. Засоби арттерапії загалом і фільманаліз зокрема допомагають обійти психологічні механізми захисту, подолати внутрішній спротив людини на отримання психологічної допомоги. Повсякденно-канонічні для українців фрази «ми тримаємося», «ми справляємося», «психолога не треба, ситуація під контролем», які свідчать про блокування емоцій, можуть бути катарсично виявлені під час перегляду фільму. Отже, з огляду на актуальну ситуацію російсько-української війни практичний посібник Ю. Чаплінської «Фільманаліз у роботі психолога» (Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2020) є вкрай актуальним і помічним у практичній діяльності психолога. Водночас нові виклики, породжені війною, окреслюють перспективи розширення викладених у ньому методик роботи.

У сучасній психологічній практиці означилася тенденція використання різноманіття аудіовізуальних текстів з навчальною, корекційною та розвивальною метою, тому цей посібник видається нам особливо цінним і важливим. У посібнику представлено комплекс методик і технік, а також універсальних схем роботи з кінематографічним матеріалом, які можна використовувати в психологічній чи психотерапевтичній роботі. Вони так само не втрачають своєї практичної значущості, коли йдеться про складання шкільних та інших освітніх програм, програм навчання персоналу, бізнес-тренінгів тощо.

Важливою перевагою фільманалізу є можливість застосування його як в індивідуальній, так і груповій роботі. Використання кінематографічних матеріалів дає змогу стимулювати групові ресурси взаємодії для повнішого розкриття потенціалу малої групи, забезпечення більшої відкритості і чутливості особистості до психологічної допомоги. Ці переваги фільманалізу повною мірою розкрито в посібнику, що додатково зумовлює його практичну цінність.

Посібник складається зі вступу, двох частин і контрольних запитань для перевірки знань. Варто відмітити досить велику кількість іноземних джерел у списку літератури, що свідчить про ґрунтовний підхід до аналізу заявленої авторкою проблематики. Усі розділи посібника мають виключно прикладний зміст, чітко й доступно описують різні підходи до використання фільманалізу. Авторка представила на розсуд аудиторії вісім особисто нею розроблених варіантів

фільманалітичної роботи. Особливо цікавим і новаторським видається запропонований Ю. Чаплінською підхід до проведення опису фільму або відеофрагмента для забезпечення належної глибини та всебічності аналізу продукту в чотирьох площинах: символіко-міфологічній, особистісній, соціальній і творчій. Описано інноваційні підходи до проведення методики медіаклубних занять у форматах «гейміфікованого медіаклубу» і «квестмедіаклубу». Також деталізовано й сумлінно авторка описала розроблені нею методики з використанням різноманітних медіазасобів і фільманалітичних прийомів, які можуть бути використані в психотерапевтичній роботі.

Практичний посібник Ю. Чаплінської «Фільманаліз у роботі психолога», без сумніву, є інноваційним і прикладним, а тому стане в пригоді психологам, психотерапевтам, викладачам закладів вищої освіти, науковцям-психологам, студентам, медіапедагогам, шкільним психологам, бізнес-тренерам. Разом з тим вважаємо за потрібне розширити матеріал посібника додатковими кейсами роботи медіапсихологів і психотерапевтів з травмами війни у населення з використанням фільманалізу, а також кейсами із застосуванням художніх і документальних кіновторів як психоедукаційних засобів.

Вважаємо за потрібне окремо зупинитися на використанні першоджерел, на які посилається Ю. Чаплінська і які можуть бути використані читачами посібника для поглиблення знань про фільманаліз. З огляду на ті національно-ідентифікаційні процеси, які розгорталися в українській масовій свідомості після повномасштабного вторгнення росіян у 2022 році, а також на процеси відмежування, відокремлення українського культурного (і ширше – гуманітарного) простору від простору країни-агресора з його ухилом у бік імперської, пострадянської семантики, етики та естетики, бажано вилучити зі списку джерел твори російських (радянських) авторів, замінити їх на сучасні публікації, які містять інноваційні досягнення вітчизняної та світової психології. Також рекомендується концептуально посилити політико-психологічний компонент фільманалітичної роботи психолога. Зокрема, у фільмі «Тарас Бульба» (2008) режисера Володимира Бортка, відомого своєю відверто україноненавистницькою позицією, історичні події представлено у викривленому і тенденційному ключі. Фільм значною мірою дискредитує українську національну ідею, тому його можна розглядати як стимульний матеріал не лише для аналізу внутрішніх конфліктів головних героїв (як-от конфлікт між коханням до жінки і любов'ю до Батьківщини), а і для викриття маніпулятивних стратегій та ідеологічних диверсій авторитарного режиму, шляхів проникнення актуального політичного порядку денного в простір історичного жанру кіномистецтва, зокрема

конфліктної ситуації між росіянами і українцями станом на 2008 рік. Цей фільм варто розглядати як складник інформаційної війни кремлівського режиму проти України через приниження, заперечення чи висміювання її історичної та культурної спадщини. Ця війна, безперечно, почала набирати обертів уже тоді і згодом переросла в гібридну, а у 2022 році – у повномасштабну війну, яка, зокрема, є війною і за історичну пам'ять. Фільманаліз може стати тим додатковим діагностичним інструментом аналізу і прогнозування суспільно-політичних подій, що дає змогу підвищити точність аналітичної і прогностичної діяльності.

Посібник Ю. Чаплінської «Фільманаліз у роботі психолога» є, безумовно, актуальним і потрібним, оскільки містить покрокові алгоритми роботи психолога з використанням фільманалізу для розв'язання широкого спектру проблем особистості і суспільства. Арттерапевтичний підхід до запитів у роботі психолога, частиною якого є фільманаліз, належить вважати продуктивним та універсальним для різних ситуацій. Водночас зазначимо, що оновлення змісту посібника відповідно до викликів війни та повоєнного відновлення України значно підвищило б його практичну і методичну цінність.

Проблеми політичної психології. Випуск 12 (26)

Крізь вимір ідентичності досліджується такі аспекти соціально-політичної реальності, як екологічна свідомість, соціальна резиліентність, успішність освітньої та безпекової політики. Обговорюються соціально-психологічні детермінанти формування тоталітаризму, проблеми особистісного вибору громадянина в умовах європейської інтеграції України, особливості атрибуції провини різним суб'єктам політичного процесу. Представлено методологічні та методичні засади трансформації медіаосвіти в напрямі застосування травмінформованих практик і деміфологізації медіапростору. Особливу увагу автори приділяють ролі здорового способу життя у захисті та відновленні психологічного благополуччя громадян під час війни, питанням ризику і безпеки в професійній діяльності фахівців екстремального профілю. Актуалізовано низку проблем освітньої діяльності під час війни, зокрема створення безпечного освітнього середовища. Представлено технологію забезпечення підтримки освітньої реформи «KIT-PRO», методику використання символічних зображень як засобу альтернативної та додаткової комунікації у дітей з вираженими мовленнєвими порушеннями.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології: збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ, 2022. – Вип. 12 (26). – 330 с. – ISSN 2411-1449.

Режим доступу до електронної версії:

<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/12/12>

Problems of Political Psychology. Issue 12 (26)

Through the dimension of identity, such aspects of socio-political reality as environmental consciousness, social resilience, the success of educational policy, and security policy are studied. Social and psychological determinants of totalitarianism formation, problems of personal choice of a citizen in the conditions of European integration of Ukraine, peculiarities of attribution of guilt to different subjects of the political process are discussed. The methodological and methodological principles of media education transformation towards the application of trauma-informed practices and demythologization of media space are presented. The authors pay special attention to the role of a healthy lifestyle in the protection and restoration of the psychological well-being of citizens during the war, to the issues of risk and safety in the professional activities of extreme professionals. A number of problems of educational activities during the war are actualized, in particular the creation of a safe educational environment. The technology of providing support for the educational reform «KIT-PRO», the method of using symbolic images as a means of alternative and additional communication in children with severe speech disorders is presented.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology : collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv, 2022. – Issue 12 (26). – 330 p. – ISSN 2411-1449.

Electronic edition here:

<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/12/12>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 26.12.2022 р.

Ум. авт. арк. 20,0